BIBLIOTECA ENCICLOPEDICĂ

TH. CAPIDAN

MACEDOROMÂNII

ETNOGRAFIE · ISTORIE · LIMBĂ

FUNDAȚIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ

MACEDOROMÂNII

S'AU TRAS DIN ACEASTĂ CARTE, PE HÂRTIE VIDALON VĂRGATĂ, DOUĂZECI ŞI ŞASE DE EXEMPLARE NEPUSE ÎN COMERŢ, NUMEROTATE DELA 1 — 26.

TH. CAPIDAN

MACEDOROMÂNII

ETNOGRAFIE, ISTORIE, LIMBĂ

FUNDAŢIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ŞI ARTĂ
BUCUREŞTI 1942

DE ACELAŞI AUTOR:

Flexion des Substantivs und Verbums im « Codex Dimonie », Leipzig, 1906.

Die aromunische Sprache und die aromunischen Sprachdenkmäler, publicat în C. A. Bratter, *Die kutzowalachische Frage*, Hamburg, 1907.

Die nominalen Suffixe im Aromunischen, Leipzig, 1908.

Réponse Critique au Dictionnaire d'étymologie koutzovalaque de Constantin Nicolaïdi, Salonique, 1909.

Raporturile lingvistice albano-române, Cluj, 1922.

Raporturile lingvistice slavo-române, Cluj, 1924.

Meglenoromânii în 3 volume:

I. *Istoria şi graiul lor*, 1925;

II. *Literatura populară la Meglenoromâni*, 1928;

III. *Dicţionar Etimologic Meglenoromân*, 1934, toate publicate de Academia Română în « Studii şi Cercetări », 1925.

Elementul slav în dialectul român (operă premiată de Academia Română cu Premiul Năsturel), Bucureşti, 1925.

Românii Nomazi. Studiu din viaţa Românilor din sudul Peninsulei Balcanice, Cluj, 1927.

Fărşeroţii. Studiu lingvistic asupra Românilor din Albania, Cluj, 1931.

Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic. Academia Română. Studii şi Cercetări (Operă premiată de Academia Română cu Premiul Statului « Eliade Rădulescu »), Bucureşti, 1932.

Romanitatea Balcanică. Discurs rostit la 26 Mai 1936 în şedinţa solemnă a Academiei Române, Bucureşti, 1936.

IN COLABORARE:

Dicţionarul Limbii Române, întocmit şi publicat, după îndemnul Maiestăţii Sale Regelui Carol I, de Academia Română. Tomul II. Partea I F—I (început în 1910 şi isprăvit de redactat în 1934).

PREFAȚĂ

Lucrarea de față s'a publicat pentru întâia dată în limba franceză, sub auspiciile Academiei Române, în colecția «Connaissance de la terre et de la pensée roumaines» (1937), după aceea în limba germană, în editura «Dacia Bücher» (1941), din inițiativa Ministerului Propagandei Naționale.

Astăzi, prin bunăvoința d-lui D. Caracostea, *Directorul Uniunii Fundațiilor Culturale Regale, ea apare și în românește, de data aceasta sub o formă ceva mai desvoltată, prin amplificarea unor capitole și adăogirea altora, care lipsesc în celelalte două ediții.*

Scopul pe care l-am urmărit la alcătuirea acestei scurte expuneri descriptive asupra Românilor din sudul Peninsulei Balcanice a fost ca, într'o formă simplă însă bine documentată, să-i fac pe Macedoromâni cât mai bine cunoscuți cercurilor din străinătate. Pentru atingerea lui, la caracterizarea acestor Români, nu m'am mulțumit numai cu înșirarea de simple afirmațiuni, ci am căutat să aduc și dovezi, întemeiate pe ceea ce oamenii de știință și călătorii străini, care au fost la ei acasă și i-au cunoscut mai de aproape, au văzut și scris despre ei. Iată de ce, aproape la fiecare pas, dar mai ales în capitolele în care vorbesc despre Macedoromâni ca element de cultură și factor de creație în economia și gospodăria din Balcani, totul se întemeiază pe constatări și afirmații făcute de scriitorii străini.

Acest fel de a prezenta pe frații noștri din Macedonia, acum când se va decide de soarta lor în Balcani, se pare că a avut un ecou destul de puternic în cercurile științifice din străinătate. Aceasta rezultă din numeroasele recenzii publicate în revistele de specialitate, ca « Süd-Ost Forschungen », « Petermanns Geograph. Mitteilungen » și altele, în care lucrarea a fost primită cu mult interes, atât pentru valoarea ei științifică, cât pentru bogăția informațiilor, întemeiate pe realități istorice, culturale și economice. Iată bună oară, în parte, cum se exprimă anonimul recenzent din « Süd-Ost Forschungen » (V, 14):

« Capidan bietet eine ausserordentlich wertvolle zusammenfassende Darstellung über das Rumänentum auf der Balkanhalbinsel. Die gründlich gearbeitete Studie behandelt Sprache, Brauchtum, Geschichte sowie die gegenwärtige wirtschaftliche, kulturelle und volkspolitische Situation dieser rumänischen Volksgruppen südlich der Donau. Der Hauptwert der Studie, die von einem gründlichen Kenner der Verhältnisse geschrieben ist, besteht darin, dass auf einem verhältnismässig kurzen Raum über alle Lebensbereiche der Aromunen in übersichtlicher und zugleich gediegener Form berichtet wird ».

Din lunga recenzie a lui J. H. Schultze publicată în « Petermanns Geograph. Mitteilungen » (Heft 11, 1941) reproduc încheierea:

« Der Gesamttenor ist bei aller eigenvölkischen Begeisterung ein wissenschaftlich sehr ernster, so dass eine begrüssenswerte Schrift zustande gekommen ist ».

Din scrisorile primite reproduc câteva rânduri din partea germanistului Dr. Eduard Hartl, *profesor la Universitatea din München :*

« *Von besonderer Wichtigkeit war für mich, den Germanisten, der sich von seinem Fach aus viel mit Mundart, Grenzlandsdeutschtum und Sprachinseln beschäftigt hat,* Capidans *Werk: ich habe das Buch mit grosser Anteilnahme und reichster Belehrung gelesen; dieses Werk trägt sehr dazu bei, in Deutschland die Kenntnis Rumäniens und seiner versprengten Volksteile zu fördern, um so mehr als gerade bei uns über rumänische Splittersiedlung wenig bekannt ist* ».

Titlul lucrării « Macedoromânii » în loc de « Aromânii », cum ar fi trebuit să fie, se justifică prin faptul că în ea nu se vorbeşte numai despre Aromâni dar şi despre Meglenoromâni.

Aceştia din urmă îşi au aşezările numai în Macedonia.

Inainte de a încheia aceste rânduri, îmi împlinesc o plăcută şi sinceră datorie, aducând aci d-lui D. Caracostea *vii mulţumiri pentru înţelegerea cu care a binevoit să întâmpine publicarea acestei lucrări.*

Th. Capidan

NOTAŢIA FONETICĂ

La citarea numelor de localităţi şi a cuvintelor din dialectul macedoromân, am evitat, acolo unde era cu putinţă, notaţia fonetică cu semne neobişnuite pentru cetitor.

Am păstrat totuşi *l'*, pentru *l* palatal, ca în l'ertu (iert), l'epure (iepure) şi *ń* pentru *m* şi *n* palatale, ca în ńic (mic), ańĭ (ani). De asemenea *g'* (gh), *k'* (ch), *h'* pentru *b*, *p*, *f*, palatale, ca în: g'ine (bine), k'in (pin), h'er (fier).

Pentru cuvintele din limbile balcanice am întrebuinţat:
ë = *ă* românesc,
č = *c* pronunţat în *ce*, *ci* românesc,
š = *ş* românesc.

MACEDOROMÂNII

NUMELE ŞI RĂSPÂNDIREA LOR IN PENINSULA BALCANICĂ

Macedoromânii reprezintă ramura meridională a poporului român. Identitatea lor ca neam cu Românii din ţară se întemeiază pe mărturii istorice şi realităţi lingvistice.

Din istorie se ştie că, aproape cu trei sute de ani înainte de cucerirea Daciei de către Romani, limba latină se răspândise în ţinuturile din sudul Dunării. Când, după cucerirea Daciei, limba latină s'a întins şi în ţinuturile din stânga Dunării, atunci romanizarea populaţiunilor traco-ilirice de pe ambele ţărmuri ale marelui fluviu a dus la formarea poporului român de astăzi. Dacă această stare de atunci s'ar fi continuat până în vremurile noastre, strămoşii Macedoromânilor n'ar fi fost împinşi de evenimente să apuce drumul spre sud, în ţinuturile muntoase ale Greciei, ci ar fi trăit în unitate teritorială cu fraţii lor din Dacia. Numai năvălirea barbarilor, în speţă a Slavilor, a făcut pe Macedoromâni să rămână izolaţi pentru totdeauna în sudul Peninsulei Balcanice.

Limba lor este românească. Din anul 1774, când s'a cunoscut primul document scris în graiul lor de acasă, s'a putut stabili în mod definitiv de către filologii şi istoricii ger-

mani că ea ţine de limba Românilor din Dacia. Această recunoaştere, mai târziu, a fost confirmată de cercetările tuturor filologilor români şi străini, câţi s'au ocupat cu studiul limbii române.

La unitatea lingvistică vine să se adaoge şi identitatea de nume. Ei apar în istorie cu acelaşi dublu nume, pe care îl are poporul român de pretutindeni: R u m â n din lat. ROMANUS, întrebuinţat între ei, şi V l a h, cu care este cunoscut între neamurile străine.

Această identitate în nume, păstrată încă din epoca cuceririlor romane în Peninsula Balcanică şi Dacia, ajunge să ne dovedească mai mult decât orice informaţie scrisă pe pergament sau săpată în piatră, că, în veacurile de mijloc, oriunde vor fi peregrinat până să ajungă în locurile unde îi găsim astăzi, ei au trăit în nemijlocită unitate teritorială cu fraţii lor din stânga Dunării, formând un singur popor şi vorbind aceeaşi limbă.

Numele Macedoromânilor. După definitiva lor despărţire de Românii din Dacia, care a avut loc probabil între sec. al VII-lea şi al X-lea, graiul lor, începând să se deosebească, numele Rumân, primind proteza lui *a*, un fenomen obişnuit în dialectul lor, a ajuns să se pronunţe A r u m â n, iar acesta, cu căderea lui *u* din prima silabă, A r m â n. Acesta este propriu zis singurul nume cu întrebuinţare generală la cele mai multe tulpini macedoromâne. Există însă dintre ei, cum sunt Românii aşezaţi în Albania, care îşi zic R o m ă n, R ă m ă n sau chiar R u m ă n, fără proteza lui *a* (XVII_4).

Numele A r m â n, la ei, cu toate variantele citate, n'a suferit, în ce priveşte înţelesul, schimbarea pe care o arată

în documentele vechi la Dacoromâni cuvântul R u m â n, trecând dela sensul etnic la acel social de « iobag ». In calitate de păstori munteni cu așezări la înălţimi, care le garantau o viaţă mai sigură decât aceea a celorlalte populaţiuni din apropierea lor, ei nu s'au găsit niciodată pe treapta înjosirii sociale, ci au fost în toate vremurile liberi şi mai ales fără stăpân, « ἀβασίλευτοι », cum îi numeşte un istoriograf bizantin. Această situaţie excepţională îi ridica pe Macedoromâni chiar în vremea Turcilor deasupra iobagilor dela şes numiţi « raià ».

In afară de acest nume, Macedoromânii au și câteva porecle. Sârbii și, peste tot, Slavii meridionali îi numesc Ţ i n ţ a r i, iar Grecii C u ţ o v l a h i. Albanezii din nordul Albaniei le spun G o g ă. Cele dintâi două sunt generale, ultima este locală.

Prima poreclă derivă, probabil, din repetarea în graiul lor a sunetului *țe*, *ți* pentru *ce*, *ci* din limba literară. Astfel ei zic *ţinţi* pentru « cinci », *țer* pentru « cer », *țeapă* pentru « ceapă » etc. A doua este de origine grecească şi însemnează « Român şchiop ». Motivul acestei porecle nu este clar. In orice caz ea trebue să fie mai veche decât prima, întrucât apare, după cum vom vedea, şi la Miron Costin: C o ţ o v l a h i. Despre a treia poreclă am scris mai pe larg în « Dacoromania » (II, 487). Aici vreau să adaog numai faptul că Aromânii numiţi de Albanezi Gogi, treceau odată printre cei mai buni zidari în toată Peninsula Balcanică.

Dar Macedoromânii, având ocupaţiunea de căpetenie păstoritul, unele din popoarele balcanice îi numesc în limba lor « păstori ». Astfel, o parte din Turci le spuneau C i o b a n, nume pe care îl întrebuințează câteodată în batjocură și Albanezii. La aceștia numele generic este V l a (din Vlah), alături de R ë m ë r (din ROMANUS), întrebuinţat mai rar.

Ei între ei mai întrebuinţează şi alte nume, derivate dela ţinuturile din care se trag. Astfel, cei din Pind și Tesalia se numesc « Epirioţi », cei din muntele Gramos « Grămusteni », păstorii semi-nomazi din Albania « Fărşeroţi », după numele satului Frașari, altădată centru românesc mai important, azi decăzut şi locuit mai mult de Albanezi. O bună parte din Românii orășeni din Albania și Macedonia se numesc « Moscopoleni », după numele vestitului oraş Moscopole, etc.

Răspândirea lor în Peninsula Balcanică. Astăzi Macedoromânii se găsesc răspândiţi în toată Peninsula Balcanică, în aglomerări mai mari sau mai mici, după ţări şi ţinuturi. Ei par mai numeroşi în aşezările lor de munte decât în târgurile sau orașele dela șes.

In *Grecia* așezările lor se întind în primul rând în munţii Pindului.

Direcția lor merge dela miazănoapte spre miazăzi dealungul Mării Adriatice, ajungând până în nordul Tesaliei, Etoliei și Acarnaniei.

In această parte de miazănoapte a Greciei, Românii au format din toate vremurile masa cea mai compactă, din care s'au răspândit, cu timpul, în toate celelalte ținuturi. De fapt, și tradiția lor istorică, în forma ei cea mai veche, se leagă de grupul Românilor din aceste ţinuturi. Aici în Pind, Tesalia, Acarnania și Etolia apare prima Românie a Macedoromânilor cunoscută de Greci sub numele « Vlahia ». Această « Vlahie », care mai târziu apare în istorie sub diferite forme, se mai păstrează și astăzi în ţinutul Zagori, situat în partea apuseană a Pindului, sub numele Paleo-Vlahia (Vlahia-Veche). Ea stă însemnată pe harta Statului-major

austriac, după care am reprodus alăturata hartă. Această parte a Pindului reprezinta până pe la începutul secolului al XIX-lea cel mai curat ţinut românesc. Numai aşa se explică păstrarea până în urmă la Greci a numelui «Paleo-Vlahia». De altfel şi muntele din spre miazănoapte de acest ţinut poartă până astăzi numele B r ă d e t (pe harta Statului-major austriac transcris greceşte «Vradeton»), derivat dela «brad». Astăzi o bună parte din locuitorii români ai acestui ţinut sunt grecizaţi. Iată ce ne spune profesorul german G. Weigand referitor la desnaţionalizarea lor: «Inainte vreme tot ţinutul Zagori era aromânesc. Pătrunderea limbii greceşti în familiile aromâneşti se datoreşte preoţilor greci şi, în particular, felului fanatic al călugărului Cosma. Intre alte nerozii, li se spunea Aromânilor, ei trebue să se roage lui Dumnezeu numai în greceşte, fiindcă Dumnezeu stă de vorbă româneşte numai când vorbeşte cu dracul» (CX_{146}).

Prin urmare, pe porţiunea P i n d u l u i, de unde îşi iau naştere la miazănoapte râul B ă i a s a (vechiul Aous, numit azi de Greci V o j u s a, de Albanezi V j o s a), iar mai în spre sud râurile A r t a, A s p r o p o t a m şi S a l a m v r i a, cu toţi afluenţii lor, se găseşte prima grupă de Români cu aşezări dintre care cele mai multe se află pe povârnişurile prăpăstioase ale munţilor, iar altele pe văile încântătoare ale râurilor.

Aceste aşezări vin dela nord spre sud: Furca, Samarina, una din comunele mai mari, Breaza, Armata, Pădz şi Palioseli. Mai în spre sud, pe munţii Vasiliţa, Culou, Ou şi Mavrovuni, vin comunele Avdela, Perivoli, Turia (Krania); după aceea Smixi, Lăbăniţa, Ameru, Paltin ş. a. Coborîndu-ne şi mai în spre sud, dăm de regiunea cuprinsă între cursul superior

al râurilor Aspropotam şi Salamvria. Aci avem mai întâi Aminciu (Meţova), cel mai mare centru românesc, cu o bogată nomenclatură toponomastică românească în regiunile muntoase din împrejurimi. Apoi vin comunele așezate pe cursul râului Arta: Chiare în faţa lui Aminciu; Vutunosi, Siracu şi Calarl'i. Şi tot aşa, urmând direcţia în spre sud, dăm de multe aşezări româneşti situate pe râul Aspropotam ca: Coturi, Milia, Dragoviști, Viliciani, Calichi, Cardichi, Ndeșl'i, Pertuli, etc.

O altă regiune locuită odată numai de Români era, după cum am spus mai sus, Zagori, situată în partea apuseană a râului Raşinit, un afluent al Artei. Comunele cu populaţie românească din Zagori ocupă două regiuni deosebite: una spre răsărit în care intră Grebeniţi, mai la miazănoapte Floru sau Flamburari, având în faţă muntele Ciuca-Roşie, după aceea Şes-Cereneși, mai la sud Dragari. Toate celelalte comune sunt așezate spre vest şi vin dealungul râului Băiasa (Vojusa). Aci avem în primul rând Băiasa, comună aşezată pe amândouă malurile râului cu același nume, la poalele muntelui « Ou », după aceea Laca, mai la nord Dobrinova, Paliohori, Leșniţa, etc.

Mase compacte de Români se găsesc şi în Tesalia. Aici mai toate aşezările româneşti sunt grupate în satele din apropierea centrelor: Târcol (Tricala), Cardiţa, Larisa, Lăsun (Elasona).

Tot în Grecia un bun număr de Macedoromâni se găseau odată în provinciile Acarnania şi Etolia. Mulţi din ei veneau cu turmele din Albania ca să petreacă în timpul iernii în regiunile mai calde. Pe acești Români i-a cunoscut odată arheologul francez L. Heuzey. El vorbește pe larg despre ei în lucrarea sa « Le monde Olympe et l'Acarnanie » (1860). Astăzi o bună parte din acești Români au fost grecizaţi.

Regiunea muntoasă din nordul Pindului.

Dar păstorii macedoromâni, în peregrinările lor cu turmele spre sud, ajungeau până în Atica. Călătorul francez Jacob Spon şi Englezul George Wheler, care au călătorit în Grecia în 1675, au dat de un sat românesc Vlaghi (transcris pentru Vlahi), aşezat în apropiere de Teba.

Din Pind Macedoromânii, în calitate de păstori, au înaintat cu turmele în părţile de răsărit şi miazănoapte ale Greciei, aşezându-se în grupuri mai mari sau mai mici în diferite regiuni.

Dintre acestea avem grupul Românilor din muntele Olimp. In această parte a Greciei ei se găsesc de patru, cinci veacuri. După tradiţia locală, înregistrată de G. Weigand care a cercetat pe aceşti Români în 1888, ei au venit dela şes din Tesalia, din vreo şaisprezece sate, dintre care el citează: Vene, Dzamaşlu, Vârna, Russa, Dimocră, Mărúl, Paleo-Kastri, Kardherie, Paşali, Triandafilor. Aşezările lor actuale mai importante sunt: Vlaholivadi, Fteri, Cochinoplo. Insă ei se găsesc răspândiţi şi în celelalte sate locuite de Greci (CXI_{11}).

Un alt grup de Macedoromâni emigrat din Pind în părţile nordice numai cu două veacuri înainte este acela din apropierea oraşului Salonic. In această parte a Macedoniei ei se găsesc aşezaţi pe munţii Neguş de lângă Veria în mai multe sate, dintre care notăm: Selia, Doliani, Xirolivad, Volada, Maruşa, Castania, Ţarcoveani, etc.

Dar în apropierea Salonicului, Macedoromânii au fost în număr mai mare de când există ei în Peninsula Balcanică. Aceasta rezultă mai întâi din însuşi numele oraşului, care în graiul lor se numeşte Sărună, reproducând sunet cu sunet vechea lui denumire romană SALONA; al doilea, pentrucă cei dintâi Vlahi care apar în sec. VIII în peninsula Calcidică au un nume local Vlahorinhini (Βλαχορύγχινοι), care de-

rivă dela râul Rinhos din apropierea Salonicului. O bună parte din acești Vlahi, amestecați cu frații lor din Pind, sunt pomeniți, după cum vom vedea la p. 155, în sec. al XII-lea la Sfântul Munte.

In spre apus de Salonic, în apropiere de orașul Vodena (vechiul Edessa), există un alt grup de Macedoromâni păstori, veniți din Albania. Ei sunt așezați în satele: Cândrova, Gramaticova, Fetița, Paticina.

Tot în această parte a Macedoniei grecești se găsesc comune mari locuite de Macedoromâni ca Florina, Pisuderi, Belcamen și, mai ales, Nevesca, Vlahoclisura, Hrupișta și a.

Dar Macedoromânii nu lipsesc nici în partea nord-răsăriteană a Greciei. Aici îi întâlnim ca negustori în centrele cele mai mari ca Sear (Seres), Cavala, Drama, și Xanti. In așezări mai mici, ei se găsesc și în comunele Poroi, Lipoș, Ramna, Melnic, Giumaia-de-Sus, etc.

A doua grupă de Aromâni se găsește răspândită pe muntele G r a m o s. Acest munte este o prelungire a Pindului. Cele două ramificații ale lui ajung la miazănoapte, una până în apropierea lacului Prespa, iar alta, urmând direcția spre răsărit se apropie de ținutul Castoriei. Ținând seamă de elementul grămustean ce se găsește în prezent în Macedonia și peste tot în Peninsula Balcanică dar mai cu deosebire în munții Bulgariei și ai Serbiei, se pare că altădată populațiunea românească din muntele Gramos trebue să fi fost foarte numeroasă.

In acest munte exista cu câteva veacuri mai înainte cel mai mare centru românesc: G r a m o s t e a, care a strălucit prin comerț și meserii, înainte de Moscopole din Albania. Gramostea, văzută dinspre muntele Scară, care alcătuia intrarea principală în oraș, se întindea în amfiteatru până aproape

de muntele Nicolea. Astăzi n'a mai rămas nimic din acest falnic oraş cu 40.000 de locuitori, toţi Aromâni. Numai ruinele vechilor clădiri, printre care se găsesc şi câteva case sărăcăcios clădite, mai mărturisesc ceva din strălucirea lui de altădată. Toţi Românii din acest oraş ca şi cei din centrele Niculiţa, aşezat pe râul Nicolea, Linotopi, Fuşea şi altele s'au răspândit în întreaga Peninsulă, formând populaţia de bază din Macedonia, Albania, Jugoslavia şi Bulgaria. Astăzi acest munte sălăşlueşte numai câteva sate: Deniscu, Pilgade, Cojeli, Valea-Mare, Varibobi, Pelicati, Badra, Arza şi altele, cele mai multe ocupate de Români din Albania, veniţi la văratec. Celelalte aşezări au fost distruse de mişcările Albanezilor, despre care voi vorbi în altă parte.

In *Albania,* Românii se găsesc răspândiţi în oraşe şi în sate. Dintre oraşe nu există unul singur în care să nu se găsească un mare număr de Români. Astfel, Coriţa care numără 25.000 de suflete, are cel puţin un sfert de locuitori români. Ei se mai întâlnesc în Pogradeţ, Elbasan, Berat (pe care îl numesc Vilardi), Fieri (arom. Fearica), Avlona, Premeti, Luşnia, Cavaia, Tirana, etc. In Berat, pe vremea când călătorea Weigand, din 12.000 locuitori, cei mai mulţi erau Macedoromâni, iar în Tirana, actuala capitală a Albaniei, pe vremea când călătorea vestitul consul austriac şi cunoscutul albanolog J. G. von Hahn, locuitorii creştini erau numai Români. In privinţa aceasta el spune limpede: «In districtul Tirana locuesc numai Români în oraş» (Im Mudirlik Tyrana wohnen nur Wlachen in der Stadt) (XXXIX).

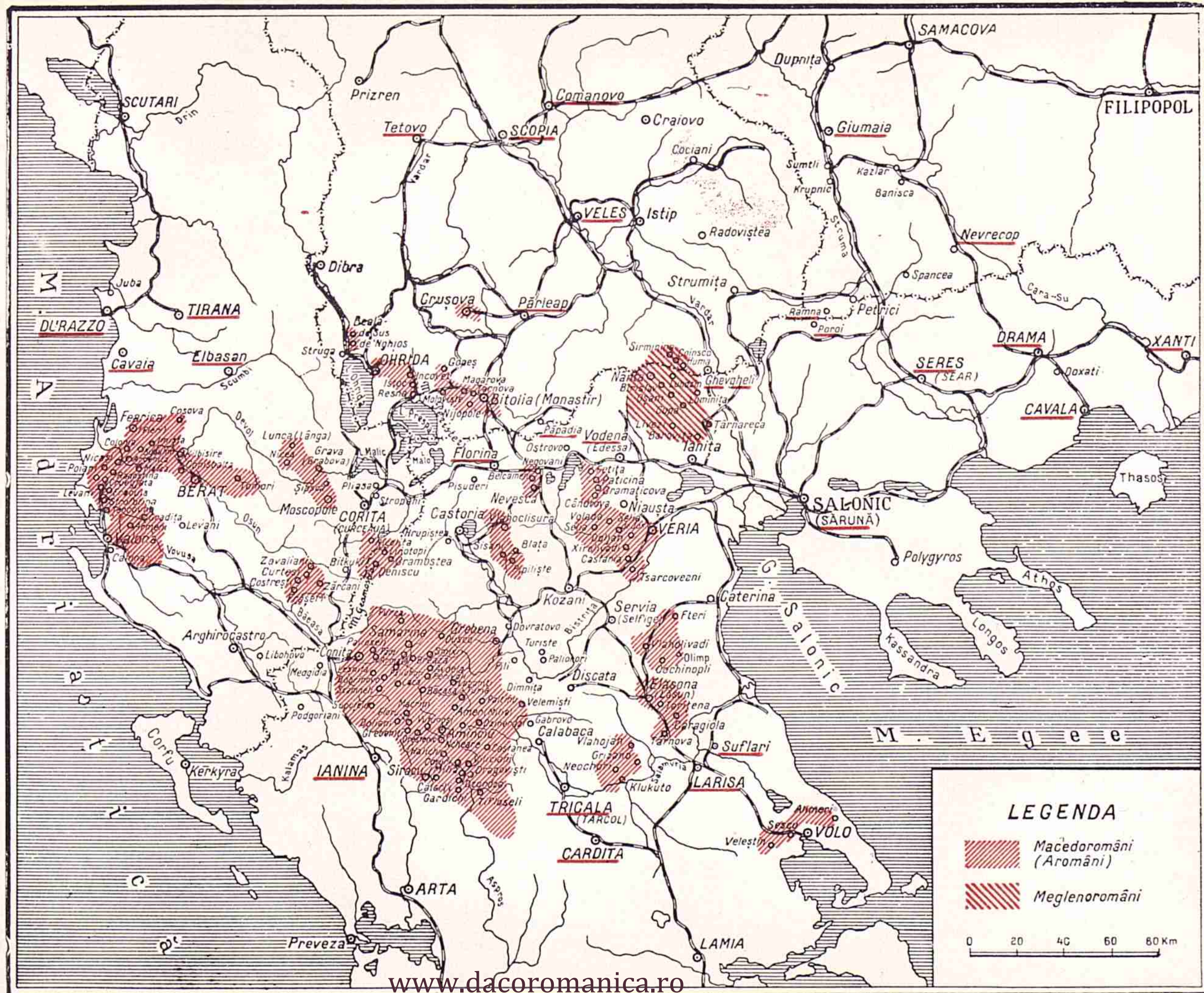
Altădată numărul oraşelor şi târgurilor din Albania locuite exclusiv numai de Români era mai mare. In privinţa aceasta,

este destul să amintim de oraşul Moscopole, despre care va fi vorba de mai multe ori în această lucrare. După el venea Gramoste, despre care am vorbit mai sus. In Gramoste s'au născut faimoasele familii Paciurea și Hagisteriu, rămase legendare în tradiţiile populare. Tot centre mari situate pe muntele Gramos erau Şipsca şi Vârteni. Chiar localităţile din apropiere de pe muntele Camna: Gavra, cunoscută și sub numele Gabrovo, locul de naștere al lui Gabrovschi, unchiul mitropolitului Şaguna, Lunga, Nicea, erau mult mai mari decât astăzi. Toţi locuitorii români din aceste localităţi s'au răspândit în celelalte centre din Macedonia.

La ţară Românii din Albania se găsesc în număr mai mare în Muzachia, câmpia care se întinde dealungul Mării Adriatice, în dreapta și în stânga râului Semeni. In această regiune se găsesc aproape patruzeci de sate și cătune românești cu centrul românesc Fieri (arom. Fearica), așezat în apropiere de ţărmul Mării Adriatice.

Un alt ţinut în care se găsesc păstori români este acela din apropierea orășelului Premeti, situat spre sud de Frașari. Aci avem comunele Budari, Cosina, așezate pe șoseaua care duce dela Premeti la Berat. In spre apus de Premeti mai sunt comunele Buali, Briïoni, Raptica şi alte câteva cătune mai mici. De asemenea, în apropiere de orașul Coriţa avem comunele românești: Pleasa, din care cea mai mare parte din locuitori s'au mutat în ţară, Deșnița şi Stropan. Ceva mai în spre răsărit, la extremitatea nordică a lacului Ohrida, se găsesc comunele Beala-de-Sus, Beala-de-Jos (arom. Beala-denghios). Ele ţin de Jugoslavia.

Ţinând seama de numărul relativ redus al Albanezilor din micul regat, care se ridică cel mult la un milion, numărul Ro-

Așezările românești din sudul Peninsulei Balcanice.

mânilor se arată destul de impunător. Despre faptul acesta n'au vorbit numai călătorii vechi, ca cei citaţi mai sus, dar şi unii mai noi, care au călătorit în Albania, în urmă de tot. Iată bunăoară cum se exprimă Albert Wirt, într'o lucrare recent publicată: « Cel mai tânăr Stat din Europa nu este la drept vorbind atât de unitar. Inainte de toate avem pe Aromâni. Tocmai în inima Albaniei nouă, între Valona Durazzo şi Berat, se găseşte una din insulele lingvistice cele mai întinse cu ramificaţii spre Tirana, Elbasan şi Gradisca; apoi încă una la Tepeleni. Deocamdată, prezenţa Aromânilor, al căror număr abia dacă trece peste o sută de mii, turbură puţin masa totală; deocamdată, din contră, domneşte cea mai sinceră prietenie între Albanezi şi toţi cei care vorbesc româneşte » ($CXIV_{397}$).

In *Jugoslavia*, Macedoromânii se găsesc în număr mai mare în Macedonia cu oraşul Bitolia. In această parte a Macedoniei jugoslave cei mai mari comercianţi pe vremuri erau Macedoromânii. Astăzi ei se află răspândiţi în centrele mari locuite numai de Români: Târnova, Magarova, Nijopole, Molovişte, Gopeşi, Cruşova. Amestecaţi cu Slavii, ei se mai găsesc în Ohrida, Iancoveţ, Părleap, Veles, Scopie, Cumanova, etc. De aci, în spre miazănoapte, nu există oraş în care să nu se găsească un număr însemnat de Macedoromâni.

In *Bulgaria*, grupuri de Macedoromâni, cum am văzut că se găsesc în celelalte state balcanice, lipsesc. In schimb, o parte din păstorii originari din muntele Gramos au înaintat cu turmele spre miazănoapte, până în munţii Bulgariei: Vitoş, Rila şi peste tot, începând din Stara-Planina până la Marea Neagră. Pe aceştia i-a studiat profesorul Weigand indicând şi

2*

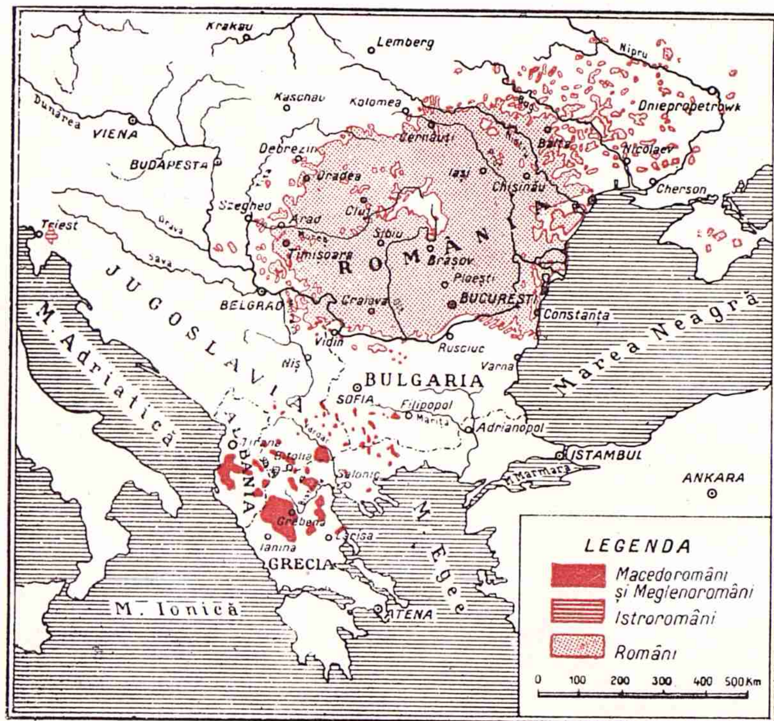
locuinţele lor. La fel ca păstorii din Albania, ei duc viaţă nomadă, din care cauză Bulgarii îi confundă cu Jurucii (Turci). Aceşti Români sunt numiţi de Bulgari « Beli Vlasi » (Români albi), în opoziţie cu « Kara Vlasi » (Românii negri), adică Daco-români. O parte din ei s'au mutat în ţară. In partea apuseană a Bulgariei, începând cu Sofia, nu există o localitate mai mare în care să nu se găsească familii româneşti. Weigand, care a cercetat mai de aproape pe aceşti Români, spune: « In vreme ce în Bulgaria de vest, mai ales în ţara Şopilor, nu există comună mai mare, în care să nu se găsească Macedo-români, în Bulgaria de răsărit ei lipsesc ». In această parte a Bulgariei, la miazănoapte, ei ajung de se unesc cu aşezările Românilor veniţi din regatul român.

*

Meglenoromânii locuesc numai în Macedonia, în ţinutul Meglen sau Caragiova, situat la nord de Salonic. Ei sunt grupaţi în orăşelul Nânta, aşezat la poalele muntelui Zona (Zâna) şi în comunele: Lugunţa (Lundzini), Birislav, Huma, Liumniţa, Cupa, Oşani, Ţârnareca, Baroviţa, Coinsco şi Sirminina.

Dintre acestea, Huma, Coinsco şi Sirminina ţin de Jugoslavia, restul de Grecia.

Trăind în mijlocul elementului slav, aceşti Români au avut în cursul veacurilor strânse legături cu Bulgarii. Din această cauză ultimele trei comune: Baroviţa, Coinsco, Sirminina, astăzi sunt aproape complet slavizate. In anul 1909, când am călătorit pentru întâia dată în această regiune, oameni bătrâni care mai vorbeau încă româneşte se găseau numai în Baroviţa. In celelalte două comune, portul şi obiceiurile erau româneşti, însă limba bulgărească.

Răspândirea Românilor în Sud-Estul european.

Ţinând seama de unele indicii pe care ni le procură graiul lor, ca şi de numele de localităţi de origine românească care se găsesc în ţinutul lor, pe vremuri ei trebue să fi fost mult mai numeroşi decât astăzi. Intr'adevăr, graiul lor arată deosebiri idiomatice, care presupun o răspândire a lor în o regiune mai întinsă decât aceea pe care o ocupă ei astăzi. De asemenea numele de localităţi ca « Zâna » (lat. DIANA), « Curuna » (lat. CORONA) şi altele, care există şi în ţinuturile macedoromâne, arată că aşezările lor în aceste părţi sunt vechi (XX_5).

NUMĂRUL MACEDOROMÂNILOR

In timpurile vechi numărul Românilor din sudul Dunării a fost destul de mare. Aceasta rezultă din răspândirea lor actuală în Peninsulă, în mijlocul celorlalte popoare balcanice. Dacă Românii din Dacia au reușit cu timpul să-și asimileze unele elemente alogene, în schimb, Românii din sudul Dunării, care roiau cu turmele în toată Peninsula, începând din Dalmaţia până la Marea Egee și din Balcani până în Peloponez, în cea mai mare parte au fost desnaţionalizaţi. Această desnaţionalizare s'a produs mai ales din pricina aspectului fizic prea fragmentar al Peninsulei. Acei dintre ei care se îndepărtau prea mult de așezările lor de obârșie izolându-se în mijlocul celorlalte neamuri, de cele mai multe ori isprăveau desnaţionalizându-se prin limbă. Astfel de desnaţionalizări s'au întâmplat mai ales în Grecia. In această ţară ele au continuat chiar în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Toată regiunea din vestul Epirului cunoscută sub numele «Zagori» era, după cum am arătat în capitolul precedent, în timpurile vechi locuită numai de păstori macedoromâni. Incepând cu sec. al XIX-lea o bună parte din ei au fost grecizaţi prin biserică.

Tot așa a fost grecizată și regiunea din Pind ocupată de «Cupăciari». Aceștia, la fel ca Sarăcăcianii, păstrează până astăzi portul păstorilor români, numai limba le este grecească.

Ţinutul ocupat de aceşti Români grecizaţi se întinde începând din Samarina, peste Grebena, până dincolo de graniţa de miazănoapte a Tesaliei și din Saciṣta la Cornu (Krania). De asemenea Românii din Acarnania și Etolia au pierit în cea mai mare parte în mijlocul Grecilor, rămânând în urma lor Pistichii. Tot de ramura Românilor din sud ţin şi Sărăcăcianii, care, la fel ca Cupăciarii, au portul și obiceiurile cu viaţa semi-nomadă românești și numai limba le este grecească. Originea lor, după cum am arătat în altă parte, trebue căutată în comuna românească Siracu din Epir ($XXXI_{III\ 923}$, XLIII).

Dar Macedoromânii au fost desnaţionalizaţi și în celelalte ţări balcanice, cum sunt: Albania, Jugoslavia și Bulgaria. Cu toate acestea, cea mai mare parte din ei au pierit, după cum am spus, în mijlocul Grecilor. Chiar astăzi există în sudul Peninsulei Balcanice Români, care, din cauza contactului prea des cu Grecii, vorbesc mai ușor grecește decât românește.

Mulţi din ei au pierit prin desnaţionalizare și în Albania. In această ţară numărul Românilor a scăzut din cauza încuscririi lor cu Albanezii.

In Jugoslavia, Aromânii din vechea Serbie erau odată răspândiţi mai mult în orașe. Aceștia, toţi, au fost cu timpul serbizaţi. Când se va vorbi despre rolul lor în Peninsulă sub raportul comercial, se va vedea cât de mult datoresc orașele jugoslave din vechea Serbie acestui preţios element.

Mai puţine desnaţionalizări au avut loc în mijlocul Bulgarilor. Amestecul Românilor cu Bulgarii a fost mai rar din două motive: întâi, din cauza deosebirii de ocupaţiune, Bulgarii fiind aproape exclusiv agricultori, iar Românii păstori; al doilea, din cauza stărilor de civilizaţie. In calitate de propagatori ai civilizaţiei bizantine, Macedoromânii au fost din

toate timpurile, superiori Bulgarilor. Ei au primit foarte rar să se încuscrească cu aceştia. Numai elementele româneşti prea izolate în mijlocul lor, cum au fost acele din nordul Macedoniei, în ţinutul Murihova, au putut fi desnaţionalizate. In cuprinsul acestei regiuni există printre Slavi tipuri care nu se deosebesc de acele ale Aromânilor. Şi astăzi se găsesc în împrejurimile acestui ţinut păstori macedoneni. Iată ce ne spune Cvijić în această privinţă: « Morihovo qui a joué à l'époque turque d'une certaine autonomie, est une région montagneuse propre à l'élevage des bestiaux, assez semblable à la région des Mijaci. Elle comprend un si grand nombre de types valaques qu'on est porté à croire à l'origine slavo-aromoune de cette population. Tout autour de ces montagnes et sur le Niče habitent des pâtres valaques à demi-slavisés » (XXX-a $_{441}$). Aceeaşi soartă au avut-o şi păstorii români care au înaintat cu turmele în ţinuturile muntoase cuprinse între Drinul-Negru şi cursul superior al Vardarului. Toţi aceştia, după acelaşi autor, cu timpul, s'au bulgarizat: « Dans le temps reculé la région était peuplée de pasteurs aromounes, vivant dans des installations provisoires d'été. Les Slaves y ont pénetré au Moyen-Âge et se sont mélangés à ces indigènes, tout en fondant probablement leurs propres villages. Par suite de ce mélange, les Aroumounes ont commencé à se slaviser. Les Slaves leur ont emprunté le nomadisme transhumant, le type de leur village, la *pečalba*, en même temps que certaines parties du costume feminin. Plus tard de nouvelles pénétrations se sont produites: des colons aromounes sont venus d'Albanie » (XXX-a $_{459}$).

Cu toate aceste pierderi prin desnaţionalizare, care trebue să fi avut loc încă din vremea când Macedoromânii s'au des-

părţit de fraţii lor din nordul Dunării, numărul lor mare în Peninsulă a fost relevat de toţi scriitórii străini câţi au avut prilejul să vorbească despre popoarele balcanice. Astfel, un scriitor anonim al Europei orientale de pe la începutul sec. al XIV-lea (1308) ne vorbește despre Macedoromânii așezaţi între Macedonia, Achiaia și Salonic ca despre un popor foarte mare: « Este de notat aici că între Macedonia, Achaia și Tesalonicul se găseşte un oarecare popor foarte mare şi răspândit, cu numele *Vlahi*, care și altădată au fost păstori ai Romanilor şi, din cauza terenului roditor şi plin de verdeaţă, trăiau odinioară în Ungaria, unde se aflau păşunile Romanilor. In urmă, fiind izgoniţi de aici de Unguri, au fugit în acele părţi... Ţara acestor Vlahi, care este mare și bogată, a ocupat-o în întregime prinţul Carol, care e stabilit în părţile Greciei » (III_{17}).

Istoriograful bizantin Chalcocondilas ne mărturisește că Vlahii odată se întindeau din Dacia până în Pind.

Dintre scriitorii mai noi, vestitul istoric german Johann Tunmann scria, încă în 1774, că Macedoromânii sunt un popor numeros: « Ei trebue să fie — spunea el — peste jumătate din locuitorii Traciei, şi peste trei sferturi din locuitorii Macedoniei și Tesaliei. Şi în Albania se găsesc mulţi » (CV_{174}).

Deși toate aceste relatări sunt simple afirmaţiuni, întru cât niciuna nu arată precis numărul Macedoromânilor, ceea ce bine înțeles, ar fi fost cu neputinţă pentru vremurile acelea, totuși ele își au însemnătatea lor, întrucât, din timpurile cele mai vechi și până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, când prin şcoală s'a început acţiunea pentru trezirea Macedoromânilor la conștiinţa naţională, scriitorii străini vorbesc de Macedoromâni ca despre un popor destul de numeros în Balcani.

De fapt, o numărătoare exactă a acestor Români este greu de făcut chiar în vremurile noastre, cu atât mai mult în epoca veche. Această greutate provine din mai multe motive. Mai întâi, Macedoromânii reprezintă singura populaţiune din Peninsula Balcanică, populaţie care, din cauza ocupaţiunii ei cu păstoritul sub forma semi-nomadă, n'are aşezări stabile. Cei mai mulţi dintre aceşti păstori au aşezări fixe atât în timpul verii la munte cât şi în timpul iernii la şes. Cu toate acestea, sunt unii din ei, ca « Fărşeroţi » din Albania, care, iarna-vara, se găsesc într'o continuă peregrinare. Pe aceştia, cei mai iscusiţi statisticieni nu-i pot număra. O altă categorie de Români călători sunt micii neguţători şi industriaşi. Aceştia sunt răspândiţi aproape în toate centrele din Peninsula Balcanică. Prin felul ocupaţiunii lor, ei nu rămân pe loc decât numai câţiva ani până îşi măresc capitalul. Cum ajung la o situaţie materială mai bună, trec în centrele mai mari, unde se dedau la afaceri mai importante. Nici aceştia nu pot fi prinşi uşor la numărătoare.

Dar un alt motiv care a îngreunat şi mai mult numărătoarea lor a fost biserica şi şcoala greacă. In calitate de propagatori ai culturii bizantine, Macedoromânii negustori au fost singurii după Greci, care au încurajat şi susţinut cu banii lor şcoala şi biserica greacă. Din cauza aceasta, cei mai mulţi din ei treceau în ochii Grecilor, şi chiar ai străinilor, de Greci. Faptul arătat a fost exploatat de Greci, mai ales în epoca luptelor naţionale dintre diferitele populaţiuni din întreaga Peninsulă, din a doua jumătate a sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea până la izbucnirea războiului balcanic (1912). Aceştia socotindu-i de Greci, îi treceau în numărul conaţionalilor lor din Peninsulă.

Din toate aceste motive, ușor se poate înțelege de ce numărul lor exact nu a putut fi dat de nicio statistică străină sau indigenă. La aceasta se mai adaogă și greutățile materiale ce se opuneau pe vremea stăpânirii turcești în Peninsulă. Expansiunea lor extraordinară pe povârnișurile munților dintr'o țară cu un aspect muntos atât de fragmentar, ca și lipsa drumurilor și nesiguranța vieții făceau cu neputință cunoașterea exactă a numărului lor.

Dintre statisticele vechi, una care se apropie mai mult de adevăr și merită să fie relevată aici, este aceea a eruditului scriitor grec, fost ministru plenipotențiar al Greciei la Paris și Berlin, Rizos Rangabe. El scria în 1856 în revista literară « Pandora », atunci când acțiunea pentru trezirea conștiinței naționale la Macedoneni nu începuse, cifrând numărul Aromânilor din Tesalia, Epir și Macedonia la mai mult de 600.000 de suflete. Fiindcă spusele lui Rizos Rangabe sunt astăzi ocolite de Greci, oridecâteori vorbesc despre prezența elementului românesc în Peninsulă, voi reproduce aici pasajul care interesează chestiunea ce ne preocupă: « Când se vorbește astăzi la Atena despre *Romånce* sau *Valahe*, se înțeleg întotdeauna acei meteori care apar din când în când la nordul Greciei și aruncă asupra frumoasei noastre țări ploaia de aur a câmpiilor danubiene. Și noi uităm că, chiar în Atica precum și în multe alte ținuturi grecești, se găsesc alte *Romånce*, a căror rasă constituie o mare parte a locuitorilor acestor ținuturi și care merită din mai multe puncte de vedere atențiunea noastră. « Pandora » se decide astăzi să facă dreptate acestor Romånce care locuiesc în țara noastră, Romånce, care, deși nu joacă polca și nu poartă veșminte parisiene, totuși nu sunt mai puțin consângene cu acele doamne anonime civilizate...

Se zice că Românii care locuiesc astăzi în Elada, Tesalia, Epir şi Macedonia se ridică la 600.000. Sunt oameni corpolenţi și robuşti, cu părul negru sau castaniu, cu fizionomia inteligentă » (XXXVII-a 55-57).

Tot atât de interesante sunt și statisticele pe care le dau William Martin-Leake, J. G. von Hahn şi F. Kanitz. Câteşi trei evaluează numărul acestor Români la jumătate de milion. După părerea mea, întemeiată pe cercetări şi informaţii sigure, astăzi numărul lor din Grecia, Albania, Jugoslavia şi Bulgaria se ridică la 300.000 până la 350.000. Din aceștia, începând cu anul 1925, 12.000 s'au mutat în ţară.

In ce priveşte pe Meglenoromâni, numărul lor înainte de marele război era de 16.000 locuitori. După război, o bună parte din ei şi-au părăsit comunele din cauza persecuţiilor la care erau supuși din partea autorităților greceşti.

De altfel, istoria a fost foarte vitregă cu aceşti Români. Izolaţi în ţinuturile muntoase ale Meglenului, veacuri dearândul, ei n'au avut contact cu Macedoromânii. In schimb, ei au fost înconjuraţi de Slavi din toate vremurile, iar începând cu trei, patru sute de ani înainte, și de Turci. Cu Slavii, Meglenoromânii au trăit în legături pașnice. Din contră, cu Turcii au fost întotdeauna pe picior de bătaie, mai ales că aceștia, invidioşi de starea lor materială înfloritoare, au voit cu orice preţ să-i distrugă, încercând să-și însuşească bunurile lor. In acest scop, Turcii din comunele vecine au încercat în mai multe rânduri să-i atace. Deși ei s'au apărat multă vreme cu vitejie, în cele din urmă, cei așezaţi în orășelul Nânta, spre a scăpa odată pentru totdeauna de prigonirile Turcilor s'au decis să treacă la islamism. Trecerea în masă la islamism s'a făcut,

după tradiţia locală, cu două veacuri înainte, în prima zi de Paşti, pe când Românii se aflau adunaţi în biserică. Bandele turceşti care împresuraseră oraşul și pătrunseseră în biserică i-au silit să aleagă între moarte și apostazie. Astfel, tot oraşul cu episcopul în frunte au trecut la islamism.

Şi astăzi se văd urmele acestei mari nenorociri de care a avut parte această populaţiune românească atât de paşnică şi muncitoare. Când în 1909 am trecut dela Lugunţa la Nânta, spre a vizita pe Românii turciţi şi mai ales geamia numită « Tichia-mare », în care, după cum mi se spunea, s'ar fi găsit cărţi bisericeşti scrise în limba română, la întoarcere, am fost dus în localitatea « Săm-Toader », unde a fost ucis episcopul care, după actul de apostazie, încercase să convertească pe Români la creștnism (XX_{16}).

După marele război, când viața acestor Români ajunsese imposibilă sub Greci, cei mai mulţi din ei socotindu-se Turci din cauza religiei, s'au refugiat în Asia şi în Tracia orientală. Dintre Megleromânii rămaşi creştini, foarte mulţi au fost colonizaţi în Cadrilater, în satele de pe şoseaua dintre Turtucaia și Silistra. In vara anului 1941, cedându-se Cadrilaterul Bulgariei, ei au fost nevoiţi să treacă în Vechiul Regat.

AȘEZĂRILE PĂSTORILOR MACEDOROMÂNI. VIAȚA IN FAMILIE ȘI IN SOCIETATE.

Așezările păstorilor macedoromâni se găsesc pe înălțimi de munte, departe de drumurile mari. Ca înfățișare, ele se arată impunătoare, fiindcă mai toate au pozițiuni frumoase, sunt situate pe lângă ape curgătoare și în apropiere de păduri seculare.

Originea satelor românești. Originea acestor așezări este foarte modestă. La început ele se alcătuiau din simple « călive » (colibe) de sub conducerea unui « celnic » (șef), grupate de cele mai multe ori în mai multe cătune așezate aproape unele de altele. Adesea aceste cătune izolate prin munți se făceau numai pentru siguranța femeilor și copiilor. Și astăzi se mai păstrează în tradiția locală amintirea despre vechea structură a celor mai multe sate românești din Pind. Astfel comuna Perivoli se alcătuia, la început, din cinci cătune (Bitulți, Cărița, Bănița, Baitan, Călivili); tot așa comuna Turia, din patru cătune (Codru-Mare, Căldăroasa, Scornu etc.). In călătoriile mele din Macedonia, am apucat să văd la tribul Grămustenilor resturi din aceste cătune cu colibele părăsite, așezate la un kilometru și mai bine departe de satul relativ nou cu casele zidite în piatră.

Această stare primitivă a aşezărilor româneşti se poate înţelege numai dacă ţinem seama de faptul că Macedoromânii, la început, îndeletnicindu-se cu păstoritul, au dus o viaţă de transhumanţă sezonieră sau chiar semi-nomadă cu obişnuitele pendulări între munte şi câmpie. Potrivit acestor mişcări, ei puteau să aleagă între aşezările de munte şi între cele de câmpie. Dacă şi le-au ales pe cele de munte, aceasta au făcut-o din mai multe motive. Ca păstori, ei aveau nevoie de ţinuturi cât mai întinse şi bogate în păşuni. In astfel de împrejurări, ei nu s'au putut stabili nici pe vârfuri de munte, şi nici dealungul văilor, ci pe povârnişul munţilor, departe de marile artere de comunicaţie. La aceasta s'a mai adăogat, de sigur, şi nesiguranţa care ameninţa pe cei mai înstăriţi dintre ei, oridecâteori bande de hoţi ieşeau în drumul mare să atace pe negustori. Aceste bande nu puteau ajunge până la aşezările lor. Mai întâi din pricina înălţimilor puţin accesibile, al doilea, însă, şi din cauza vitejiei păstorilor români, care nu se lăsau aşa de uşor să fie atacaţi chiar în cuiburile lor.

In felul acesta, aşezările lor, la început în cătune alcătuite numai din câteva colibe, cu timpul se transformau în sate mai măricele, dintre care unele, devenind centre comerciale mai importante, repede ajungeau oraşe înfloritoare.

Este curios că păstorii aromâni, care au creat aşezări atât de frumoase, sunt lipsiţi de cuvintele moştenite « sat » şi « cătun ». In locul lor au « hoară » şi « călivă », nume împrumutate dela Greci.

Despre înfăţişarea satelor româneşti din sudul Peninsulei Balcanice au vorbit aproape toţi scriitorii străini care i-au cunoscut pe Aromâni la ei acasă. Astfel călătorul englez William Martin-Leake compară satele româneşti din Pind cu cele mai

înfloritoare orașe din Grecia. Profesorul G. Weigand, care i-a vizitat mult mai târziu decât colonelul englez, referindu-se la spusele lui Leake, adaogă: « Leake avea în vedere probabil localități românești ca Siracu, Calarl'i, Mețova, Vlaho-livadi, care, cu toată poziția lor izolată în munți, fac, de fapt, o extrem de bună impresie asupra unui străin, prin măreția lor, prin înfățișarea lor curată și drăguță și prin construcția solidă a caselor. Dacă el ar fi cunoscut Crușova, Nevesca și alte sate situate la nord, atunci, de sigur, uimirea lui s'ar fi schimbat în admirațiune». Și, mai departe, Weigand continuă: « Cineva, după ce a văzut satele pline de mizerie ale Bulgarilor, cu colibele lor de lut, mici și murdare, sau cătunele grecești din Epir tot atât de mizerabile, sau chiar casele de piatră înspăimântător de lipsite ale Albanezilor munteni, rămâne cu atât mai fermecat nu numai de splendoarea poziției și peste tot de impresia generală cu care se alege, dar și de casele superbe și de întreaga dispoziție plăcută din interiorul lor ». (Leake hatte offenbar dabei Orte wie Siraku, Kalarites, Metsovo, Vlacho-Livadhon im Auge, die trotz ihrer einsamen Lage im Gebirge auf den Fremden durch ihre Grösse, durch ihr sauber und nettes Aussehen, durch die solide Bauart der Häuser in der That einen äusserst günstigen Eindruck machen. Hätte er Kruševo, Neveska und andere im Norden gelegene Dörfer gekannt, so würde sein Erstaunen in Bewunderung übergegangen sein. Wenn man die elenden bulgarischen Dörfer mit ihren kleinen, schmutzigen Lehmhütten, oder die ebenso armseligen griechischen Weiler in Epirus oder auch die entsetzlich nüchternen Steinhäuser der Gebirgsalbanesen gesehen hat, so ist man bei den aromunischen Dörfern umsomehr entzückt, nicht nur über die durchweg prächtige Lage und den Gesamt-

eindruck, sondern auch über die stattlichen Häuser und die hübsche Einrichtung derselben im Innern) (CX_{266}).

Locuinţele Macedoromânilor. Casele Românilor macedoneni, la ţară, sunt de obicei spaţioase, cu mai multe încăperi şi adesea prevăzute cu etaj. Ele sunt toate clădite în piatră. Cu cât casele se găsesc la mai mare înălţime, cu atât pereţii lor sunt mai groşi. Ferestrele nu sunt prea mari, însă mai toate casele, la etaj, sunt prevăzute cu câte un balcon.

Aromânii nu cunosc « bordeiul », cu toate că există la vecinii lor Albanezi, care îl folosesc la fel ca Românii din ţară.

Impărţirea interiorului casei este foarte simplă: la mijloc este o sală mare cu câte o fereastră în fund, iar în dreapta şi în stânga acestei săli se găsesc câte două camere. In fundul sălii sau în una din camerele laterale se găseşte scara care duce la etaj. Intrarea în casă se face prin sală pe scări de piatră, care ajung până la patru, cinci trepte.

Casele din satele macedoromâne situate pe înălţimi de munţi, n'au cerdacuri sau pridvoare deschise ca locuinţele din comunele celorlalte neamuri, fie din pricina înălţimii aşezărilor la munte, fie pentru mai multă siguranţă în contra atacurilor de afară.

In timpul iernii, cei care de obicei nu se mişcă din comună, locuiesc în încăperile de jos dacă locuinţa este prevăzută cu etaj. Vara ei ocupă şi camerele dela etaj. Aceasta depinde după familie. Acele din ele care sunt mai numeroase, atât vara cât şi iarna, ocupă toate camerele din întreaga clădire. Dintre camerele din parter de obicei este locuită sala de mijloc în care se află un războ< de ţesut. Camerele laterale servesc una pentru lemne, alta pentru tot felul de produse

de lapte, ca unt, brânză, etc., iar celelalte pentru ţesăturile de lână şi tot avutul casei. In etaj sunt camerele de dormit şi una sau două rezervate pentru primirea oaspeţilor.

Când intri în casa unui Macedoromân, rămâi într'adevăr uimit de grija ce poartă pentru întreţinerea curăţeniei. Odată introdus în camera de primire, care este mai mare şi mai frumos mobilată, simţi o plăcere, admirând gustul cu care el ştie să-şi împodobească locuinţele cu ţesături ieşite numai din mâna femeii macedoromâne. Iată în ce fel ne descrie G. Weigand curăţenia caselor la Macedoromâni: « In vreme ce în Macedonia te poţi plânge pretutindeni de tot felul de insecte, în frumoasele sate de munte macedoromâne poţi fi sigur de curăţenia exemplară în toate privinţele. La Macedoromâni simţul pentru frumuseţea naturii, pentru aer curat şi apă rece este mai desvoltat decât la celelalte popoare balcanice » ($CXII_{36}$). Tot Weigand, vorbind într'o altă lucrare despre curăţenia şi interiorul caselor la Macedoromâni, spune: « Pardoseala camerelor este întotdeauna bine curăţită. Covoare frumoase, broderii şi chiar perdele împodobesc camerele lor. Despre insecte n'am observat nimic în satele de munte ale Macedoromânilor. (Der gedielte Fussboden ist immer blank gescheuert, schöne Tepiche, Stickereien in den Ecken und selbst Vorhänge schmücken das Zimmer. Von Ungeziefer habe ich in den aromunischen Dörfern nie etwas gemerkt) (CX_{269}). In fine, mai departe, vorbind despre curăţenia caselor din comuna Nevesca, adaogă: « Este o curăţenie cum nici nu şi-ar putea-o dori cineva mai mare » (CX_{18}). (Eine Reinlichkeit herscht, wie man sie besser nicht wünschen kann).

Această calitate a Macedoromânilor de a fi curaţi a fost relevată chiar de vecinii lor Sârbii, în lucrări care au apărut

numai cu câţiva ani înainte. Astfel prof. D. I. Popovici, vorbind despre negustorii macedoromâni din Jugoslavia, adaogă « Aromânii au reputaţia unui popor de oameni curaţi. Hanurile lor erau întotdeauna mai curate decât cele bulgăreşti şi albaneze. Hainele lor sunt totdeauna curate şi niciodată rupte » (Tsintsari vrede kao čist narod. Njihovi hanovi su uvek čistiji nego bugarski i arnautski) (LXXXVII_{35}).

Dar păstorii nomazi care îşi schimbă aşezările în fiecare vară, sau care chiar în intervalul unei singure veri îşi mută locuinţele de mai multe ori, umblând după păşuni mai abundente, locuesc în colibe sau în corturi.

Mai multe colibe la un loc formează un cătun. Inainte de a te apropia de aceste colibe, ai impresia că te găseşti în faţa unor cuiburi de albine sau a unor ciuperci mari răsărite din pământ. Numai după ce ai intrat în cătun şi-ţi iese lumea înainte, vezi că ele sunt locuinţe omeneşti. Acest fel de aşezări, care sunt proprii tuturor Românilor nomazi, dar mai ales păstorilor din Albania cunoscuţi sub numele de Fărşeroţi, se găsesc răspândite pretutindeni în părţile muntoase din centrul şi sudul Albaniei.

O colibă are o lungime dela cinci până la şase metri în diametru. Inălţimea ei socotită din vârful colibei până la pământ abia trece peste trei metri. Insă înălţimea părţilor laterale este mică. De aceea, la intrare, trebue să fii atent ca să nu dai cu capul de părete. Colibele se fac din crengi de lemn împletite şi din paie. Grosimea pereţilor nu trece peste zece sau cincisprezece centimetri.

Mobilierul unei colibe este redus la strictul necesar: câteva ţoale de învelit grămădite unele peste altele, stau într'o parte a intrării, iar în cealaltă parte războiul de ţesut. In păretele

din fund, la mijloc, este vatra, în care se găsesc mai multe vase pentru fiertul laptelui sau preparatul mâncării. O căldăruşe atârnată de un cârlig fixat pe acoperişul colibei, stă în permanenţă suspendată deasupra vetrei. De obicei, pe jos, nu-i aşternut nimic. Numai când vine câte un străin, în semn de cinste, se întinde câte o velinţă, ca să se aşeze. De altfel, păstorii ocupaţi aproape peste tot cu turmele, intră în colibă numai în vremea rea. Incolo, mănâncă, petrec, se odihnesc şi dorm afară, ziua ca şi noaptea, întinşi pe iarbă verde.

Şi mai simplă este locuinţa lor în corturi. Un cort este făcut dintr'o ţesătură de lână, amestecată cu păr de capră. Această ţesătură are o lungime de patru până la cinci metri şi o lărgime de doi până la trei metri. Ea se fixează pe pământ cu nişte ţăruşi de cele patru colţuri, lăsând între cele două laturi o distanţă de doi metri. Mijlocul este ridicat şi susţinut la margine de două lemne, în aşa fel încât intrarea dintr'o parte şi cealaltă a cortului să aibă forma unui triunghi cu baza la pământ. Din cele două intrări se lasă deschisă de obicei una, cea din faţă. Intrarea din dos se astupă cu saci mari şi tot felul de ţoale de care au nevoie pentru drumurile lungi, pe care le fac. Ţesătura cortului are un desen anumit aproape pentru fiecare sat şi nu lasă să străbată ploaia prin el.

Infăţişarea păstorului macedoromân. Ca înfăţişare, păstorul macedoromân este robust, bine făcut, de talie mijlocie, brun la faţă, cu trăsături regulate, cu ochi negri şi privirea ageră. Iată cum ni-i descrie Heuzey pe Fărşeroţii din Acarnania şi Etolia: « On rencontre parmi eux des hommes d'une force et d'une taille étonante, avec ses larges épaules, cette poitrine épaisse que la sculpture prête à Hercule. Les femmes

sont comme leurs maris fortes et travailleuses. Les fatigues et les privations qu'ils supportent en *ont fait une race de fer* » (XLII$_{274}$). Tot aşa ne vorbeşte Pouqueville, care cunoscuse pe păstorii aromâni cu mult înainte de Heuzey: « Les Valaques nomades qui portent sur leurs fronts hâlés l'empreinte des saisons, sont généralement forts et robustes. Leurs têtes retracent les proportions romaines; et le temps qui affaiblit les types nationaux, n'a pu, malgré leurs alliances, les confondre ni avec les Grecs, ni avec les Albanais » (LXXXVIII$_{218}$) La fel ni-i descrie Ami Boué în vol. II: « Les Zinzares ou Valaques du Pinde des montagnes de l'Aspropotamos et de celles de Colonies, de Geordsche etc. sont des hommes trapus et vigoureux, à cheveux noirs ou châtains, à figure intelligente » (X$_{96}$). In fine, profesorul G. Weigand compară pe păstorul macedoromân cu un legionar roman: « Der Vergleich mit einem römischen Legionsoldaten ist ganz am Platze » (CX$_{259}$).

In ce priveşte femeile, tot Weigand constată că ele sunt mai mult mărunte şi delicate, cu faţa ovală şi lunguiaţă, cu pieptul puţin desvoltat şi cu expresia feţei plăcută. Dintre toate, Moscopolencele treceau altădată de cele mai frumoase. In Serbia s'au păstrat până în urmă de tot familii refugiate din Moscopole, ale căror fete, după Cvijić, aveau toate aceste calităţi (LXXXVII$_{30}$).

La Fărşeroţi ele au obiceiul să se tatueze pe faţă şi la braţe. Nu se ştie dacă acest obicei l-au moştenit dela Traci, sau l-au împrumutat dela Albanezi. Cele mai multe poartă o cruce pe frunte, tatuată în albastru spre a se deosebi de femeile albaneze de religie musulmană (LXXXI,$_{22}$, $_{47}$).

In zilele de sărbătoare, păstorii români se coboară în oraşele şi târgurile din apropiere. Ei vin cu turme de oi, cu cai şi ca-

târi, încărcaţi cu saci plini de lână, cu unt şi brânză şi cu tot felul de ţesături de lână, pe care femeile lor le lucrează în timpul iernii acasă. In târgurile din Macedonia deseori am avut prilejul să văd aceste țesături de lână care atrăgeau privirile străinilor ce le admirau. Iată în ce fel se exprimă Heuzey referindu-se la ele: « Les femmes valaques sont surtout renommées pour leur habilité à fabriquer les étoffes de laine, qu'elle savent teindre ensuite de diverses couleurs, en noir, en bleu foncé, en rouge écarlate » (XLII_{275}).

Când pornesc la târg, mai toți sunt însoţiţi de femeile lor mai în vârstă. Nevestele tinere dar mai cu seamă fetele rămân acasă.

Prezența lor dă târgurilor și orașelor din Peninsulă un aspect particular, atât prin îmbrăcămintea lor cu totul deosebită de aceea a ţăranilor celorlalte popoare balcanice, cât mai cu seamă prin înfățișarea lor degajată. Macedoromânul păstor sau târgoveţ, așa cum l-am cunoscut în întreaga Peninsulă, este, în comparație cu celelalte popoare balcanice cum sunt Slavii şi Albanezii, mai desgheţat și foarte mobil, cu mișcări degajate, spontan la vorbă şi cu o bogăţie de gesturi, în care, poate, numai Grecul îl întrece. Când se tocmesc în piaţă, cei mai mulţi vorbesc tare, căutând prin orice mijloace să convingă pe cumpărător (XIX_{42}). Femeile lor nu prea se deosebesc de bărbaţi. Ele sunt foarte sprintene. Numai că, la unele tulpini, ele sunt prea muncite, din care cauză pierd mult din frumuseţea lor.

In ce priveşte pe Megloromâni, ca înfăţişare, sunt bine făcuţi, de statură mijlocie, cu coloarea feţii mai mult blond închisă decât brună și cu umerii obrazului mai ridicaţi, ceea

ce îi cam deosebește de Macedoromâni. Această din urmă particularitate, relevată pentru întâia dată de profesorul Weigand, a făcut pe marele etnograf Const. Jireček să-i considere ca urmași ai unor cete de Pecenegi aduși în ținutul Meglenului de împăratul bizantin Alexios, după lupta dela Livunion la gurile Mariței (Hebrus). In lucrarea mea « Megleromânii » am încercat să arăt exagerările acestei teorii, primită și de profesorul Ovid Densușianu. Firește, în drumul lor spre ținuturile pe care le ocupă ei astăzi în Meglen, n'au putut evita un amestec parțial cu Pecenegii, de pe urma cărora s'au și ales cu tipul care îi deosebește puțin de Macedoromâni, însă, din momentul ce până azi s'au păstrat ca Români, ei nu pot fi Pecenegi românizați.

Ca sănătate, toți arată bine, deși muncesc mult și întreținerea lor nu este dintre cele mai bune. La aceasta contribuie de sigur și clima excelentă dintr'o regiune, cum este partea muntoasă ocupată de Români, plină de o vegetație exuberantă și străbătută de atâtea ape care țâșnesc din toate colțurile.

Portul păstorului macedoromân. Imbrăcămintea păstorului macedoromân este foarte caracteristică. Ea n'are nimic comun, sau prea puțin, cu portul Grecilor sau al Albanezilor. In schimb, ea îi deosebește pe Macedoromâni în mod fundamental de Slavi, a căror îmbrăcăminte este greoaie. Portul păstorului macedoromân este simplu, elegant, fără broderii și de coloare peste tot neagră sau peste tot albă.

Comparându-l cu portul celorlalte popoare balcanice, costumul păstorilor macedoromâni și chiar al acelora dintre munteni care nu se ocupă cu creșterea turmelor de oi, se prezintă așa cum se păstrează până azi, sub acea formă caracteristică și par-

culară, care face ca un ţăran macedoromân, ori unde s'ar găsi el cu turmele, în munţii Pindului sau în Tomor din Albania, în munţii Balcani sau în Rodope, să se deosebească peste tot de păstorul grec, albanez sau slav. Acest port se arată relativ vechi, dacă ţinem seamă numai de faptul că la toate tulpinele de păstori macedoromâni, la cei din Pind şi Tesalia, ca şi la cei din muntele Gramos şi Albania, el a rămas acelaşi. Ceva mai mult, el nu s'a schimbat nici la păstorii din Bulgaria şi Serbia veche, cu toate că de două veacuri ei trăiesc printre Slavi. Această constatare ne dă a înţelege că moda, oricât de mult va fi influenţat asupra portului altor popoare, la păstorii macedoromâni ea s'a izbit de acelaşi spirit de conservatism, care se observă în graiul şi obiceiurile lor.

Bărbaţii poartă pe cap căciulă, pe care, sub Turci, au schimbat-o cu fesul turcesc; pe trup cămaşă, care cade pe genunchi în mai multe cute dese, iar pe picioare ismene făcute de aceeaşi pânză ca la cămaşă. Peste cămaşă poartă de obicei un fel de fermenea fără mâneci, care diferă dela o tulpină la alta, iar peste aceasta o tunică de lână fără mâneci, de coloare albă sau neagră, lungă până la genunchi, însă croită pe talie şi cu mai multe falduri la spate care ajung până la douăzeci, numită « ţipune » sau « şigune, şăgune ». Peste aceasta vine un fel de fermenea cu mâneci care sunt crăpate pe dinăuntru spre a se vedea cămaşa, numită « cunduş », iar peste aceasta se poartă încă o haină « sarica », făcută din şaiac, şi croită bine pe talie; ea este ceva mai scurtă decât « ţipunea ». In zile de sărbătoare, peste toate acestea se poartă « maliot », care este ca « ţipunea » croit pe talie, însă mai lung decât acesta. Alţii poartă « tălăgan », mai scurt decât « maliotu ». In timpul iernii păstorul macedoromân poartă « tâmbare » din păr de capră. Ea este făcută pe talie

şi este prevăzută cu o glugă. La mijloc se încinge peste « ţipune » cu un brâu. Acesta este de lână colorat în roşu sau vânăt. Mulţi îl poartă şi alb. Păstorul macedoromân nu poartă pantaloni pe gambe, afară de un fel de jambiere « cioareţi », care acoperă gamba dela glesne peste genunchi până pe la jumătatea coapselor. Ca încălţăminte poartă ciorapi de lână şi peste ciorapi, opinci sau ghete.

In forma lui mai veche, portul femeilor este aproape acelaşi ca al bărbaţilor. In afară de coafura care diferă dela o regiune la alta, ele poartă cămaşă, după aceea un fel de bolero numit « cheptar », în fine, cunduş, ţipune şi sarică; la picioare îşi pun ciorapi şi ghete (XXII_{78}). Astăzi cele mai multe se poartă în rochii. Plăcerea pentru podoabe sclipitoare, ca inele, cercei, salbe, brăţare, amulete, paftale, diferă dela o regiune la alta. Dintre toate tulpinele de Români, femeile Fărşeroţilor iubesc mai mult aceste podoabe. La acestea există, după cum am mai spus, şi obiceiul de a se tatua. Ele îşi fac tot felul de semne pe frunte, dar mai ales cruci.

Hărnicia la muncă a Macedoromânilor. Viaţa acestor Români merită să fie cunoscută sub raportul vredniciei lor la muncă. Intr'adevăr, cine a avut prilejul să petreacă câtva timp printre ei la ţară sau în oraşe, a putut vedea câtă energie sunt în stare să desfăşoare ei, spre a-şi asigura mijloacele de existenţă. Sub acest raport s'ar putea spune că, ceea ce deosebeşte pe Macedoromâni de celelalte neamuri din Balcani, nu este numai limba, ci şi acel dinamism extraordinar, care îi face să izbutească în toate întreprinderile, oricât de mari greutăţi li s'ar pune în drumul lor. Intr'adevăr, începând dela păstorul cel mai umil cu viaţa veşnic pe drumuri, până la orăşanul

ajuns la bogăţii fabuloase, se observă acelaşi spirit neastâmpărat, care îi ţine într'o continuă activitate.

Prin muncă ei s'au impus aproape în toate ramurile de activitate omenească, dar mai cu seamă în comerţ şi meserii. Din cauza expansiunii lor extraordinare în Sud-Estul european, ca și în țările mai îndepărtate, realizările lor cele mai reușite în domeniul artelor, industriei și al comerțului au rămas aproape anonime. Astfel, ca să citez numai câteva cazuri izolate şi mai noi, cine dintre noi, Românii, a cunoscut marile întreprinderi comerciale din Hamburg şi Dresda ale familiei Soside din comuna românească Nevesca? Sau cine a auzit de directorul Monopolului Tutunurilor din Suedia, Nico, macedoromân originar din aceeaşi comună, care, numai cu șapte, opt ani înainte a murit ca multimilionar în coroane suedeze, lăsând în urma lui ca succesor pe un alt tânăr macedoromân, Oldi, fost elev al meu la Şcoala Comercială din Salonic, care în prezent se găseşte la Stokholm? Din simplu impiegat cu leafă mică la Direcţia Monopolurilor Tutunurilor din capitala noastră, Nico se băgase în întreprinderile Soside din Hamburg, de unde apoi a ajuns directorul Monopolului Tutunurilor din Stokholm. Chiar aici în ţară, dar mai ales în Capitală, sunt nenumărate întreprinderile Românilor macedoneni.

Sub acest raport se poate spune că Macedoromânii, cu cât sunt mai puţin numeroşi în Peninsula Balcanică, cu atât mai mult se impun prin inteligenţa, îndemânăticia și vrednicia lor.

Din vechea lor organizaţie de trib, care ar putea fi de origine traco-iliră, Macedoromânii au moștenit acel spirit de solidaritate care, din orice întreprindere, au reușit să facă o societate de cooperaţie ideală. Această cooperaţie s'a arătat, după cum vom vedea, mai întâi, în domeniul preocupărilor pasto-

rale, după aceea a trecut la celelalte ramuri de activitate, dar mai cu seamă în întreprinderile comerciale.

Dacă ne referim la felul cum este organizată munca la păstorii macedoromâni între bărbaţi şi femei, creşterea turmelor de oi şi transportul mărfurilor cu chervanele sunt lăsate pe seama bărbaţilor, iar prelucratul lânei în tot felul de ţesături în seama femeii.

Am trăit veri întregi printre ei, mai ales în satele din ţinutul Veria, în apropierea Salonicului, şi mă văd foarte încurcat, când este vorba să mă pronunţ din care parte hărnicia lor la muncă este mai mare. Deşi bărbaţii, dela vârsta de zece ani, se găsesc veşnic pe drumuri, ocupaţi cu turmele, chervanele şi micul comerţ, femeile, la rândul lor, nu se lasă mai prejos decât ei cu întreţinerea familiei, dar mai ales cu pregătirea a tot soiul de ţesături de lână, pe care le desfac periodic în târgurile anuale din diferitele centre ale Peninsulei.

Amploarea pe care a căpătat-o la ei cu timpul păstoritul a făcut ca afacerile lor să reclame de cu vreme şi mâna de lucru a femeii. Macedoromânii dela ţară se însoară de obicei, cum se însoară toată lumea pentru continuarea familiei, nu mai puţin însă şi pentru faptul ca să aibă în treburile lor de acasă un tovarăş în plus la muncă. Munca femeii este grea la toate popoarele primitive. La păstorii macedoromâni ea se prezintă şi mai grea. La aceştia femeia se ocupă cu întreţinerea casei, dar mai ales cu confecţionatul ţesăturilor de lână cu care bărbaţii au făcut încă din timpurile cele mai vechi comerţ în orient. Intreţinerea casei la aceşti Români care locuesc la mari înălţimi muntoase nu este atât de uşoară. De aceea la ei aproape fiecare locuinţă reprezintă o uzină. Mai întâi, în ce priveşte grija casei, femeia macedoromână dela ţară nu cumpără

de afară decât ceea ce nu-şi poate procura la ea acasă. Incolo, ea duce grâul la moară, aduce lemne din pădure, prepară pâinea, aduce apă dela fântână, spală, ţese, croieşte, coase veşminte pentru toţi din casă, în fine, îngrijeşte de tot ceea ce trebue pentru întreţinerea unei familii numeroase, căci mai toţi aceşti Români sunt foarte prolifici ($XCII_{21}$). Iată cum se exprimă, în privinţa aceasta, arheologul francez, Heuzey: « Les femmes sont comme leurs maris fortes et travailleuses. Il faut les voir revenir de la fontaine, le dos plié sur un charge de linge humide, coiffées du bassin de métal où elles ont fait la lessive, portant encore pendu à leur épaule un baril plein d'eau, et, de leurs mains, pour ne pas perdre le temps, filant leur quenouillée. Nous traversions un campement, le lendemain d'un mariage; la nouvelle épouse était déjà au travail. Assise en plein air, devant son métier, comme pour faire montrer son ardeur à l'ouvrage, elle tissait sans relâche, encore revêtue de ses habits de noce » (XLII_{274}). Iar scriitorul englez William Martin-Leake, care a vizitat pe păstorii macedoromâni cu câteva decenii înainte de Heuzey, vorbind despre vrednicia femeii aromâne, adaogă că ele, cultivând grădinile de pe lângă case şi puţinul teren arabil, torc în acelaşi timp cu furca: « The gardens and the small quantity of arable land which surrounds these towns, are chiefly cultivated by the women, who reap the harvest as well as perform all the household work and spin ».

Dacă femeile sunt, în ce priveşte hărnicia la muncă, aşa cum le-au văzut aproape toţi călătorii străini, care au avut prilejul să le cunoască la ele acasă, bărbaţii nu se lasă mai pe jos decât ele. Este drept că în timpul iernii, cei mai în vârstă dintre ei o duc mai uşor, întru cât lucrările cu adăpostul şi întreţinerea turmelor la şes este încredinţată generaţiilor mai tinere.

Insă peste tot ei sunt foarte muncitori, şi, la anumite împrejurări, nu cunosc odihna. Un caz care mi s'a întâmplat să-l văd în timpul marelui război, în armata franceză din Peninsula Balcanică, în care fusesem înrolat, ilustrează de minune energia pe care sunt capabili s'o desfăşoare aceşti Români, când este vorba să se folosească de o împrejurare care n'are să se mai repete. La debarcarea trupelor franceze în Salonic, lipsind mijloacele de locomoţiune pentru transportul proviziilor pe front, în interiorul Macedoniei, chervanagii macedoromâni au fost chemaţi să facă aceste transporturi în intervalul de 48 de ore, din port până la front şi înapoi, fără popas pentru odihnă. Ofiţerii francezi, miraţi de această grabă pusă în efectuarea transporturilor, au întrebat pe şeful chervanagiilor să le spună când dorm oamenii în vremea transporturilor. Acesta, uimit de întrebare, le-a răspuns: « în drum, ei dorm pe picior, iar de culcat, se culcă adesea la două, trei zile odată, când se schimbă oamenii şi catârii ».

In orele de odihnă, când se găsesc acasă strânşi împrejurul vetrei, ei vorbesc numai de afaceri. De aceea copiii lor, băieţi sau fete, se familiarizează încă din cea mai fragedă vârstă cu treburile părinţilor. De fapt, ei nici nu pot trăi altfel. Lipsiţi de sprijinul autorităţilor locale, care caută mai mult să le aducă încurcături în treburile lor decât să-i ajute, ei se văd nevoiţi să se ajute prin propriile lor mijloace. De aceea, oriunde s'ar găsi, acasă sau în ţări străine, ei apar foarte oţeliţi şi destul de prevăzători, ca să nu-şi pericliteze avutul în afacerile lor.

Oprindu-mă aici, repet că existenţa Macedoromânilor în conglomeratul balcanic, nu se datoreşte, cum s'ar crede, numai limbii, ci şi hărniciei lor la muncă. Sub acest raport ei se deo-

sebesc de Românii din ţară, dar mai ales de ţăranul român care munceşte mai puţin.

Prin muncă, ca mijloc oferit de natură şi organizaţia socială, Macedoromânii, oriunde s'au găsit, în fundul Balcanului sau în capitalele Europei occidentale, au reuşit să-şi creeze, sub raportul moral şi material, toate acele virtuţi sociale, care au făcut din ei elita societăţii în care au trăit.

Viaţa în ţări străine. Vorbind de muncă, sunt dator să spun câteva cuvinte şi de felul cum ei îşi agonisesc hrana în ţările străine, pe unde se duc să muncească şi să strângă averi.

Macedoromânii, cu toate că sunt buni negustori şi foarte abili meşteşugari, de cele mai multe ori nu-şi pot asigura existenţa din ceea ce câştigă la ei acasă. Cauza acestei insuficienţe de lucru trebuie căutată în izolarea lor în munţi. Aşezările lor pe poziţiuni muntoase erau foarte bune, pentru vremurile când ei se îndeletniceau exclusiv cu păstoritul şi chervanele. După ce însă cea mai mare parte din ei au trecut dela starea de păstori la aceea de negustori şi meseriaşi, satele lor, oricât de mari ar fi, astfel cum sunt bunăoară Vlahoclisura Hrupiştea, Nevesca, Cruşova, Gopeş, Moloviştea, etc., toate situate pe înălţimi de munţi şi departe de arterele principale, nu le puteau da de lucru atât cât să le fi asigurat minimum de câştig pentru întreţinerea familiilor lor. Pe vremuri ca şi acum, statele în care trăiau nu le puteau veni în ajutor. In anii din urmă, după informaţiunile sigure ce mi s'au dat, guvernul jugoslav, în urma dorinţii M. S. Reginei care se interesa şi de existenţa Aromânilor, a creat în Cruşova de lângă Bitolia, o mare fabrică de tutun, spre a da de lucru locuitorilor munteni. Dar acesta

este un caz izolat şi insuficient pentru toţi Românii dintr'un orăşel. In astfel de condiţiuni, viaţa lor în patrie era foarte grea. Intr'adevăr, dacă Slavii din Peninsulă, ţărani sau orășeni, situaţi întotdeauna cu așezările la şes, aveau pământuri pe care le munceau, dând de lucru şi celor lipsiţi, din contră, Românii noştri, care se lăsaseră de păstorit, însă își păstrau aşezările pe înălţimi de munţi, nu dispuneau decât de case cu mici livezi din apropierea lor, bune pentru păşunatul unui număr de capre şi oi abia suficient pentru întreţinerea copiilor, nu însă ca să trăiască și să se înstărească o întreagă familie. In astfel de împrejurări, fireşte, ei nu puteau rămânea pe loc, ci cei mai mulţi plecau spre a-și agonisi viaţa aiurea.

In calitate de negustori și meseriași, ei își încercau norocul, mai întâi, în orașele mai mari din Macedonia. Insă cei mai mulţi plecau în ţări străine. Pornirea de a se duce în ţări îndepărtate era pentru Aromânii negustori sau meseriași ceea ce transhumanța era pentru Aromânii păstori. Există și astăzi comune în care aproape toţi bărbaţii sunt plecaţi la lucru în străinătate.

La început ei plecau de nevoie. Mai târziu se duceau şi din pasiune, ca să câștige cât mai mult. Cei mai îndrăzneţi întreprinzători în ţări străine erau Românii din Vlahoclisura.

De aceea părinţii erau obişnuiţi cu înstrăinarea copiilor. Ei nu așteptau decât să împlinească 16 până la 18 ani spre a-i trimite în lume, la lucru, ca să câștige. Carte învăţau la școală sau acasă, cât să ştie să scrie și să ţină socoteli. Părinţii care aveau rude în ţări străine, îşi trimeteau fiii la rudele lor. Dacă nu aveau, îi trimeteau la vreun prieten de-ai lor. In cazul când lipseau şi aceștia, atunci la prietenii prietenilor lor. In orice caz, ei găseau pe câte cineva căruia să-i încredinţeze copiii.

Rar cine pleca într'o ţară străină, unde nu găsea câte un cunoscut. In privinţa aceasta, ei procedau ca Grecii sau Armenii. Negustorii aromâni, având nevoie de oameni de încredere, lucrau, cum lucrează şi azi, cu rudele, iar, în lipsa acestora, cu prietenii lor.

Dar în ţări străine nu se duceau numai tinerii, ci şi oameni mai în vârstă, care începuseră o afacere acasă şi nu le mergea bine. De asemenea erau logodnici şi chiar oameni abia însuraţi, care plecau tineri şi se întorceau acasă bătrâni.

Această înstrăinare nu prea îi indispunea, pentrucă ei erau obişnuiţi de acasă cu noua viaţă ce-i aştepta. Nici grija transportului sau pericolele drumului lung şi obositor pe care îl făceau nu-i preocupa, deoarece ei plecau cu chervanele care veneau şi porneau periodic, aducând în comune parale şi veşti cu câte un ziar ascuns în desagi, la sosire, şi ducând tot felul de amaneturi şi scrisori la plecare.

Călătoria cu chervanele era pentru drumeţii macedoromâni de atunci tot atât de plăcută ca suirea oilor la munte, în felul cum se face la păstorii semi-nomazi. In afară de aceasta, ei toţi, împreună cu negustorii şi meseriaşii ce-i însoţeau, se găseau în drum între ai lor. Nu erau Români numai chervanagiii care îi transportau dar şi proprietarii hanurilor, pe drum, pe unde poposeau. Un drum cu chervanele în Jugoslavia, Ungaria, Austria, Egipt, etc., pe unde călătoreau mai des, ţinea dela zece până la cincisprezece zile. Hanurile celor mai multe drumuri erau ocupate aproape exclusiv de Aromâni. «Pe şoseaua principală dela Smederevo până la Constantinopol — ne spune un scriitor sârb — nu exista un singur han sau o singură cârciumă, în care hangiul să nu fie aromân. In 1764, la Zemlin, erau opt hanuri comerciale şi pe toate le ţineau ei».

Odată ajunși în țări străine, ei treceau prin mari greutăți, mai întâi până învățau limba, după aceea până își înfiripau o afacere. Totuși, muncitori și economi, după aceea plini de duhul inițiativei cum erau, nimic nu-i putea descuraja, fiindcă răzbeau în orice se apucau. Astfel ei stăteau muncind din greu ani de zile în străinătate, fără să se înapoieze acasă, decât numai atunci când reușeau să-și înjghebeze o sumă, cu care sau se lansau în marele comerț, sau se înapoiau ca să-și poată înfiripa o afacere în țara de unde porneau.

Dar mulți din ei, după ce câștigau parale bune, dădeau comerțului ce făceau o extensiune atât de mare, încât rămâneau pentru totdeauna în țările în care se găseau. In cazul acesta, dacă erau însurați nu-și luau familiile numaidecât. Ei rămâneau acolo câte douăzeci până la treizeci de ani și poate mai mult, mulțumindu-se să vină acasă odată la trei patru ani. Ei nu rămâneau acasă și pentru faptul că, în calitate de străini, aveau anumite avantaje, scăpau de serviciul militar, pe care nu-l făceau nici la Turci. Numai la urmă de tot, când aproape toți bărbații dintr'o familie erau plecați și numai femeile singure rămâneau acasă, se decideau să se mute cu familie cu tot în țările în care trăiau.

In astfel de împrejurări ei se puteau păstra mai departe, dacă în localitatea în care aveau afaceri exista o colonie românească mai numeroasă. In caz contrariu, după două sau cel mult trei generații, ei se înstrăinau.

Fapt este că, înainte de a se pierde între străini în mijlocul cărora trăiau, ei încercau toate mijloacele de conservare: se încuscreau între ei, evitau pe cât cu putință alianțele străine, căsătorindu-se cu femei din locurile lor de naștere: « Conservatori și prevăzători — spune același scriitor sârb — ei se căsă-

toreau de obicei între ei și de multe ori își aduceau din locurile lor soții, care le cunoșteau gusturile, obiceiurile, felul de muncă, moravurile şi mentalitatea; ceea ce era foarte greu de găsit la sârboaicele noastre, care, după părerea lor, aveau păreri opuse în toate aceste chestiuni».

Viaţa în familie la Macedoromâni. La toate tulpinele românești, așezate în ţinuturi izolate sau în regiuni amestecate, viaţa se desfășoară după aceleași norme, care constituie trăsătura caracteristică a Românilor macedoneni. In familie domnește viaţa patriarhală, cu moravuri pătrunse de cea mai severă moralitate.

Părintele este mai mare peste toţi. Respectul şi supunerea faţă de părinţi este cum nici nu se poate închipui mai mare. In afară de aceasta, toţi muncesc din cea mai fragedă vârstă până la adânci bătrâneţe. Sub acest raport, ceea ce deosebește pe un Macedoromân, ţăran sau orășan, de un Grec, Albanez sau Bulgar, este acea energie proprie, care, oriunde şi în orice împrejurări s'ar găsi el, îl face capabil să-şi croiască mai repede un drum în viaţă, cu o ascensiune în domeniul economico-social şi cultural, puţin obişnuită la celelalte popoare balcanice.

De obicei, băieţii se însoară între 20 și 26 de ani, iar fetele cel mai târziu până la 20 de ani. Am cunoscut însă tulpini, cum sunt Grămustenii, care își însoară băieţii dela 14—15 ani şi-și mărită fetele ceva mai măricele, dela 17—21, spre a putea fi bune de lucru în casa socrilor. Viaţa sexuală este foarte severă, mai ales la păstori. La aceștia adulterul și divorţul sunt noţiuni necunoscute. In orașe, viaţa lor legată de tradiţii milenare este tot atât de severă, cu toate că bărbaţii, fiind

adesea plecaţi în străinătate după afaceri, femeile rămân ani dearândul în aşteptarea lor acasă.

Profesorul sârb I. D. Popovici, vorbind despre femeia macedoromână, adaogă: « Soppron laudă femeile aromâne ca pe nişte desăvârşite gospodine, femei şi mame, care ţineau mult la orânduiala casei şi onoarea familiei», (LXXXVII_{34-35}).

N. Iorga, care, în 1927, a apucat să-i vadă la ei acasă, într'un singur oraş din Jugoslavia, Scopie, în impresiile sale de călătorie, ne spune: «In casele lor e ordine, mulţămire, respect pentru tradiţii. Fete mari aduc dulceţile pe tavă. Intorşi dela şcoala sârbească, copiii vorbesc graiul strămoşilor lor. Eşti mişcat până la lacrimi de credinţa acelora cari, legaţi de alt Stat, sunt afară de sfera influenţii noastre. Să nu ni uităm de dânşii » (XLIX_{32}).

Băieţii, după ce se însoară, nu se despart de părinţi, ci stau laolaltă, cât timp trăiesc bătrânii, chiar atunci când ei sunt foarte numeroşi. De altfel, Românii macedoneni, păstori sau negustori, sunt, cum spuneam, foarte prolifici. Intr'o călătorie pe care am făcut-o în satul Doliani de lângă Salonic, am dat, în casa unui tânăr păstor care se însurase abia de şase ani, peste cinci copii de vârsta dela unul până la cinci ani. Intr'o altă comună, Livădzi, din ţinutul Meglen, am fost găzduit la un păstor bătrân, care avea cinci fii însuraţi, dintre care primii doi aveau câte şapte copii, iar ceilalţi mai puţin. Toţi trăiau sub acelaşi acoperiş (XX_{28}).

Intre băieţi şi fete, cei dintâi sunt preferaţi şi mai menajaţi. Nevestele tinere trebuie să asculte de bărbaţi, dar mai cu deosebire de soacră şi socru. Acesta, când se deşteaptă dimineaţa, este destul să facă puţin sgomot sau, în cazul cel mai imperativ, să tuşească, pentru ca, în lipsa soacrei, nora mai

mică să sară numaidecât, spre a veni să-l întrebe de ce are trebuință. De asemenea ele nu îndrăznesc, ani dearândul după măritiș, să numească dinaintea socrilor pe soții lor pe nume, când se găsesc la masă sau aiurea. Oridecâteori vine vorba despre ei, nevestele lor se mulțumesc să spună « el » sau « dânsul », însă în niciun caz pe nume.

Raporturile între rude sunt strânse printr'o iubire reciprocă și mai cu seamă prin respectul ce se arată celor mai bătrâni. Vizitele între rude se fac duminicile, după biserică și în zilele de sărbătoare. In drum lumea se salută cu « bună dzua », « bună seara », « noapte bună » (niciodată « bună noapte »). In călătorie: « oară bună și cale mbar » (vreme bună și drum fericit, cu noroc). Pentru mulțumire Macedoromânii n'au un cuvânt propriu. In timpul din urmă, mulți întrebuințează un termen grecesc, care este însă nou de tot și nu-i răspândit pretutindeni. Acest sentiment ei îl exprimă printr'o dorință care variază după împrejurări. De cele mai multe ori ei mulțumesc prin: « să-ńi bănedzi » (să trăiești), « Dumnidză s-ţî da sânătate » (Dumnezeu să-ți dea sănătate), etc.

Injurăturile de lucrurile sfinte lipsesc cu desăvârșire. Faptul acesta este foarte caracteristic pentru Macedoromânii care trăiesc în mijlocul Grecilor. Niciun popor în lume nu înjură de cele sfinte, ca Grecii.

De asemenea ei păstrează în grai din fondul latin moștenit cuvântul *umânitate* sau, prin metateză, *uminătate*, care reproduce sunet cu sunet cuvântul latin HUMANITATEM, acuzativul lui HUMANITAS. Istoricul acestui cuvânt, care derivă dela HUMANUS « omenesc », iar acesta din urmă dela HOMO « om », ne arată că în latinește HUMANITAS se întrebuința spre a traduce forma greacă φυλοανθρωπία, care, la

rândul ei, exprima tot ceea ce se poate spune despre o ființă omenească desăvârșită sub raportul culturii și mai cu seamă sub acela al sentimentelor de omenie și urbanitate. Faptul că acest rar cuvânt cu o semnificație atât de înaltă s'a păstrat din latinește numai în limba română, atunci când în toate celelalte limbi romanice s'a pierdut, fiindcă fr. *humanité*, ital. *umanita*, etc., sunt simple neologisme, arată că, oricare vor fi fost vicisitudinile prin care au trecut în cursul evoluției lor istorice, Românii și, în speță, Macedoromânii, n'au uitat, totuși, noțiunea acestor sentimente umanitare, care reprezintă valorile morale cele mai rare.

Alimentația la Macedoromâni. Vorbind despre regimul alimentar la păstorii macedoromâni, dela început se poate spune că, în ce privește mâncarea și băutura, ei sunt oameni cumpătați. Aceasta nu o afirm spre a lăuda însușirile lor, cât spre a arăta că, în viața lor de familie, un deosebit rol îl joacă s o b r i e t a t e a și e c o n o m i a.

Ei trăiesc foarte cumpătat: mănâncă cât trebuie și beau foarte puțin. Pouqueville, care a stat multă vreme printre ei, spune: « Ils sont *maîtres de leurs corps*, l'économie, principe de richesse et l'activité les soutiennent dans l'espérance d'un meilleur avenir ». La fel se exprimă și J. G. von Hahn, care a cunoscut mai mult pe Românii din Albania și din Epir: « Românii din Pind locuiesc de altfel în sate frumoase și, cu felul lor de viață s o b r ă și h a r n i c ă, se bucură de o mare bunăstare » (Die Pinduswlachen leben übrigens in schönen fleckenähnlichen Dörfern und erfreuen sich bei ihrer n ü c h- t e r n e n und a r b e i t s a m e n Lebensweise grossen Wohl- standes ». .F. Kanitz, care călătorea cam în aceeași vreme în

Peninsula Balcanică, făcea aceeaşi constatare: « Cunoscut ca om silitor, judicios şi s o b r u, Aromânul este pretutindeni căutat şi, cu felul lui de viaţă excesiv de economă, el câştigă de obicei mult mai mult decât cer nevoile membrilor săi din familie care au rămas acasă ». (Als fleissig, verständig, n ü c h t e r n bekannt, ist der Zinzare überall gesucht und bei seiner überaus sparsamen Lebensweise erwirbt er gewöhnlich weit mehr als die Bedürfnisse seiner daheimgebliebenen Angehörigen erheischen) (LVI_{334}).

In ce priveşte băutura, păstorii macedoromâni nu cunosc cârciuma. Aşa ceva nu există în satele lor. Trăind pe înălţimi de munţi, unde nu creşte viţa de vie, ei n'au prilejul să cunoască mai des gustul vinului şi al rachiului. Cu toate acestea, în anumite ocaziuni beau şi ei, cu măsură, atât vin cât şi rachiu. Weigand, care i-a vizitat în două rânduri şi le-a cunoscut felul de viaţă, spune: « Cu elogiu trebue relevat faptul că sobrietatea la Macedoromâni este extraordinar de mare. Există obiceiul la păstorii români ca tinerii până la însurătoare să nu bea alcool. Meseriaşul bea, ce-i dreptul, câte un păhărel de rachiu, însă om beat abia se poate vedea între ei ». (Rühmend muss hervorgehoben werden, dass die Nüchternheit bei den Aromunen aussergewöhnlich gross ist. Es ist bei den Hirtenwlachen Sitte, dass die Jugend bis zu ihrer Verheiratung überhaupt keinen Alkool trinkt; der Handwerker trinkt zwar gerne ein Gläschen Raki, aber einen Betrunkenen sieht man kaum unter ihnen) ($CXII_{36}$). Poate că acestei însuşiri de a se stăpâni la mâncare şi băutură se datoresc cazurile de longevitate, puţin obişnuite la celelalte popoare balcanice. In privinţa aceasta, acelaşi profesor sârb citat mai sus, vorbind despre Macedoromânii negustori din Jugoslavia, relevează faptul că ei ajungeau la

adânci bătrâneţe: « Oameni care au trăit până la 70—80 de ani, se pot cita între cazurile de bătrâneţe obişnuită. La Vârşeţ, în aceeaşi zi au murit Constantin Deru de 108 ani şi soţia lui Maria de 94 », (LXXXVII$_{36}$).

Trecând la regimul alimentar în sine, din câte am putut constata în satele pe care le-am vizitat, el se caracterizează printr'o uşoară s u b n u t r i ţ i e. Lumea dela ţară şi, în bună parte, cea dela oraşe nu se hrăneşte îndeajuns.

Faţă de interesul pe care Macedoromânii îl arată pentru afaceri, hrana sau viaţa de petreceri în chefuri ocupă un loc secundar. Nu mi s'a întâmplat să văd pe cineva dintre ei care, după ce a câştigat într'o afacere mai mult decât s'ar fi aşteptat, să facă sau măcar să se gândească la un chef. Mulţi dintre cei sbatiliţi în ţară, care cunosc acest obicei şi, poate, unii îl şi practică, nu l-au adus de acasă, ci de împrumut. Tendinţa lor exagerată de a nu cheltui banii degeaba, de cele mai multe ori îi lipseşte de aceste bucurii.

Dar subalimentaţia populaţiei româneşti rurale nu constituie un fenomen care se observă numai la ei. El se arată, cu uşoară variaţie, şi la celelalte popoare balcanice. Ceva mai mult, întrucât este legat de alimentaţia primitivă, acest fenomen apare şi la alte multe popoare din lume. Referindu-mă la cele din sudul Peninsulei Balcanice, dintre toţi ţăranii albanezi, mahomedanii se hrănesc mai prost. Aceştia nu prea muncesc şi suferă mai mult din cauza lenii. După ei vine ţăranul grec, care este foarte activ, însă trăieşte în ţinuturi sărăcăcioase. La o întrebare a mea, pe care am făcut-o într'o călătorie în Grecia unui ţăran grec din apropierea ţinutului Halkis, fiind de faţă şi un medic român care mă însoţea, rugându-l să-mi spună câte zile poate răbda nemâncat, el mi-a răspuns: « chiar o

săptămână întreagă ». Slavii care se ocupă cu agricultura, ar putea trăi mai bine. După informațiile mele însă, standardul lor de viață nu este mai ridicat decât acela al celorlalte naționalități.

In ce privește nutrimentul, pâinea constituie alimentul de bază. Ea este preparată deobicei din făină. De multe ori, însă, se face și pâine de secară, iar Fârșeroții obișnuiesc pâine de mălai. Obiceiul panificației, având ca bază porumbul, pe care Macedoromânii îl numesc « misur », după Mîssîr, numele turcesc pentru « Egipt », de unde a fost adus în Turcia, Fărșeroții l-au învățat dela Albanezi. Păstorii români din celelalte ținuturi nu cunosc acest sistem, după cum nu cunosc nici alimentația cu mămăligă. Este drept că cuvântul (mumulig) există în vocabularul lor. Lipsește numai obiectul, în forma preparatului la Dacoromâni, după cum, pe de altă parte, lipsește cuvântul mălai, pe care ei îl redau prin expresia « fărină de misur » (făină de porumb).

In vremurile vechi păstorii aromâni au trebuit să aibă atât cuvântul « mămăligă », împreună cu alimentul cât și mălaiul împreună cu cuvântul. Intr'adevăr, sub raportul etimologic, cuvântul mămăligă, după cum am încercat să arăt în altă parte (Dacoromania VII, 153), vine dintr'o formă mai veche mamă, pe care Aromânii îl păstrează până azi mai mult în limba copiilor cu înțelesul « fiertură de făină, sau orice mâncare făinoasă ce să dă ca hrană pruncilor ». Cu acest sens el vine direct din lat. MAMMA, întrebuințat în limba copiilor cu înțelesul german « Brust, Zitze », din care apoi s'a desvoltat acela de « nutriment făinos pentru copii ». Formațiuni de acestea, ca mamma, din domeniul limbajului copilăresc însemnau chiar în indoeuropeana, după cum a observat filo-

logul Leon Spitzer (Dacoromania VIII, 131), nu numai «mâncare pentru copii» dar chiar ființa care le procura această mâncare: m a m a. Şi, ca și mămăligă, derivat din m a m ă și suf. -l i g ă (la fel cu s ă p ă l i g ă din s a p ă și suf. -l i g ă), tot astfel m ă l a i, etimologic, reprezintă un derivat dela același m a m ă «fiertură de făină» cu atributul l a i e, adică[1]) *m a m ă l a i e, pronunțat m ă m ă l a i e, cu înțelesul «mâncare din făină de coloare mai închisă» cum era pe atunci meiul, planta alimentară de căpetenie. Din acest *m ă m ă l a i e, am obținut mai târziu prescurtat, *mălaie (ca mamă-ta prescurtat în mă-ta), iar din m ă l a i e, care era simțit ca plural, s'a reconstruit un singular m ă l a i, forma actuală.

Faptul că dintre aceste două cuvinte: m ă m ă l i g ă și m ă l a i, numai ultimul s'a generalizat sub forma scurtă, nu trebuie să ne surprindă prea mult. Există în Țară astăzi ținuturi, unde și primul se întrebuințează sub forma prescurtată: se zice m ă l i g ă pentru m ă m ă l i g ă, la fel ca m ă l a i pentru *m ă m ă l a i (XCI). Inovațiile în limbă merg încet. Unele din ele, cum e m ă l a i pentru m ă m ă l a i, s'au generalizat. Altele, cum e m ă l i g ă pentru m ă m ă l i g a, nu. Adevărul este că și unul și altul au existat la Românii de pe cele două maluri ale Dunării, ambele derivând din aceeași tulpină latină MAMMA. Dacă m ă l a i s'a pierdut din graiul păstorilor aromâni, aceasta se explică din cauza schimbării condițiunilor de viață, schimbare ce a urmat imediat după părăsirea ținuturilor din nordul Peninsulei Balcanice.

In afară de pâine, păstorii aromâni întrebuințează ca hrană și t u r t ă, din făină nedospită, coaptă în cenușă sau în țest, după aceea b u c u v a l ă, pâine cu brânză fărămițată și prăjită în unt; p ă p a r ă, tot un fel de bucuvală, însă cu bucățelele

de pâine mai mari şi cu mai mult unt. Este mâncarea ce se prepară mai mult la stână. In fine tumaciu, acelaşi cu tocmagi (= tăieţei) din Moldova, şi tarapaş, acelaşi cu mumulic, despre care am vorbit. Dintre paste ei au plăţintă (plăcintă), lăptucă, ce se prepară la zile mari, pituroańe (fel de plăcintă cu mai multe foi) derivat dela petură « foaie de plăcintă » şi, în fine, pita, o formă, probabil, prescurtată din pituroańe, cu înţelesul de plăcintă în genere, nu « pâne » ca la Dacoromâni.

Dintre mâncări, vine în primul rând laptele cu derivatele lui, care constituie, ca la Traci, principalele alimente de întreţinere, despre care am vorbit mai pe larg în lucrarea mea « Românii Nomazi ». După aceea legumele uscate: fasole, linte, etc., şi, la urmă de tot, carnea, care se întrebuinţează rar la păstorii semi-nomazi, şi, mai des, la păstorii cu aşezări stabile.

In oraşe bucătăria este orientală şi identică aproape la toate popoarele balcanice. In forma ei obişnuită în viaţa din toate zilele, ea nu se deosebeşte prea mult de cea din ţară. Se obişnuesc mâncăruri cu sos preparate cu carne de miel, de berbece, de oaie, mai puţin de vită şi, rar, de porc. Lipsesc ciorbele picante de borş şi de zeamă de varză.

Nomenclatura culinară la oraşe, este împrumutată mai mult din terminologia turcească. Astfel începând cu ciorbă, iahnie (= tocană), chiofte (= chiftea), sarme (sarmale), ciomlec (un fel de mâncare de carne de vită), (şiş)-chebape (= frigăruie), pilafe (= pilaf), etc., toate sunt cuvinte din vocabularul culinar turcesc.

Mâncarea pe zi este de trei ori: dimineaţa, cei mai mulţi mulţumindu-se cu o cafea turcească, la prânz şi la cină. Păstorii obişnuiesc să guste şi după prânz. Masa de căpetenie în oraşe

este la cină. Cei mai mulţi fiind ocupaţi cu treburile de peste zi, n'au timp să vină la prânz acasă.

La Românii dela ţară, când se întâmplă să fie invitaţi la masă, femeile casei, de obicei, nu stau la masă. Ele servesc şi, numai după ce au isprăvit cu servitul, se aşează într'o altă cameră la masă şi mănâncă. După masă vin şi ele să stea de vorbă cu oaspeţii şi ceilalţi membri ai familiei. Obiceiul acesta l-am observat în Albania, într'o familie chiar din Coriţa, unde fusesem invitat la masă.

Sentimentul religios la Macedoromâni: sărbători, pelerinaj la mănăstiri şi la locurile sfinte (hagilâc). La despărţirea lor de Dacoromâni, Macedoromânii, pornind spre sud, singura lor moştenire pe care şi-au dus-o acasă, în noua lor patrie, a fost, în afară de păstorit, limba şi l e g e a s t r ă b u n ă. Ca limbă, strămoşii lor traci învăţaseră latineşte încă pe vremea când se aflau aproape de Dunăre. Tot atunci ei vor fi ascultat, probabil, predicile misionarilor romani pentru convertirea Geto-Dacilor la creştinism, asistând la succesele fericitului Nicetas de Remesiana, care, pc vremea aceea — suntem pe la sfârşitul secolului al IV-lea — predica cuvântul lui Christos în cele două Moesii, patria străveche a Românilor macedoneni. Deşi păstori de meserie, dela început ei au fost zeloşi creştini. Aceasta rezultă din bogata terminologie religioasă de origine latină, care se găseşte şi la Dacoromâni.

Astăzi sentimentul religios este mult mai adânc la Românii orăşeni şi păstorii sedentari, decât la aceia care duc viaţa semi-nomadă. Aceştia, obişnuiţi să petreacă veşnic în munţi, rare ori au prilejul să se roage în biserică. De aceea, de cele mai multe ori, religia lor se reduce la forme exterioare, anume să-şi

facă semnul crucii când sunt loviți de mari dureri sau impresionați de întâmplări supranaturale, să țină sărbătorile de peste an, de asemenea posturile, crezând în eficacitatea acestora pentru lucruri bune ca și pentru lucruri rele, să aprindă lumânări la icoane, când se întâmplă să se ducă uneori la biserică, în fine, să cheme popa la botez, cununie, etc.

In orașe și chiar la țară, acolo unde Românii au locuințe stabile, din contră, viața religioasă apare mult mai desvoltată. In zilele de sărbători bisericile sunt pline de credincioşi. La începutul postului mare, toată lumea merge la biserică spre a primi sfânta « cuminicătură » (grijanie). Spovedania se obişnuieşte mai mult la oamenii în vârstă. Tinerii nu se supun acestei practici. De altfel nici nu li se cere așa ceva.

Dintre sfinți se bucură la ei de un deosebit cult: « Sumchetru » (Sf. Petru), « Sumedru » (Sf. Dumitru), « Stămăria » (Sf. Maria, adormirea Maicii Domnului), « Aghiu Constandin » (Sf. Constantin), « Simnicoară » (Sf. Nicolae), păstrat sub această formă numai în nume locale, azi se zice « Aghiu Nicola ». Dintre ceilalți sfinţi minori avem: « Aghiu Naum » (Sf. Naum), « Aghiu Athanas » (Sf. Atanasie), etc.

Aromânii din Macedonia, mai cu seamă acei care trăiesc în apropierea Slavilor, au obiceiul să sărbătorească patronul familiei, care întotdeauna este unul dintre sfinţii majori, ca Sf. Dumitru, Sf. Nicolae etc. La această sărbătoare ei invită la cină pe toate rudele, petrecând până noaptea târziu. Românii din Pind nu cunosc acest obicei, ceea ce probează că el constituie un împrumut după « Slava » Sârbilor.

In Macedonia existența bisericilor românești nu se datoreşte numai dărniciei ctitorilor care au lăsat câte ceva pentru întreţinerea lor, dar şi grijei pe care enoriașii o au pentru ele. Fiecare

este dator, după moarte, să lase ceva din avere bisericii. Acei care făceau bisericilor danii mari, cereau să fie înmormântaţi în ele sau în apropierea lor. Dacă întâmplător cineva n'a avut grija să facă un dar oricât de mic bisericii, atunci rudele au grija să achite suma ce-i revine, după gradul lui de avere.

Anumite sărbători de peste an la Macedoromânii păstori au ieşit de cele mai multe ori din cadrul strict bisericesc, spre a marca anumite date fixe din cursul întreprinderilor omeneşti de peste an. Astfel, sărbătoarea « Sumchetru » (29 Iunie) reprezintă la cei mai mulţi dintre păstori data până când se vinde cu toptanul, la negustorii fabricanţi de brânzeturi, tot laptele oilor de peste vară. « Stămăria » (15 August) reprezintă data consacrată nunţilor. Acestea nu se fac în orice sărbătoare de peste an ca la populaţiunile sedentare. In fine, tot aşa « Sumedru » (26 Oct.), data coborîrii turmelor dela munte.

In afară de biserici, Macedoromânii vizitează foarte mult mânăstirile, care, de obicei se află departe de oraşe şi sunt zidite pe înălţimi de munte. In vremurile mai vechi, rar existau Români care, în ziua hramului, să nu se ducă la aceste mânăstiri. Drumul până la ele se făcea cu chervanele. Pelerinajul la mânăstiri era şi un prilej de întâlnire al Românilor din mai multe localităţi. Călătoria şi petrecerea la mânăstiri dura câte două, trei zile. La plecare, fiecare dăruia mănăstirii câte o sumă pentru întreţinere şi ajutor.

Dar în vremurile mai vechi unii din ei obişnuiau să se ducă, odată în viaţă, la locurile sfinte. Acest pelerinaj la Ierusalim, moştenit dela Turci, după obiceiul lor de a se duce să se închine la Meca, era odată foarte răspândit. Ei se simţeau îndemnaţi la acest pelerinaj atât de dragostea şi ardoarea de a vizita locurile unde s'a născut, a pătimit şi a murit Mântuitorul lumii, cât şi

de puţina vanitate de a-şi adăoga la numele lor de botez titlul « Hagi », care rămânea moştenire la toţi urmaşii din familie: Hagi-Dimitri, Hagi-Pavlu, Hagi-Chiriţi, Hagi-Bira, etc.

Acest îndemn de a se duce la locurile sfinte este relevat chiar pentru Aromânii negustori așezaţi în orașele sârbeşti: « Aromânii se duceau foarte des la Ierusalim, la hagilâc şi de aceea foarte des îi întâlnim purtând porecla de « hagiu », (LXXXVII$_{33}$).

Drumul la Ierusalim nu era atât de scurt ca acela la mânăstiri. De aceea, pentru acest lung pelerinaj se făceau pregătiri cu săptămânile înainte. In tot intervalul acesta se pregăteau hainele, așternuturile și chiar mâncarea pentru un drum lung, care ţinea peste o lună. Plecarea se făcea, pe cât cu putinţă, mai mulţi laolaltă. Iar ziua plecării se ţinea în taină, din pricina bandiţilor de pe drum. Timpul de peste an când plecau era în totdeauna același. Ei porneau înainte sau la începutul postului mare, pentru ca în ziua învierii să fie la Ierusalim. Spre a putea avea titlul de « Hagi », în prima zi de Paști ei trebuia să fie acolo, asistând la slujba bisericii în noaptea învierii, când îşi aprindeau lumânarea din lumina care ieșea din sfântul mormânt. Unii aprindeau mai multe lumânări, spre a le putea duce stinse cu sine acasă, ca amintire la rude și prieteni.

La plecare spre locurile sfinte, despărțirea era foarte dramatică. Plângeau cei ce se duceau și plângeau și cei ce rămâneau acasă. Drumul spre « hagilâc » era atât de lung și însoţit de atâtea primejdii, încât nu arare ori se întâmpla ca unii din ei să nu se mai întoarcă acasă. In schimb, cu atât mai veselă era revederea. La înapoiere, toţi veneau încărcaţi de daruri: iconițe, cruciulițe, mătânii, inele şi câte alte minunăţii aduse dela locurile sfinte, pe care le împărţeau la rude şi prieteni.

Sosirea lor în oraş era un mare eveniment. Rudele cu prietenii ieşeau afară de oraş cu preotul în frunte spre întâmpinarea lor. După sosire, oridecâteori ieşeau în oraş, lumea se uita la ei ca la nişte sfinţi. Luni dearândul se vorbea în localitate de minunile pe care noii «Hagii» le povesteau despre tot ceea ce văzuseră în Ierusalim și în celelalte localităţi legate de viaţa Mântuitorului.

Denominaţia la Macedoromâni. Vorbind despre sărbătorile la Macedoromâni, voi spune un cuvânt și despre denominația lor. Ea este foarte caracteristică la fiecare popor. In privinţa aceasta, este destul să ne aducem aminte de deosebirea ce există între denominaţia greacă și între cea latină. Aici, fireşte, nu va fi vorba despre originea numelor personale la Macedoromâni. Voi încerca să arăt, pe scurt, anumite tipuri dintre cele mai obişnuite de formaţiune antroponomastică, servindu-mă pentru aceasta de marele număr de negustori aromâni, de listele de prenumeranţi și de colecția de nume, publicată de Ioan Caragiani (XXIII-a). Din această scurtă expunere se va vedea, în primul rând, care sunt asemănările și divergenţele ce există între felul de denominaţie macedoromână şi între aceea întrebuinţată la Dacoromâni; în al doilea, felul particular cum se formează numele de familie, care la Aromâni sunt mult mai expresive decât la Dacoromâni.

Nu se ştie care au fost numele personale la strămoșii Românilor până la definitiva despărţire a Aromânilor. Probabil că până prin secolul al VII-lea şi al VIII-lea ei vor fi păstrat pe alocuri multe nume trace în felul acelora care au ajuns până la noi în inscripţii. Fapt este că după această epocă, dar, mai cu seamă, după coborîrea Aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice, Românii din nordul Dunării au adoptat multe nume

slave, după cum Macedoromânii multe nume grecești. Inainte de aceasta, și unii și alții au avut același substrat de nume hagiografice, din antroponomastica creștină din care s'au păstrat aproape aceleași resturi: Astfel, la Macedoromâni întâlnim N i c ă r u ş, obișnuit la nord ca nume de familie, derivat din Nicoară și suf. *-uş*, iar la Dacoromâni N i c o a r ă, păstrat simplu. Tot așa M ă r i e păstrat în S t ă m ă r i e, exact ca la Dacoromâni. In fine, *M e d r u în compusul S u m e d r u pentru Sfântul Dumitru.

In denominația macedoromână avem, de obicei, numele de botez (prenumele) și numele de familie (numele).

Orice individ poartă un singur nume. Acesta era de altfel și principiul de denominație indoeuropeană. După introducerea creștinismului și practica botezului, numele era de natură hagiografică. El reprezenta de cele mai multe ori numele sfântului care era mai aproape de ziua în care se năștea pruncul. Acest obicei a rămas în vigoare la unii încă până azi. Astfel avem nume: Adami și Dami, Cota, Doni, Gușu, Hristu, Iani, Nachi, Mihu și Miha, Mitru și Mitra, Tanasi, Tasi, etc. Alături avem altele care ies din sfera numelor hagiografice: Bitea, Fotu, Leca, Leciu, Liacu, Lioliu, Miciu, Mulia, Puliu. La femei: Bie, Cată, Dafa, Docă, Dumnică, Epă, Fie, Haidă, Ică, Lia, Lie, Lita, Lița, Pul'ică, etc.

Numele Tuliu, întrebuințat des în denominația Românilor din Pind, nu este de origine latină. El este același cu Tulia (Tulia Mochea 101, Tulia Lupu), Toli (Toli Cârjali 103, Toli Ciomo), iar acesta prescurtat din Apostoli.

Incepând cu veacul al XIX-lea, s'au introdus la Greci foarte multe nume din antroponomastica veche grecească, la fel după cum la noi, prin curentul latinist, s'au adoptat nume romane.

Aceste nume grecești, în bună parte, au trecut mai târziu și la Macedoromâni. Astfel, astăzi avem: Achile, Alcipiade, Demostene, Pericle, Socrate, etc.

Pentru formarea numelui de familie la Macedoromâni, în trecut au existat două posibilități:

I. Se adăoga la numele de botez numele tatălui sau al mamei. 1. Numele tatălui: Costi al Manduca (Constantin al lui Manduca) Tasi al Nicola, Mitu al Bob, Tica alu Tatani, Nasi al Hristu, Zisi al Bușacu (la Caragiani 99: Zisi Albușacu, ceea ce este greșit, fiindcă avem Bușu, Bușa, etc.). Numele tatălui putea să fie și un simplu epitet. 2. Numele mamei: Spiru ali Pul'ică, Ciușa ali Lene, Mandi ali Dimoańe (din care mai târziu, când formațiunile dela nume de persoană cu sufixul moțional *-oańe* au dispărut ne mai simțindu-se un derivat dela Dima, a rămas simplu Dimoańe, redat grafic Dimonie, nume de familie în Ohrida dela care avem « Codicele Dimonie »), Tica ale Lene, Opa ale Ițǎ, Teglu ale Gule, Tolu ale Ciacia, etc. ($XCII_{27-28}$). Astăzi această posibilitate, care există și la Dacoromâni, se găsește în proces de dispariție.

II. Se adaugă la numele de botez un epitet (poreclă sau calificativ) care, în cele mai dese cazuri, a devenit nume de familie. Din acest al doilea fel de denominație s'a creat un sistem, care stă la baza aproape a tuturor numelor de familie la Macedoromâni. Acest epitet poate reprezenta un nume de animal, un adjectiv, un substantiv, nume de localitate, nume de ocupație, etc. Derivate în *-escu*, ca la Dacoromâni în felul lui Constantinescu, Georgescu, Popescu, etc. nu există. In cele ce urmează voi înșira câteva exemple, spre a se vedea felul de formațiune:

1. Nume de animale: Anastasi și F. Căpriciu (dim. dela capră, 117), Popa Dimitri Cucoti (cocoș, 286), Cușiu L'epore

(iepure, Moscopole, 258), Zisi Leporiciu (Moscopole, 233), Tulia Lupu (100), Sterghiu Pescu (224), Spiru Buşu Pârciu (ţap neîntors, 196), Familia Porcu (224), Costa Purecu (purece, 101), Dimitri Ţapu (185), Nicola Ţiroñi (ţâru, 116), Nicola Ursu (102), Gheorghi Vulpe (Moscopole 259), Vulpi (ib. 223), Antoni Zagari (tc. câne de vânătoare 45) etc.

2. Adjective: Lioliu Albu (220), Iamandi Barda (albanez «alb», 189), Nasi Barda (43), Ghiţi Bardalexi (din barda «alb» şi Alexi, ib.), astăzi Badralexi ca nume de familie în Pind și Veria, Adami Biala (sl. «alb» 237), Andoni Bălosu (183), Iani Bardzu (alb. «alb» 221), Mihu Belciu (sl. «alb» 99, cf. 214), Const. Belu (sl. alb, 285, 288), Mitri Bercu (189, cf. 288), Alexi Bitârnu (bătrân, 221), A. Budala (tc. prost 221), Guşu Cornuti şi Nicola Cornutu (184, 195), Maru Chipinosu (ciupitul, 221), Iani Ciungu (221), Mitru Ermu (gr. pustiu), Nicola Lapidatu (147), Zisi Lapidatu (100), Adam Liuta (sl. iute, aspru 238), Tanasi Psohiu (gr. mort 286), Nicu Şcurtu (alb. «scurt»), Mitru Spânu (196), Familia Sugaru (239), Fraţii Surdu (239), Teodor Sumulai (brun 253), Spira Topali (tc. «schiop») 286), Iani Urîtu (102), etc.

3. Substantive: Costachi Naum Balaura (Moscopole, de mai multe ori, 251), Teodor Baltă (251), Mandi Bardaca (dela alb. bardh «alb» sau dela tc. bardak «urcior» 183), Zisu Beşica (221), Marcu Boiaru (288), Nicu Bruma (276), Tanasi Bușea, Lambru Bușu (pumn, 221), Costi Buză (205), Iani Călivă (colibă 214, cf. 146), Lialia Cămeașea (146), Hristu Capistera (183), Spiru Cap-mare (Moscopole, 252), Hristu Cârje (22), Costa Carpuzi (tc. harpuz 103), Ianula Catran (209), Iani Catuna (214), Ş. Căşiricu (baciu 218), Mitru Ciocan (195), D. Coada (252), Tanasi Cuvată (strachină de lemn, 214), Vangheli Darda

(alb. «pară» 40), N. Dală (zară, 40), N. Domazeti (bg. «ginere în casă» 149. H. Filigiani (tc. ceașcă 100), Zisu Ghiză (jintiță, 222), Gh. Malami (gr. aur, 47). I. Mustaca (42), I. Muldzirușu (derivat dela mulgere, 252). C. Paltari (spate 223), Z. Parpodi (ciorap 224), I. Poală (228), G. Partali (sdrenţăros 277), N. Sâmbur (45), Gh. Sugaru (45), D. Secară (185), F. Ţupată (secure 259), etc.

4. Ocupaţia: Zisi Berbecaru (46), Nicola Cășaru (183), Vreta Cheptenaru (Moscopole, 252), Dașu Drăştilaru (piuaru, 184), Simu Piştolaru (43), Mușiu Raftu (gr. croitor 224), Tanasi Picuriciu (Picurăriciu «păstoraş» 289), Tasi Samargiu (260), etc.

5. Ţara sau localitatea de unde vine sau, fiind vorba de ţări şi orașe străine, unde a făcut comerţ: Gheorghi Breaza, Iani Halici, Gheorghi Magiari, Hristu Magiari (223), Guli Tirana (200), Doni Elbasan, Dimitri I. Resnali (tc. din Resna, 150), Costi Stamboli, Iani Stambolgi, etc. Aci intră şi derivatele cu sufixe, Gheorghi Aveliotu (Avdela, 99), Mitru Cerneşiatu (Cerneşi, 146), Joga Samarniotu (Samarena), Toma Denischiotu (Deniscu), Tanasi Fărșerotu (149), Costi Bituleanu, Nasi Parlepcianu, Joga Crușuveanu, etc.

6. Nume de popoare: Sotir Arbinesu (Albanez 220), Zisi Vlahu (214), Taciu Vurgari (Bulgaru, 148), Dumcea Gogă, originar din Şipsca. Aci Gogă are înțelesul de Aromân (poreclă).

In afară de aceste formaţiuni, mai există o serie de nume de familie compuse cu prefixe care, la origine, au fost adjective:

cara- (tc. kara «negru» fig. puternic, viteaz, grozav, înspăimântător, tare) întrebuinţat des. El corespunde gr. μαυρο «negru» Μαυρο Κώστας etc. la fel ca în numele turceşti Kara-Ahmed, etc. şi există la toate popoarele balcanice. Se pare că acest kara este, în această funcţiune, o traducere a gre-

cescului μαυρο (cf. Μαυροβλάχοι încă din sec. al XII-lea sub forma Morovlachi, când nu veniseră Turcii în Europa), iar ultimul după un tip turcesc și mai vechi. Nu este exclus ca fiecare formă să aibă o evoluţie independentă; Cara-Costa (183), Cara-Dima (221), Cara-Nica, Cara-Simu, etc.

deli- (tc. nebun, sălbatec, fig. viteaz) foarte des la Greci (cf. și în rom. Deliu) dela care l-au luat Aromânii, unde este foarte rar întrebuințat: Deli-Iani (184), Deli-Mihu (ib.), Deli-Nuși, etc. Pentru toate celelalte prefixe *agru-*, *bala-*, *condo-*, *cuțu-*, *hagi-*, *papa-* etc. să se vadă lucrarea mea «Aromânii», pp. 523—524.

Starea socială la Macedoromâni. Din cauza lipsei de izvoare, nu avem date sigure despre starea socială la Macedoromâni, pentru vremurile mai vechi.

Din punctul de vedere religios, ei aveau o situaţie inferioară faţă de Greci și Slavi. Lipsiţi de biserică națională, Macedoromânii erau afiliaţi la biserica greacă. Această dependenţă a românismului de elenism constituia, dela începutul existenței lor în Peninsulă, o permanentă cauză de inferioritate. Ei nu puteau și nu încercau nici în veacurile mai apropiate de noi să introducă limba română în locul celei grecești, care era limba sfântă a Orientului.

Din punctul de vedere social, exista încă din timpurile vechi o deosebire între Românii munteni și între cei dela oraşe.

Primii se bucurau de mai multă libertate decât ultimii. Viața lor petrecută veșnic în munți i-a făcut să se simtă mai liberi decât Românii din celelalte ținuturi. Această situaţie a păstorilor români, la dreptul vorbind, nu le aparţinea numai

lor, ci și celorlalte popoare balcanice care aveau așezările în munți, ca Albanezii și chiar unora dintre Greci și Slavi. In privința aceasta Const Jireček, cel mai bun cunoscător al etnografiei balcanice vechi, spune: « In Bulgaria și în imperiul bizantin, în afară de iobagi, se găseau și oameni liberi, mai cu seamă pe înălțimile Balcanului și Rodope și peste tot pe munții nestrăbătuți, pe unde Românii și Albanezii trăiau în vechea libertate » ($LIV_{124, 403}$). In orașe, după venirea Turcilor în Europa, puținii Românii care se aflau erau « raiale » ca toți ceilalți supuși creștini. Păstorii munteni, din contră, își păstrau mai multă libertate în relațiile lor cu stăpânirea, prin organizațiile proprii pe care le aveau din vremea dominației bizantine.

Forma primitivă a vieții sociale la acești păstori macedoromâni pleca dela organizația lor particulară, care avea la bază t r i b u l.

In vremea primelor invaziuni ale Turcilor în Balcani, popoarele creștine au avut foarte mult de suferit din partea lor. Numai mai târziu, Turcii au început să fie ceva mai omenoși, evitând vărsările de sânge și căutând să încurajeze pe acei dintre creștini care meritau încrederea lor. In felul acesta, cu timpul, sate, orașe, și chiar districte au început să se bucure de o autonomie administrativă: « On rencontre dans toute la péninsule balkanique pendant la première époque de la domination turque bon nombre d'autonomies administratives, données aux villages, villes, districts et même provinces ». Astfel de autonomii existau în Peloponez « Quant à la Morée (Péloponnèse) il faut particulièrement relever l'existence d'une autonomie administrative et communale très large. Villages, bourgs et villes avaient leurs *conseils d'anciens (demogerontes)* qui étaient très jaloux de leur indépendance et tenaient beaucoup à leurs décisions ». Autori-

tatea locală trebuia să execute decisiunile acestor « sfaturi de bătrâni ». In caz de neexecutare, ei se plângeau guvernatorului ţinutului care de obicei era un paşă, şi imediat primeau satisfacţie ($VIII_{188-189}$). La Albanezii munteni din nordul Albaniei, autorităţile turceşti n'au intervenit în treburile lor de administraţie internă până în jumătatea a doua a sec. al XIX-lea. Cele mai multe tulpini din această parte a Albaniei se conduceau de nişte legi cuprinse în codicele « Kanuni i Lek Dukağinit », care, între altele, regulau şi litigiile cu caracter criminal. Abia în 1856 guvernul turc a instituit pentru întâia dată o judecătorie în Scutari pentru aplanarea neînţelegerilor dintre tulpini ($LXX_{371-375}$). De astfel de privilegii trebuie să se fi bucurat pe alocuri şi Slavii din sudul Peninsulei Balcanice.

La Românii munteni, lucrurile s'au petrecut la fel. Mai întâi, în ce priveşte proprietatea, ei posedau munţii cu livezile şi locurile de păşunat. Fiecare proprietar de casă avea partea cuvenită din munte. Dacă se ocupa cu păstoritul, muntele îi servea pentru păşunatul turmelor. Dacă avea altă meserie, el primea venitul muntelui în bani. Legăturile dintre comunitatea românească şi autoritatea Statului era foarte simplă. Acesta încasa impozitele fie prin primarul satului, dacă acesta era locuit numai de Români, fie de un delegat al notabilităţilor, după ce acest impozit era împărţit, potrivit situaţiunii materiale a fiecărui Român.

Intre satele pur româneşti existau unele care erau complet autonome. Ele se numeau, după Pouqueville, care apucase în parte să cunoască aceste stări de lucruri, « Kefalohorion » şi erau guvernate de un şef de trib cu ajutorul unui sfat de bătrâni numit « auşatet » (derivat din *auş* « bătrân », lat. AVUS): « Gouvernés dans leurs bourgs et villages, par un conseil de

sagesse composé de vieillards ils vivaient sous des lois aussi simples que les moeurs patriarchales dont elles étaient l'expression ». Acest sfat avea atribuţii judecătoreşti, pe temeiul dreptului consuetudinar, care rezolva toate neînţelegerile dintre săteni. Altele aveau, în afară de această autonomie, organizaţii speciale, prevăzute cu drepturi şi privilegii, anume: imunităţi judiciare şi fiscale, şi şefi aproape complet independenţi.

Una din aceste organizaţii era « celnicatul », care dăinuieşte încă până azi. Din felul cum se păstrează această instituţie la păstorii munteni, rezultă că la început Românii trăiau în triburi, fiecare alcătuit din mai multe familii, care constituia o « fălcare ». O aşezare de păstori era constituită dintr'un trib cu şeful ei în frunte: Forma politică a acestei aşezări se întemeia pe organizaţia patriarchală a tribului. Originea cuvântului « fălcare » este latinească şi reprezintă un derivat dela FALX, -CEM « secere », însemnând, la început, porţiunea de pământ în forma unei falce, pe care se afla o aşezare omenească, probabil, spre a fi mai uşor apărată de atacurile de afară. In lucrarea mea « Românii Nomazi » (166), în care vorbesc mai pe larg de rostul unei « fălcari », am arătat că derivate locale din lat. FALX se găsesc răspândite şi în toponomastica din Italia.

In fruntea unei fălcări se afla şeful tribului, care, cu un cuvânt împrumutat din limba slavă, se numea celnic « fruntaş » (dela čelo « frunte »). Inainte, « celnicul » era singura autoritate care hotăra în toate chestiunile ce priveau buna gospodărie a comunei, precum mai ales păstrarea liniştei printre membrii unei « fălcări ». Prin urmare avea şi autoritate judiciară. De asemenea « celnicul » era acela care apăra siguranţa fălcărilor. Puterile lui treceau şi în domeniul militar. Pe temeiul acestor nepreţuite servicii ce le aducea « fălcă-

rilor», altă dată dreptul «celnicului» era ereditar. Un «celnic» se simţea moştenitor al unei poziţiuni speciale în mijlocul unei «fălcări», poziţiune creată nu numai prin averea lui, care câteodată întrecea jumătate din averea unei «fălcări», dar şi prin dreptul de moştenire în familie. Arheologul francez Heuzey vorbind despre rolul celnicului la Macedoromâni, adaogă: «Personnage tout pacifique il prétend cependant tenir ses droits d'ancêtres guerriers, qu'ils ont acquis, le sabre en main μὲ τὸ σπαθί».

La celelalte popoare balcanice, «celnicatul» a existat mai întâi la Slavi, dela care l-au împrumutat Românii, apoi la Bizantini. La Sârbi, în sec. al XIV-lea şi al XV-lea, «celnicul» apare ca un mare demnitar la curte şi funcţiunea ce ocupa corespundea aceleia a unui «comes palatinus». Astfel în sec. al XIV-lea, Vukašin, este numit «fiu al celnicului Margnava» (Sohn des čelnik Margnava) (LIII_{27}). La Bulgari se pare că n'a existat, fiindcă definiţia pe care o dă Gerov în dicţionarul său «căpetenie la păstori» (glavatar na ovčari) reprezintă înţelesul românesc. La Greci τσέλνικος şi τσέλεγκας «vornehmer reicher Herr» este, după Fr. Miklosich, aromânesc. La Bizantini, τσέλνικος, după Kekaumenos, despre care vom vorbi în alt capitol, avea înţelesul de στρατιγός «voevod». Era, prin urmare, cu atribuţie militară. Arheologul francez Heuzey, ocupându-se cu vechimea şi însemnătatea «celnicului» la Macedoromâni, spune că în greceşte el este tradus prin skouteris. Apoi adaogă: «Σκουτέρις dans la langue des Byzantins, était le nom que portait un officier du palais, l'Ecuyer; il est probable que ce titre, multiplié, comme tant d'autres, par les derniers princes qui se disputèrent les débris de l'Empire, fut donné dès cette époque à quelques chefs Valaques» (XLII_{273}).

Fără a şti când şi dacă acest titlu a fost dat şefilor români din Pind, interesant este să constatăm faptul că, plecând dela înţelesul pe care « celnicul » l-a avut, după cum am văzut, la Sârbi, şi l-avea și la Bizantini, trebue să fi existat o vreme când acelaşi înţeles îl avea și la Români, mai ales că, după relatările lui Kekavmenos despre răscoala Românilor din Pind și Tesalia (1066), şefii acestora, anume « celnicii », erau aceia care conduceau poporul la luptă. In orice caz, înţelesul pastoral la Aromâni trebue să fie și el vechi, dacă ţinem seama de faptul că, cu acest sens, apare foarte de vreme în orașele dalmatine. Astfel, în insula Curzola, el se întâlneşte, sub forma: « pastores seu celnicos » încă în 1214. Tot așa în Spalato și în Trace (1402) (XXXV_{73}).

Se pare că sub Turci vechiul înţeles, dar mai ales atribuţiile lui, au trecut asupra « căpitanilor », ajutați de « armatoli » care formau jandarmeria ţinutului. După tradiţia populară, ei și-au păstrat vechile libertăţi şi privilegii acordate de împăraţii turci. De altfel, aceasta era una din normele sistemului de guvernare al Turcilor, de a nu se amesteca în organizația internă a unui ţinut, atunci când căpeteniile lui recunoșteau autoritatea statului (XLVIII_{43}). In felul acesta se explică închinarea Românilor munteni Sultanei Valide, mamei Sultanului domnitor. « Par suite de leur bonheur, les Valaques se trouvèrent placés sous la protection des sultanes Validé ou mères, au trésor desquelles ils versaient une légère redevance annuelle qui était plutôt un hommage de vasselage qu'un tribut de servitude. A ce prix, ils furent exempts du mélange des Turcs; et comme pays d'état, restés chargés de répartir les impôts, ils ne connurent ni exacteurs, ni agents de l'autorité » (LXXXVIII_{159}).

Tot în felul acesta se explică şi privilegiile speciale, pe care le-au primit dela Turci unele centre ale păstorilor macedoromâni. Intre acestea se găseşte şi orăşelul pur românesc din Pind, Aminciu. Deşi intră în istorie în 1380, desvoltarea lui începe abia în 1659, când, pe temeiul unor firmane dela împărăţie, care se găsesc şi astăzi în arhivele primăriei din Aminciu, a primit din partea vizirului de atunci o serie de privilegii de ordin politic, economic, religios şi chiar judiciar, care asigurau satului, alcătuit pe vremea aceea din două cătune formate din colibe, toată autonomia. Aceste firmane se reînnoiau la fiecare succesiune la tronul imperial. Ele se acordau pentru anumite fapte de vitejie sau de altă natură în interes personal sau al imperiului. In arhivele primăriei din Aminciu se păstrează un poem închinat celnicului Steriu Floca, căruia tradiţia îi atribuie obţinerea privilegiilor pentru orăşelul Aminciu. Pe vremuri, el găzduise pe un mare Vizir căzut în disgraţia Sultanului, având grija să nu fie descoperit şi tratându-l cu toate onorurile ce i se cuveneau. Mai târziu, când Vizirul şi-a căpătat libertatea, după ce a obţinut vechea demnitate, şi-a adus aminte de celnicul român, pe care l-a invitat la Constantinopol, unde i-a acordat mai multe privilegii pentru comuna Aminciu, întărite prin firmane (IV_{225}).

In ce priveşte starea socială la oraşe, ea nu prea este cunoscută sub forma ei mai veche. Se pare că aceesta nu se deosebea prea mult de ceea ce s'a păstrat până înainte de războiul balcanic, când s'a pus capăt stăpânirii turceşti în Peninsulă.

In centrele mai mari, Românii, negustori sau meseriaşi, trăiau în « esnafuri » (bresle). In afară de aceste esnafuri, existau pe lângă fiecare biserică « eforii ». Ele erau conduse de consilii,

alcătuite din fruntaşii comunităţilor. Sarcina acestor eforii pentru gospodăria internă a Românilor nu era uşoară. Ele se ocupau cu clădirea şi întreţinerea bisericilor şi a şcoalelor, dacă existau. Primeau legate și depuneri de bani. In vremurile mai vechi, când nu existau bănci, acei dintre negustorii aromâni care lăsau sume în bani pentru rudele minore, le încredinţau eforiilor. Sunt interesante în privinţa aceasta puţinele informaţii ce avem despre felul cum s'a procedat atunci când s'au strâns fondurile necesare la ridicarea unui nou local pentru « Noua Academie » din Moscopole: Patriarhul Ioasaf al Ohridei, Român originar din Moscopole, a convocat pe cetăţenii din oraş într'o şedinţă, la care, în afară de mitropolitul Castoriei şi al Moscopolei cu egumenii mânăstirilor, au participat: căpeteniile orașului, negustorii şi « esnafurile » (breslele) meseriașilor. Toți au subscris sume până la 312.000 aspri. In timpurile mai apropiate de noi, eforiile se îngrijeau și de întreţinerea spitalelor ($XCVIII_{17}$).

Superstiţii, credinţe şi obiceiuri. Din cauza obişnuinţei lor cu natura, Macedoromânii sunt mai puţin superstiţioşi decât celelalte popoare balcanice. In viaţa lor superstiţioasă un mare rol îl joacă zânele, pe care ei le numesc « muşatele » (frumoasele), « albele, luţitele » (strălucitele). « Vampirul », care este atât de răspândit la Slavi, este foarte puţin cunoscut la ei. In schimb, în basmele populare « muşata-loclui » (frumoasa pământului) este tot atâta de răspândită la ei ca la Meglenoromâni: « ubăvil'ia loclui », la Slavi « ubavata na sfetot », la Greci ἡ ὄμμορφη τοῦ τόπου, la Albanezi « e bukur e dheut ». De asemenea « mirele » (ursitoarele), din gr. μοῖρα, ocupă un loc important în credinţele lor superstiţioase la naştere. Ele vin în noaptea din a treia zi dela naştere şi prescriu destinul noului născut.

Mai superstiţioşi decât ei sunt Meglenoromânii. Dacă un băiat sau o fată a dormit peste zi afară şi s'a deşteptat cu dureri de cap sau cu călduri, de sigur că au fost deochiaţi. Mai mult decât toţi, pruncii suferă de deochi. De aceea ei nu prea sunt scoşi afară, de teamă să nu fie deochiaţi. Dacă totuşi dă cineva, din întâmplare, peste un prunc, atunci îl scuipă uşor ca să nu-i facă rău prin deochi. Mari ravagii printre aceşti Români face credinţa în vampir. Ea este o influenţă slavă. In miezul nopţii, dacă aud ceva sunând, şi, sculându-se să vadă cine este, ei nu dau de nimeni, atunci, de sigur, a fost vampirul. Acesta nu se arată numai noaptea dar şi ziua. Sunt mulţi din ei care l-au văzut ca pe un cotoi cu ochii aprinşi ca de foc, alţii ca pe un lup, cei mai mulţi ca pe liliac sburând noaptea.

Cele mai multe din credinţele Românilor macedoneni sunt legate de sărbătorile mari de peste an. Astfel, de Crăciun, în ajunul Colindei, la unii păstori este obiceiul de a se pune pe vatră să ardă o buturugă numită b a b n i c, care ţine până în ziua de Bobotează. Acest obicei este general la Meglenoromâni. Cu cărbunii acestui babnic se lecuiesc la păstorii macedoneni vitele de boală; la Meglenoromâni, din contră, se ia cenuşa dela b o a d n i c, cum îl numesc ei, şi se pune la rădăcina pomilor, ca să dea plod din belşug (XX_{37}). In legătură cu viaţa păstorească se crede că, atunci când în seara de Sf. Maria (15 Aug.) câinele doarme cu capul spre miazănoapte sau sgârcit, aceasta vesteşte iarnă grea; iar dacă doarme întins, vesteşte iarnă călduroasă. Tot aşa în ajunul lunei Februarie, femeile din comună leagă cu o sfoară foarfecile din casă, ţinându-le astfel trei zile dearândul, spre a fi legată gura lupilor, să nu le mănânce oile. In ajunul Sf. Gheorghe păstorii veghează toată noaptea pe calea vitelor ca să nu li se fure laptele dela oi. Când calul

se opreşte în drum, sforăie puternic şi nu vrea să meargă înainte, însemnează că are să se întâmple ceva rău stăpânului său.

Dintre obiceiuri avem în primul rând « Colindele », care poartă acelaşi nume ca la Dacooromâni. Cete de băieţi numiţi « culindari », prevăzuţi cu traiste și ciomege, aleargă din casă în casă cântând. Ei primesc la fiecare casă covrigi, năut și fructe. Năutul este aruncat pe jos şi colindătorii trebuie să-l adune ca oile, behăind. Aromânii păstori cred că Christos, auzind behăitul oilor, își amintește de oaia care l-a scăpat de Evrei, ascunzându-l în lâna ei, şi le binecuvintează, ca să se înmulţească « ca spruna focului, ca stealile a ţerlui şi ca frundza pońilor » (ca spuza focului, ca stelele cerului și ca frunza pomilor).

« Frăţia de cruce », sub numele de « fărtat » există, după cât m'am putut informa, numai la unii din Românii aşezaţi în Macedonia. Nu se știe dacă acest vechi obicei, care ţine de viaţa de trib, când primirea unui străin în mijlocul lui se făcea numai prin înfrăţire, este indigen sau reprezintă un împrumut mai nou dela celelalte popoare balcanice. Fapt este că astăzi « frăţia de cruce » există la Slavi: « pobratimstvo » (derivat dela *brat* « frate »); la Albanezi « vëllameri » (derivat dela *vëlla* « frate ») și la Greci ἀδελφοποίησις (derivat dela ἀδελφός « frate »). Pe vremuri, actul acestui obicei era însoţit și de unele formalităţi. Fraţii de cruce îşi jurau credinţă în biserică sau la ei acasă, unde se oficia şi un mic servici religios. După aceasta, unii obişnuiau să-şi zgârie puţin mâna, spre a bea fiecare din sângele celuilalt (XXXIX_{145}).

Un alt obicei interesant este și acela cunoscut la păstorii din Pind sub numele « Aruguciari » sau « Liguciari », care se identifică cu « Călușerii » dela noi. In ziua de anul nou se for-

mează cete de tineri în fiecare comună, travestiţi în fel şi chip, purtând clopote de diferite mărimi, cu mască pe faţă şi înarmaţi cu măciuci și săbii de lemn, alergând din casă în casă spre a strânge daruri. Tot în ziua de anul nou este obiceiul să se facă câte o plăcintă în fiecare familie. La Românii din oraşe se obișnuieşte a se pune un ban de argint în plăcintă. La Românii păstori, un obiect în miniatură din viaţa păstorească. Inainte de a se servi, plăcinta este împărțită în atâtea felii, câţi inși sunt în familie. Cine găsește banul sau semnul simbolic din plăcintă, este om norocos. Un alt obicei răspândit la toţi Românii este « Taghiani ». In una din zilele lui Iunie (23) se formează grupuri de fete, care, luând câte un vas de aramă împodobit cu tot felul de flori, după ce-l umplu cu apă dela fântână, pornesc cântând din casă în casă, unde li se aruncă câte un ban în vas. In satele din Pind, fetele aleargă dela o fântână la alta, după care, apoi, se întorc de unde au plecat și joacă hora împrejurul vasului (XXIX).

Naşterea la Macedoromâni. Mare bucurie este în familia unui Aromân când femeia naşte băiat, indiferent dacă acesta este primul sau urmează după alţi băieți.

Ziua naşterii este ţinută de obicei în mare secret. Dacă cumva ea se află, se crede că femeia însărcinată « adastă », adică va avea de suferit mult de pe urma spiritelor rele. Din cauza aceasta, ziua naşterii nu este cunoscută nici măcar de rudele cele mai apropiate.

Cine vrea să ştie de mai înainte dacă pruncul ce se va naște va fi băiat sau fată, ia puţin cositor şi, după ce îl topeşte, îl varsă în mai multe rânduri într'un vas cu apă. După forma pe care o ia cositorul în apă, se poate ghici dacă noul născut

va fi băiat sau fată. Acest obicei este cunoscut la Românii din Macedonia.

Copilul născut se chiamă « natŭ »; la nord, în Macedonia, şi « bebŭ ». După naştere, copiii pornesc fuga pe la rude şi prieteni să anunţe fericitul eveniment. Ei primesc pentru aceasta câte un dar în bani. După aceasta, rudele şi prietenii se duc să felicite pe părinţii pruncului, aducând fiecare câte ceva de ale mâncării, de obicei prăjituri sau dulciuri. Rudele apropiate, mai des bunicul şi bunica, atârnă pe căciuliţa pruncului câte un ban de aur « flurie ». După naştere, timp de zece zile, copilul nu trebuie luat dela mamă-sa şi dus în altă cameră, pentrucă nu este bine.

A treia zi seara este « ursita » pruncului. In această zi se face « pugunic », masă mare, la care sunt invitaţi rudele mai apropiate. Seara vin, după credinţa poporului, « mirele » (ursitele) la leagănul pruncului, ca să-i hotărască « ursita » (soarta). Ele sunt în număr de trei; ultima decide de soarta lui. Pentru aceasta se pun la căpătâiul pruncului: bani de argint, obiecte de păstorit şi altele, după cum părinţii doresc ca pruncul să ajungă p ă s t o r, n e g u s t o r, m e s e r i a ş, sau c ă p i t a n de munţi. In privinţa aceasta sunt foarte caracteristice versurile ce se cântă la nuntă, în momentul când mireasa se prinde în horă. Le reproducem mai jos în dialect şi în transpunere literară:

In dialect

Albă si-ń ti ved, lea sor,
Ţi-ń-ti alincişi n cor,
Ca s-nă faţĭ nao ficiori,
Ca luţeafiri şi ca sori.

Doi si-l' băgăm p i c u r a r i,
Ca s-n'aducă untu șĭ-caș.
Doi si-l' băgăm p ă r m ă t a r i,
Ca s-n'adară fustăńi nale.
Doi si-l' băgăm h r i s i ț ĭ m a r i,
S-nă facă neale și minghiuși,
S-n'adară căldări și căldăruși.
Mași unlu s-lu fațim c a p i d a n,
Ca și-apară optul'i frațĭ;
Ia, tradzitĭ corlu și giucați!

In transpunere literară

Fericită să te văd o soră,
Care mi te-ai prins în horă,
Ca să ne faci nouă feciori,
Ca luceferi și ca sori:
Doi să-i facem p ă c u r a r i;
Ca să ne aducă unt și brânză.
Doi să-i facem n e g u s t o r i,
Ca să ne facă rochii nouă.
Doi să-i facem mari a r g i n t a r i,
Ca să ne facă inele și cercei,
Să ne facă caldări și căldărușe.
Numai unul să-l facem c ă p i t a n,
Ca să apere pe cei opt frați;
Ia, trageți hora și jucați!

După « pugunic », vine ziua botezului. De obicei botezul se face la biserică dumineca, după o săptămână sau cel mult

zece zile dela naştere. In această zi, la Românii din Macedonia, se face masă cu naşul în frunte. La botez nimeni nu ştie, nici măcar părinţii pruncului, numele ce va da naşul noului născut, nume pe care, imediat după botez, copiii ce se găsesc acolo aleargă să-l anunţe părinţilor. Aceştia îi cinstesc cu câte un ban. După ce s'a isprăvit cu botezul, naşul ia pruncul în braţe şi, însoţit de celelalte rude, îl duce la părinţi.

In cele patruzeci de zile, cât timp lăuza trebuie să stea după naştere în casă, nu este lăsată niciodată să treacă singură într'o altă cameră, ci întotdeauna însoţită de cineva. De asemenea, seara, după ce s'a închis uşa din camera lăuzei, nimeni nu o mai deschide până a doua zi dimineaţa, ca să intre sau să iasă din ea. In tot răstimpul acesta se iau toate precauţiunile în contra duhurilor rele. De aceea, în timpul nopţii, nu se lasă afară nici rufele atârnate pe funie ca să se usuce. Cum se întunecă, se adună toate şi a doua zi ele se atârnă din nou.

După şase săptămâni dela naştere, lăuza însoţită de moaşă se duce cu pruncul la biserică «să-şi l'ea efhie» (să primească binecuvântarea). La plecare din biserică, ea nu merge direct acasă ci, de obicei, se abate la părinţii ei sau, în lipsa acestora, la una din rudele mai apropiate. Acolo rămâne toata ziua până înainte de apusul soarelui, când se întoarce cu pruncul acasă. Cu aceasta se încheie obiceiurile cunoscute la naştere.

Nunta la păstorii macedoromâni. Aromânii se însoară de obicei numai între ei. Deşi trăiesc amestecaţi cu celelalte popoare balcanice, totuşi endogamia la ei este foarte răspândită. In satele din Epir, tinerii se însoară numai cu fetele din comună. In aşezările din Macedonia este cunoscută şi exogamia. Iar în

Albania, Românii din centrele mai mari se încuscresc cu Albanezii. Această încuscrire se produce în orașele din Macedonia și cu Slavii, însă de obicei Bulgarii sunt aceia care se însoară cu fetele aromânce. Ele sunt preferate Bulgăroaicelor pentru creșterea lor mai îngrijită și, mai cu seamă, pentru curățenia și gospodăria casei.

De obicei fetele se mărită între vârsta de 14 până la 20 de ani, iar băieții se însoară dela 18 până la 24 sau, cel mult, 26 de ani. Intre 14 și 26 de ani, vârsta căsătoriei variază după straturile sociale: la cele superioare, și mai ales la orașe, ea este mai mare; la cele inferioare, și mai ales la țară, ea este mai mică, ajungând la fete, cum am spus, până la 14 ani, iar la băieți până la 18 ani. Cu toate acestea există tulpini, cum sunt « Grămustenii », care își însoară băieții foarte tineri, de 14 ani, cu fete de vârstă mai înaintată. Acestea, dela 13 ani în sus, sunt ținute ascunse. Pe când eram director la Școala Comercială din Salonic, în clasa II-a aveam un elev din comuna Livădzi, care era însurat cu o fată mult mai în vârstă decât el. Peste tot tinerii neînsurați sunt rari, fiindcă sunt luați în râs.

La Meglenoromâni tinerii se însoară de obicei între 15 și 18 ani. Cine trece peste această vârstă, ar putea rămânea neînsurat, fiindcă fetele nu-i mai zic « cupilaș », cum li se spune băieților ajunși până la vârsta de 18 ani, ci « bichiar » sau, și mai rău, « moș ». In anii din urmă, tinerii înapoiați din America au cam stricat această tradiție. Față de aceștia, care, de obicei, vin cu parale multe, fetele sărace își mai calcă puțin pe inimă și de multe ori se mărită și cu « cupilași » mai în vârstă.

La unele tulpini macedoromâne și chiar la Meglenoromâni, însurătoarea văduvilor este rară. In orice caz, chiar când ei

reușesc să se însoare, sunt nevoiți să ia o văduvă, nu fată nemăritată. Din contră, văduvele se mărită și cu tineri neînsurați, fiindcă o femeie mai mult în casă aduce spor la muncă.

Logodna, la tulpinile mai conservatoare, cum sunt Fărșeroții (păstorii semi-nomazi din Albania) și Românii munteni din Pind, se face de obicei între părinți, imediat după nașterea băiatului și a fetii. Este destul să intervină această înțelegere între părinți, pentru ca copiii astfel logodiți să se însoare la vârsta potrivită. Dacă logodna nu se face de părinți, atunci se trimete din partea fetei o pețitoare (de obicei rudă) la părinții băiatului, spre a-i întreba dacă doresc să-și mărite fata după cutare băiat. In Macedonia sunt cazuri, când părinții fetei trimit pețitoare sau chiar și pețitori să ceară mâna băiatului. Cum uneori tinerii nu se cunosc între ei, atunci, în cazul că părinții se înțeleg, se procedează la o întâlnire între băiat și fată, întâlnire care, de obicei, are loc într'o zi de sărbătoare la biserică. La biserică ei se văd, fără să-și vorbească. Intâlnirea poate avea loc și într'o familie, însă fără ca ei să schimbe o vorbă între ei. Firește, toate aceste obiceiuri se țin mai mult la țară și între Românii păstori. In orașe, logodna se face cu întâlniri și sărutări cum se obișnuiește pretutindeni.

La logodnă, mirele aduce miresii un inel și o salbă de bani de argint, la familiile înstărite, de aur, salbă pe care, în cele mai multe sate, logodnica o poartă atârnată de gât. In alte comune salba se poate atârna de coafura capului. Din partea fetei se trimet logodnicului daruri lucrate de logodnică, precum ar fi cămăși și batiste brodate. La păstorii din Epir, mirele trimete miresii un colac încărcat de cercei, brățare și câteva monete de aur. Colacul este dus de o fată însoțită de alai în cântece de

nuntă. Părinţii miresii îi trimet mirelui un alt colac, însoţit de mai multe daruri. In ziua logodnei, la ţară, se face ospăţ mare, la care se bea şi se mănâncă până seara târziu.

După logodnă, tinerii nu vorbesc cu logodnicele lor până în ziua nunţii. Ceva mai mult, dacă întâmplător tânărul dă de logodnică la vreo rudă a lui sau alt undeva, atunci ea se ascunde să nu o vadă, sau fuge dinainte lui.

La Meglenoromâni, tinerii se cunosc înainte de logodnă. In cazul acesta, când unui băiat i-a plăcut o fată, atunci părinții băiatului trimet la părinţii fetei un « stroinic » (peţitor). Dacă acesta izbuteşte să obţină mâna fetei, părinţii ei o chiamă înaintea peţitorului, o pun să-i sărute mâna și învoiala este făcută. Fata, odată logodită, nu se ascunde ca la Macedoromâni de logodnicul ei. Din contră, ea se duce la părinţii lui, ca să ajute prin casă și la muncile câmpului.

La păstorii macedoromâni logodna nu ţine mult. Nici la Românii stabiliţi în orașe, afară numai când logodnicul se găsește într'o țară străină la lucru. In cazul acesta logodna poate ţinea mai mulţi ani dearândul, în care timp logodnica își așteaptă alesul rămânându-i credincioasă.

Zestrea fetei constă de obicei în îmbrăcăminte și tot felul de ţesături pentru nevoile personale și ale casei, lucrate de fată. « Le trousseau qu'une fille a tissé est tout ce qu'elle apporte à son mari » spune arheologul Heuzey (XLII_{275}). Zestre în bani sau proprietăţi nu există la ţară. Partea fetei revine mirelui după moartea părinţilor ei. La orașe se dau bani și proprietăţi. La Românii din Meglen, după un obicei pe care l-au împrumutat dela Slavi, fata se cumpără. Când se întâmplă ca părinţii fetei să fie săraci, atunci discuțiile asupra banilor pe care logodnicul trebuie să dea părinţilor fetei încep încă dela logodnă. Lo-

godnicul mai trebuie să dea fraților și surorilor fetei daruri în cizme și ghete.

Nunta se face de obicei în ziua de duminecă. Aproape toate nunţile la păstorii aromâni au loc de ziua Adormirea Maicii Domnului. In această zi, în care se fac dela zece până la douăzeci de nunţi în fiecare așezare de vară, petrecerile continuă până a doua zi. In unele comune, ele ţin toată săptămâna. La Fărșeroți, cu o săptămână înainte de nuntă, mai multe fete se adună și se duc în pădure să strângă lemnele de trebuință la nuntă. Cu acest prlej, ele aleg un lemn subțire și drept, însă ceva mai lung, din care fac « flambură » (steag). După aceea se duc la casa mirelui și pregătesc « flambura », fixând la extremitatea lui, care are forma unei cruci, o batistă mai mare de mătase, de obicei albă — în multe părți, roșie. In vârful steagului înfig un măr roșu, iar în celelalte două extremități ale crucii, unii atârnă de vârf o şuviță de lână roșie, alţii înfig câte un măr aurit.

Invitaţiile la nuntă se fac de băieţi, care iau câte o ploscă de vin şi se duc din casă în casă. Fiecare invitat bea puţin vin din ploscă și urează.

La Meglenoromâni, pregătirile pentru nuntă încep de miercuri sau joi. In una din aceste zile, toate rudele se adună în casa mirelui, aducând fiecare grâu şi lemne pentru pregătirea pâinii pentru nuntă.

Când totul a fost pus la punct, dumineca, în ziua nunții, după ce toată lumea a ieșit dela biserică, rudele şi cunoscuții invitaţi la nuntă se strâng la casa mirelui. Un grup de tineri cu câteva fete în frunte se duc să invite pe naș. Acesta, după ce cinsteşte pe tineri cu băutură, încalecă pe calul adus de ei şi pleacă împreună la casa mirelui. Aceiaşi tineri se duc să invite pe fărtaţi. După ce s'au strâns toţi în casa mirelui, se procedează

la bărbieritul acestuia. El intră într'o cameră în care se găsesc la unii Români, cum sunt Fărșeroții, numai fete, la alții, numai flăcăi, și în timp ce bărbierul, de obicei unul dintre nuntași, îi face toaleta, toate fetele ținându-se de mână dansează împrejurul mirelui cântând cântece de nuntă în care, la Fărșeroți, se repetă refrenul:

Sum nă salțe l'ișoară	Sub o salcie ușoară
Și-o arăchi sumsoară.	Și-o răpi subțioară.

După ce s'a isprăvit cu bărbieritul, fărtatul ia « flambura » pregătită de mai nainte și, împreună cu mirele și cu ceilalți nuntași, pornesc călări la casa miresei trăgând din pușcă, spre a vesti sosirea lor. In satele în care nu este obiceiul să se tragă din arme pe drum, înainte de a ajunge la mireasă, ei trimet câțiva vestitori să anunțe sosirea nuntașilor. După aceea intră în curtea miresii și, încărcând pe un cal zestrea ei, pleacă cu mireasa călare pe un cal alb, la biserică, unde se celebrează cununia. La Fărșeroți, înainte de a ajunge la casa mirelui, un grup de tineri ies cu un colac, la vederea căruia, nuntașii se reped să rupă câte o bucată din el. După cununie, nuntașii ies la câmp, unde se încinge o horă mare, în fruntea cărora se găsește nașul, ținând « flambura » în mână, după el urmează mirele cu alți nuntași, toți îmbrăcați în haine albe, iar după aceștia vine mireasa cu zăvonul alb, la Fărșeroți roșu, urmată de mai multe fete. După horă, mireasa este dusă acasă la mire. Tot atunci se ia « flambura » și se pune pe acoperișul casei mirelui, unde stă cel puțin patruzeci de zile.

Lunea, după nuntă, tânăra pereche vizitează pe naș și pe fârtați, invitându-i seara la masă. A doua zi, marți, primesc

acasă vizitele rudelor mai apropiate. In timpul vizitelor, mireasa sărută mâna tuturora, după care apoi se retrage. La plecare, rudele îi dăruiesc câte ceva. Miercurea, ultima zi de nuntă, tânăra pereche, însoțită de socri și de rude, se duce la fântână. Acolo mireasa umple de trei ori un urcior de apă, pe care mirele îl varsă, în vreme ce toți ceilalți cântă, până ce la urmă de tot îl umple mirele și toți se întorc acasă. In aceeași zi mireasa se apucă de lucru, spre a-i arăta mirelui cât de pricepută este la toate.

La Meglenoromâni, nuntașii pleacă spre casa mirelui cu un steag făcut din trestie, în vârful căruia se află un buchet de flori, iar peste buchet o cruce. Cum ajung acasă, mirele iese dinaintea steagului și se închină. Apoi fârtații aduc un cal alb, pe care se suie mirele, și, toți împreună, pornesc călări la casa miresei. Cununia se face acasă, sau la biserică. In cazul din urmă, mireasa este dusă călare la biserică. După cununie, toți nuntașii se duc la casa mirelui. Ajungând în fața pragului casei, mireasa se închină de trei ori, punând piciorul drept pe un țol întins, apoi intră în casă. Apoi ies toți afară unde se încinge o horă, care ține până la cină. In sfârșit se așează toți la masă, care ține mai multe ore, iar după masă nuntașii pleacă spre casă (XX_{39}).

Horo și cântece la Macedoromâni. Aromânii sunt din fire oameni veseli, cărora le plac petrecerile însoțite de jocuri şi cântece, însă toate cu măsură și la timp potrivit. Ei petrec duminecile, în zilele de sărbătoare și, mai ales, la nunți.

H o r a la Macedoromâni se numește c o r ŭ, un cuvânt pe care l-au moștenit din limba latină, CHORUS. El se deosebeşte în pronunţare de forma dacoromână, care este bulgă-

rească: h c r o. De obicei ei joacă afară la câmp, în loc liber, rare ori în casă. Jocul lor este însoţit de o melodie cântată din instrumente de lăutari sau, foarte des, din gură de înşişi jucătorii. Am asistat la jocurile lor în Livădzi, la Aromânii grămusteni, de asemenea în ţinutul Veriei, la Aromânii din Pind, şi în Albania.

Hora păstorilor aromâni se deosebeşte de hora noastră. Ea formează un cerc mare şi deschis. Oamenii prinşi la horă se ţin de mână, de cureaua cu care sunt încinşi sau, mai des, fiecare din jucători se prinde cu mâna de umărul celuilalt.

In fruntea horei se găseşte jucătorul care conduce şi execută jocul. Toţi ceilalţi îl urmează păşind încet împrejur, aşteptând să le vină rândul. Numai cel care urmează imediat după dansator se mai mişcă puţin, sprijinindu-i săriturile. Dansatorul, ţinând o batistă în mână, execută jocul în diferite forme, prin mişcări regulate şi foarte sprintene. De multe ori, când este înfierbântat şi face sărituri mai straşnice, căzând în genunchi şi ridicându-se repede în picioare, el scoate câte un ţipăt care trezeşte pe toţi privitorii din împrejur. Jocul la horă pentru cei mai mulţi dintre flăcăi este un prilej, când fiecare din ei se sileşte să arate ce poate executa mai elegant şi mai frumos. După ce primul flăcău a terminat jocul, vine al doilea la rând, urmând toţi în felul acesta până când se isprăveşte hora. Hora astfel alcătuită este foarte impunătoare, atât prin varietatea dansului cât, mai ales, prin frumuseţea şi eleganţa costumelor.

In Pind şi peste tot în Macedonia, la ţară, bărbaţii joacă separat de femei. Totuşi sunt cazuri când bărbaţi şi femei dansează laolaltă. La Meglenoromâni aceasta este regula. De asemenea, la prinderea jucătorilor în horă se ţine seamă de

vârstă și sex. Astfel, la horele amestecate vin mai întâi bărbații și flăcăii, apoi femeile și fetele. La horele bărbătești, când se joacă între flăcăi, nu se ține seama de această ordine.

Deosebirea între horele jucate de bărbați și între acele jucate de femei constă în faptul că acestea din urmă sunt liniștite, fără sărituri și mai frumos executate.

Obiceiul de a se uita bărbații la femei, când acestea joacă sau invers, nu există. In afară de cazul când hora este amestecată, cum se întâmplă la nunți, fiecare sex rămâne la hora lui.

In ce privește felul cum se cântă melodiile în horă, avem acum excelenta lucrare a profesorului Ion Caranica din Sibiu, în care ni se dau cele mai prețioase informațiuni: «Prima strofă din melodie o începe prima jumătate a horei; aceeași strofă o repetă cealaltă jumătate, dacă sunt puține strofe. In cazul când sunt strofe mai multe, a doua jumătate a horei repetă melodia cu strofa următoare. In horă, mai cu seamă la nunți, melodiile se cântă în mișcare rară, iar caracterul lor este măreț și grav; pasul lin și uniform dela un capăt la altul. Nici nu se poate concepe ca un jucător să schimbe pasul, sau să nu fie în ritmul melodiei... Unele melodii se joacă într'un mod original: jucătorii sunt prinși în horă, însă nu joacă prima jumătate a melodiei, ci numai o cântă, stând pe loc; la a doua jumătate, ei pornesc hora» (XXXIV).

Celelalte melodii la Macedoromâni au același caracter oriental, în care predomină nota melancolică și tărăgănată.

Ele variază puțin dela o regiune la alta, după înrâurirea pe care o primesc dela popoarele vecine, în apropierea cărora trăiesc. Astfel, Aromânii din Pind, care vin mai des în contact cu Grecii, cântă puțin altfel decât Românii din celelalte regiuni. La fel și Aromânii din mijlocul Albanezilor, sau aceia din

mijlocul Slavilor. La Aromânii din nord, indiferent dacă trăiesc în apropierea Slavilor sau a Albanezilor, se resimte o puternică influenţă turcească. In afară de aceasta, melodiile aromâneşti se deosebesc după ocupaţie: Românii păstori din Pind cântă mai mult cântece haiduceşti. Cei din Macedonia sau din Albania, care se îndeletnicesc cu comerţul sau meseriile, cântă mai mult cântece de dragoste. «Aromânii din grupul de Nord cântă la o singură voce, afară de unele cântece din regiunea Gramustei şi din Nevesca, care se cântă la două voci. Grupul de sud cântă tot la o voce, însă în regiunea Veriei sânt cazuri când se cântă şi în două voci. Grupul Fărşeroţilor cântă cu totul altfel: Melodia o începe numai o singură persoană, de obicei un cântăreţ bun, după unul sau două tacte intră tot grupul de cântăreţi împreună cu o altă persoană care acompaniază pe primul, cântând aceleaşi cuvinte, dar pe o melodie diferită. Acesta «tal'e cânteclu». Grupul întreg acompaniază până la sfârşit pe cei doi solişti, ţinând isonul pe tonică cu vocala *e*, fără să cânte cuvinte. Câteodată primul cântăreţ nu cântă ultimele silabe; ele se cântă de al doilea şi de întreg grupul». Acest fel de a cânta există şi la Albanezi. Eu am avut prilejul să-l constat în călătoria mea în Albania, din 1928. Nu se ştie dacă Fărşeroţii au primit această particularitate dela Albanezi, sau invers.

Astăzi se cântă româneşte la Aromânii din nord şi la cei din Albania. La Aromânii din sud au pătruns cântecele greceşti. La aceştia de multe ori melodii româneşti sunt cântate cu cuvinte greceşti. Insă şi la ei există sate care continuă până azi să cânte numai româneşte.

Un cântec caracteristic al păstorilor aromâni, cum este d o i n a la Românii din ţară, lipseşte.

OCUPAŢIA MACEDOROMÂNILOR

Macedoromânii, spre deosebire de fraţii lor din ţară, cunosc foarte puţin agricultura. In schimb, ei sunt excelenţi păstori, neîntrecuţi negustori şi foarte abili meseriaşi.

Cu agricultura ei s'au îndeletnicit numai atunci când au avut câte o bucată de teren arabil. Moşii sau latifundii cu terenuri arabile, cum au Românii din stânga Dunării sau chiar vecinii lor, Albanezii, se pare că ei n'au avut niciodată. Dar că, în afară de păstorit, îndeletnicirea lor de căpetenie şi cea mai veche, s'au ocupat şi cu cultivarea ogoarelor, aceasta rezultă mai întâi, din faptul că în graiul lor se păstrează până azi termeni vechi de bază referitori la agricultură, ca: a r a t u « plug » din lat. ARATRUM şi v o m e r ă « fierul lat al plugului » din lat. VOMER, -MERIS, pe care Românii din Ţară nu-i au; al doilea, fiindcă şi astăzi există ţinuturi în Peninsula Balcanică, unde Aromânii fac şi puţină agricultură. In lucrarea mea « Românii Nomazi » am arătat toate localităţile atestate în care Macedoromânii, în afară de grija turmelor, s'au ocupat şi cu cultura ogoarelor. Un eminent cunoscător al stărilor din Epir, profesorul G. Zuca, într'un studiu economic asupra Românilor din Pind, a încercat să dovedească mai pe larg proporţiile acestei îndeletniciri.

Cu toate acestea Românii dela ţară, în marea lor majoritate, sunt păstori. Sub această formă, ei au trăit poate, încă în vremea strămoșilor lor, Traco-Ilirii, pentrucă din toate vremurile, numai păstoritul a fost pentru ei izvorul de viaţă din care, mai târziu, şi-au luat naștere celelalte ocupaţiuni: transportul cu chervanele, comerţul cu meseriile, etc.

In cele ce urmează voi încerca să expun, pe scurt, toate aceste îndeletniciri:

Păstoritul şi formele lui. Cum am spus, ocupaţiunea de bază a elementului românesc dela ţară a fost în toate vremurile păstoritul. De altfel și natura solului pe care se găseau așezările lor, nu-i putea îndemna decât la această îndeletnicire. Peninsula Balcanică cu un relief atât de variat, a prezentat încă din timpurile cele mai vechi toate acele condiţiuni firești pentru desvoltarea unei vieți pastorale, așa cum a existat din vremuri străvechi în tot basinul mediteranean: Italia de sud, Provenţa, Spania, Portugalia, Algeria, și, ceea ce pare și mai interesant pentru studiul formelor acestei vieţi sub raportul social, este faptul că, pe când în ţările civilizate aceste forme au intrat în domeniul legendelor, la păstorii macedoromâni ele s'au păstrat, toate, până în zilele noastre.

Printre acestea, cele mai caracteristice sunt transhumanţa şi semi-nomadismul.

Prin transhumanţă se înţelege, de obicei, mutarea alternativă şi periodică a turmelor între două regiuni de climat deosebit, însoţite numai de păstori; prin semi-nomadism, aceeaşi mutare alternativă şi periodică însă, odată cu turmele, ia parte întregul gen uman și toată gospodăria. La Fărşeroţi, care de multe ori îşi schimbă locuin-

ţele după calitatea păşunilor, ultimul tip de viaţă semi-nomadă ia forma n o m a d ă.

Intre tipul de viaţă semi-nomad şi transhumant, ultimul pare a fi fost cel mai vechi. La păstorii macedoromâni, transhumanţa nu este atât de răspândită. Ea se practică de nevoie în regiunile în care bărbaţii, putându-se ocupa şi cu altceva decât cu păstoritul, se duc o parte cu vitele la păscut, o altă parte rămân acasă, îndeletnicindu-se cu alte treburi. Astfel, păstorii din Tesalia, grupaţi în comunele Şescu, Alimeri, Bahcé şi altele din apropierea oraşului Volo, vara îşi trimeteau turmele de oi la munte numai sub conducerea câtorva păstori, iar restul familiilor rămâneau acasă, ocupându-se cu muncile câmpului.

Nu se cunoaşte motivul care i-a determinat pe păstorii aromâni să nu continuie cu această formă a păstoritului. Se pare că ei au evitat-o numai din pricina neplăcerilor ce se iveau în viaţa de familie. Păstorii transhumanţi trebuiau să stea luni întregi departe de femeile şi copiii lor. Nu arare ori întâlnim în poezia lor populară accente de durere, tocmai din cauză că femeile se vedeau nevoite să rămână veşnic despărţite de bărbaţii lor.

Păstoritul sub forma semi-nomadă îl practică astăzi Fărşeroţii din Albania şi Grămustenii din Grecia. Despre mişcările metanastasice ale acestor păstori voi vorbi într'un capitol separat. Aici mă mulţumesc să arăt, în câteva cuvinte, felul cum se desfăşoară peste an viaţa păstorului macedoromân.

Păstorul aromân şi situaţia lui materială. Turmele de oi sunt păzite de ciobani numiţi de ei « pecurari » (lat. PECORARIUS). Păstoriţe nu există la Macedoromâni. Un păstor nu are nevoie de ucenicie ca să se pregătească pentru această meserie.

Românul de munte se obişnuieşte cu ea, deoarece se naște şi trăieşte numai printre păstori.

La o turmă constând dela 800 până la 1000 de capete se întrebuinţează doi păstori; când turma este mai mare, se pun mai mulţi.

Toată ziua păstorul petrece la munte, îngrijind de turma lui și de sănătatea oilor. El se hrănește cu mâncarea care și-o poartă în traistă de acasă. Cei neînsurați se duc cu rândul acasă și-și iau de mâncare. Celor însurați li se aduce la munte de femeile lor. Seara vin să doarmă la stână numai m ă t r i c a r i i, care pasc oile ce au fătat și dau lapte (mătriţe). Când se apropie vremea de dormit, ei adăpostesc mai întâi oile aproape de stână, după aceea se culcă și dorm, unii afară, alții în stână. Ceilalți păstori numiţi b i r b i c a r i (care pasc berbecii), n u t i n a r i (noatenii), s t i r p a r i (oile sterpe) nu vin la stână.

Viaţa păstorilor macedoromâni se desfășoară între munte şi șes. Vara, din luna Aprilie până în Octomvrie, petrec la văratec, pe înălţimi de munţi, iarna, dela Octomvrie până în primele zile de primăvară, la şes. Ei sunt atât de obișnuiţi cu aceste mişcări periodice, încât astăzi există comune românești, ai căror locuitori, cu toate că nu se ocupă cu păstoritul sub forma arătată, totuşi nu rămân să petreacă iarna, în aşezările lor de munte. Toamna ei pleacă la șes, la fel ca păstorii nomazi, lăsând în comunele lor numai câte două trei familii care să păzească satul.

Iată ce ne spune Heuzey, referitor la această pornire a păstorilor români din Pind, de a rătăci veșnic pe drumuri:

« C'est une curieuse population que ces Valaques, descendants de tribus errantes. Ils ont bâti des maisons, formé des

villages et même des villes, mais ils sont restés pasteurs, au fond de l'âme... J'ai rencontré bien souvent dans les chemins de l'Olympe de ces familles en voyage; jamais ils n'ont l'air plus gai et plus heureux que lorsqu'ils ont plié bagage et pris en main leur bâton de route ».

Situaţia materială a păstorilor macedoromâni a fost întotdeauna bună, afară de cazurile rare, când, după o iarnă excepţional de riguroasă, şi-au pierdut o parte din turmele lor, din cauza frigului excesiv la şes. Acest rău, cu toate că se întâmplă la intervale mari, ei nu-l pot înlătura, din cauza imposibilităţii de a putea feri, în timp de frig mai mare, turmele de oi în adăposturi acoperite. Trăind, după cum am văzut, în grupări, turmele lor de oi sunt foarte mari. Ei nu pot găsi adăposturi atât de spaţioase, spre a le putea păzi pe toate de rigorile gerului. Dar, cum am spus, aceste nenorociri sunt rare. De regulă, ei sunt întotdeauna în câştig cu turmele lor. Această situaţie bună provine şi din cauza organizaţiei lor. Trăind în grupări conduse de un celnic, ei formează un fel de trusturi în toate transacţiunile lor comerciale. Ei sunt toţi uniţi şi au perfectă încredere în celnicul lor. Această unire şi înţelegere a constituit din toate timpurile puterea lor. Ea a fost admirată şi de scriitorii străini. Iată, bunăoară, ce spune Heuzey, în această privinţă: « Ces pâtres sont une puissance dans le pays; ils ont pour eux une force qui les maintient, en dépit de l'aversion publique; c'est l'union qui regne, dans leurs conseils et la confiance qu'ils ont en leurs chefs ». Nicio familie din cuprinsul unei fălcări n'are dreptul să vândă produsul oilor în mod separat. Totul se vinde în comun şi pe un preţ unitar. Sub acest raport, « celnicul » are cuvântul hotărîtor. El tratează cu neguţătorii, fabricanţi de brânzeturi, care vin la ei la munte în luna Aprilie din fiecare

an, să cumpere laptele din turmele unei « fălcări », pentru tot intervalul din luna Aprilie până la sfârşitul lui Iunie (Sfântul Petru). In cursul acestui interval, ei trebue să predea neguţătorului cantitatea de lapte cuvenită. Din acest lapte se prepară mai multe feluri de brânzeturi, pe care neguţătorii macedoromâni le desfac pe pieţele oraşelor din Peninsulă, însă « caşcavalul » este articolul cel mai căutat. El nu se consumă numai în interiorul ţării, dar se exportă şi în Turcia, România, Italia, Egipt şi Jugoslavia. După ce tot laptele a fost vândut, suma obţinută este distribuită la fiecare cap de familie, după numărul oilor. Acest număr, la o « fălcare », poate să ajungă la câteva zeci de mii. Dintre acestea, celnicul are cele mai multe.

Suirea oilor la munte. La începutul primăverii, după ce toate oile au fost tunse, iar căldurile la şes sau aproape de ţărmul mării, unde păstorii macedoromâni obişnuiesc să-şi petreacă lunile de iarnă, încep să devină mai mari, familiile Românilor se pregătesc pentru mutarea oilor la munte.

Cu o săptămână înainte de plecare, o agitaţie vie domneşte în comunele româneşti. Bărbaţii din fălcări se adună în grupuri spre a se învoi asupra direcţiei ce trebuie să apuce. Femeile la rândul lor, după ce pregătesc bine toate de plecare, strâng tot avutul lor din gospodăria casei în baloturi. După ce s'au făcut ultimele pregătiri şi totul stă gata de încărcat, familiile de sub conducerea unui celnic mai întâi prânzesc, după aceea încarcă avutul pe cai, dar mai cu deosebire pe catâri şi apoi pornesc la drum:

Inainte merg turmele cu ciobanii însoţiţi de câinii lor, iar după ei urmează familiile cu întreaga lor gospodărie.

Nimic nu este mai impunător pentru acei care n'au cunoscut viaţa nomadă a păstorilor români decât priveliştea plină de farmec ce prezintă trecerea acestui convoi.

Dela o depărtare de o oră se văd ridicându-se nori de praf deasupra şi împrejurul turmelor de oi. Cu cât turmele se apropie, cu atât sunetul clopotelor şi cântul copiilor se aud tot mai lămurit, şi o lume imensă, care iese din satele şi comunele din apropierea drumului, aleargă să vadă pe «Vlahii» care trec cu oile la munte.

După mulţimea turmelor de oi şi numai la o distanţă de câteva sute de metri, apar «fălcările»:

Inainte merg pe jos copiii mai măricei, însoţiţi de câteva bătrâne vânjoase, iar după ei urmează întreaga «fară» (neam), compusă din bărbaţi, femei, fete, toţi umblând încet şi alături printre caii şi catârii împovăraţi până în gât. Rar se vede câte o bătrână care, din cauza oboselii prea mari, se mai suie puţin pe catârii încărcaţi. In schimb mulţi dintre bărbaţii mai cu stare încalecă, mai mult de plăcere decât de oboseală, pe «binecuri» (cai buni de călărit), iar copiii mai mici şi pruncii sunt aşezaţi, cei dintâi în nişte coşuri prinse în dreapta şi în stânga samarului, iar cei din urmă în leagăne făcute anume în mijlocul samarului, deasupra unei învelitoare cu care de obicei se învelesc baloturile.

Convoiul astfel alcătuit se mişcă numai dimineaţa şi seara. Dimineaţa, pe la revărsatul zorilor până pe la ora unsprezece, când încă n'au început căldurile mari, iar seara dela cinci până la ora zece din noapte. Inainte de amiazi poposesc mai întotdeauna pe lângă un izvor cu apă rece. Seara, mai mult unde nimeresc. De altfel, păstorii macedoromâni, care cunosc toate colţurile şi drumurile pe unde trec, îşi aleg de

popas locurile cele mai bune. Ele sunt aproape aceleași pentru fiecare an.

Cum ajung la locul de înnoptat, caii și catârii sunt lăsaţi liberi după hrană, iar oile sunt răspândite pe câmp să pască. Indată după aceasta, bărbaţii se apucă și aprind un foc mare. Imprejurul focului întind corturile spre a fi feriţi de ploaie, îngrijind ca la marginea cortului să sape un șănțuleţ în care trebuie să se scurgă apa în vreme de ploaie. In vremea aceasta femeile îngrijesc de mâncare.

Dar când timpul este frumos și nu sunt semne de ploaie, mulți din ei nici nu întind corturile. Ei se mulțumesc să așeze sacii unul lângă altul, dinaintea lor întind crengi și peste crengi pun câte un ţol. Cum vine vremea somnului, se culcă toţi pe ţoalele întinse cu capul rezemat de marginea sacilor şi dorm așa la aer liber, până dimineaţa, când se scoală și pornesc din nou la drum.

Mâncarea lor pe drum constă mai mult din lapte. Ei întrebuinţează și carne friptă sau legume uscate. Insă laptele cu derivatele lui sunt baza nutrimentului pe drum. In acest scop, la plecare, ei au grija să ducă cu sine și o turmă mai mică alcătuită din « plecători », oi care au fătat cu două trei zile înainte de plecare. Laptele dela aceste oi se întrebuințează pentru hrana copiilor și peste tot pentru întreţinerea tuturora.

Pe vremea Turcilor, dacă se întâmpla în drum să poposească pe moșia unui bei turc, ei erau nevoiţi să plătească o dare mică de fiecare cal sau catâr. De cele mai multe ori, însă, ei scăpau de această dare, cinstind pe oamenii de pază cu lapte, brânză şi ce mai aveau de ale mâncării.

Astfel, acești păstori nomazi călătoresc mai multe zile dearândul, până să ajungă la locuințele lor de vară, petrecând ziua în cântecele copiilor și noaptea în poveștile bătrânelor.

Nu există munte străbătut de păstorii macedoromâni, unde să nu se găsească o vale sau un pârâu de care să nu se lege câte o întâmplare din viața lor. Toate aceste întâmplări bătrânele le povestesc, în drum sau seara sub cort, copiilor, iar aceștia, la rândul lor, le transmit urmașilor. Numai cine a luat parte la aceste migrațiuni anuale ale păstorilor nomazi își poate închipui de cât farmec este cuprinsă viața lor petrecută veșnic în munți, pe care nu fără dreptate, ei singuri dintre toate popoarele balcanice îi numesc « munţii româneşti ».

Cum se apropie de coline, convoiul începe să scadă. « Fălcările » cu « celnicii » în frunte încep să se despartă în grupuri mai mici, apucând fiecare direcția ținutului unde vor să-și fixeze așezările. Pentru acei care n'au locuințe stabile pentru timpul verii, cum sunt în bună parte Fărşeroţii, așezările de vară cu turmele se schimbă după calitatea şi belșugul pășunii. Aceasta se întâmplă și după ce s'au așezat odată, după reîntoarcerea lor din iernatec.

In fine, acum toţi au ajuns la munte și o bucurie de nedescris se vede pe fețele lor.

Muntele este pentru păstorii români ceea ce marea este pentru Greci şi câmpia întinsă pentru Bulgari. In munte ei își găsesc din belșug hrana pentru vite, în munte refugiul şi siguranţa pentru vremuri grele, și tot în munte ei trăiesc clipele senine când, după munca istovitoare din timpul zilei, adunaţi toţi pâlcuri, împrejurul focului la « mandră » (târlă), petrec în glume, cântece și povești.

Mişcările metanastasice la păstorii aromâni. Aceste mișcări sunt foarte vechi. Istoric, ele sunt atestate încă din secolul al XI-lea. Astfel, istoriograful bizantin Kekavmenos, povestin-

du-ne de o răscoală a Românilor din Pind despre care voi vorbi la p. 154, ne spune că familiile și turmele acestor Români, vara, începând din luna Aprilie până în Septemvrie, petrec în munţii Bulgariei (εἰς τὰ ὄρη τῆς Βουλγαρίας), iar, toamna, se întorc la şes. Care vor fi fost acești munţi ai Bulgariei, nu ni se spune lămurit. Probabil munţii Macedoniei, dacă ţinem seamă de Bulgaria din vremea cronicarului.

Centrele de iradiaţiune pentru întreaga Peninsulă Balcanică, au fost munţii Pind, Gramos și Tesalia:

Din Pind și din Tesalia păstorii macedoromâni, coborînduse în sud cu turmele după pășune, au ajuns în Grecia până în Atica, aproape de Atena și chiar în Peloponez. Tot din Pind ei s'au așezat în Macedonia și în Tracia.

Din Gramos și chiar din Pind, păstorii români s'au revărsat aproape în toată Albania de miazăzi și, mai ales, în Frașari, dând naștere la tulpina păstorilor nomazi cunoscuţi sub numele Fărşeroţi (pentru Frășeroţi). Satul din care și-a luat naștere numele acestei tulpini este albanez: Frashëni «Frăsinet», pronunţat în graiul albanez tosc. Frashëri, dela frashën «frasin» (lat. FRAXINUS). Sunt scriitori care, în dilentatismul lor, derivă numele Fărșerot dela numele antic de localitate Farsala, ceea ce este fundamental greșit, fiindcă, la Albanezi, satul există și azi sub forma arătată mai sus.

Cunoscând ţinuturile ocupate de păstorii români în sudul Peninsulei, să urmărim puţin direcţia migraţiunilor pe unde se mişcau odată cu turmele și unii din ei continuă și astăzi. Inainte de aceasta, trebue să menţionez aci că pentru unele din aceste peregrinări avem mărturii din partea scriitorilor englezi și francezi de pe la începutul sec. al XVII-lea. Astfel,

dintre călătorii englezi, Thomas Herbert face menţiune despre ele încă din 1626; George Wheler în 1675, iar doctorul Sibthorp în 1794 (XXII_{44}, LXXXIV_{32}). Acela dintre Englezi care a cunoscut pe păstorii din Pind, mai bine decât toţi cei citaţi, a fost colonelul William Martin-Leake, atât de des pomenit în această lucrare. El a călătorit în nordul Greciei între 1800—1810. Lucrările lui au fost publicate în două rânduri: în 1814 sub titlul «Researches in Greece» (Cercetări în Grecia), în care sunt strânse toate mărturiile istoriografilor bizantini referitoare la trecutul Macedoromânilor, şi «Travels in Northern Greece» (Călătorii în Grecia de miazănoapte), publicată în 1835. După ei vin Pouqueville, care a vizitat pe Aromânii din Pind între 1808—1813, în două excursiuni făcute în Grecia, dându-ne cele mai preţioase şi ample informaţiuni referitoare la mutările lor, în fine François Lenormant şi L. Heuzey. In afară de aceştia au scris şi alţii, despre care m'am ocupat mai pe larg în lucrarea mea «Românii Nomazi».

Românii păstori din munţii Pind coborau toamna cu turmele la iernatcc în Tesalia. Pe vremuri, în câmpia Tesaliei existau atâtea sate româneşti, încât, toamna, după coborîrea păstorilor la şes, întreaga provincie avea aspectul unui ţinut curat românesc. In această câmpie se coborau odată, şi o parte din ei mai continuă şi azi, Românii din toate aşezările situate pe povârnişurile nordice ale Pindului, dar mai cu deosebire din comunele Samarina, Avdela, Perivoli şi Smixi, mai puţin cei din Furca şi Băiasa. După aceştia veneau păstorii de pe cursul superior al râului Aspropotam. Toţi aceştia împreună cu acei din Pind se revărsau în întreaga câmpie a Tesaliei, dar mai cu deosebire în Târcol, capitala ei şi metropola românismului din

această provincie. Astfel, cei din Samarina ajungeau în localitățile: Târcol, Veleștin, Cardița, Târnova și Larisa. Mulți din ei iernau în Lăsun (Elasona), alții la poalele muntelui Olimp, în fine, alții luau direcția spre Grebena, Discata, Custur (Castoria), Cojani, Hrupiștea, Ciotili și Peritore. Cei din Avdela se răspândeau în Zarcu, Damași, Damașuli, Târnova, Neohori și Grizano, între Tricala și Larisa. Păstorii din Perivoli se coborau mai mult în Târcol, Veleștin, Calabaca, de unde multe familii nu s'au mai întors în comună. Alții înaintau cu turmele în regiunile muntoase dintre Ohrida și Resna, unde o parte din ei s'au stabilit pentru totdeauna.

O altă regiune unde iernau păstorii din Pind, era Acarnania și Etolia.

Dintre aceste două provincii Etolia este mai muntoasă, iar Acarnania mai șesoasă. In aceasta din urmă se coborau păstorii nomazi din cele mai multe comune din Epir, dar mai cu deosebire din regiunea Aspropotamului superior. Din Pind își mutau așezările în Acarnania comunele Halichi, Lepeniți, Viliciani, Coturi, Cornu, Gardichi, Pertuli și altele. Păstorii din toate aceste localități urmau drumul pe valea Aspropotamului: « Les nomades Aspropotamiotes descendent vers la mi-octobre des gorges supérieures de l'Achélous, en parcourant, de ressaut en ressaut, les croupes, les retraites et les gorges du Pinde, jusqu'à la fin de novembre, qui est le temps de leur arrivée dans l'Acarnanie ». Tot din regiunea râului Aspropotam ei ajungeau cu turmele și mai spre sud. Pe aceștia, călătorul englez George Wheler i-a văzut, peregrinând cu turmele pe colinele ce se lasă în fața golfului Lepante din nordul Peloponezului. Alții se coborau și mai la sud până în Atica. Doctorul Sibthorp i-a întâlnit în Atica și Beoția.

Dar o bună parte dintre păstorii din Pind îşi mânau turmele la iernatec spre câmpia de pe coasta Mării Ionice numită Κάμπος (lat. CAMPUS), dintre Arta şi Preveza. In această parte a Greciei veneau Românii din Aminciu şi din partea răsăriteană a ţinutului Zagori, din comunele Grebeniţi, Tristinicu, Flamburari. Tot aci se coborau şi cei din satele aşezate mai în spre sud, în direcţia râului Arta: Calarl'i, Siracu, Paliohori, etc. La coborîre, ei urmau drumul dealungul râului Arta. Scriitorul englez Henry Holland a întâlnit dintre aceştia mergând pe drumul spre Preveza. După mărturiile lui, turmele acestor păstori erau atât de mari încât, în mersul lor, ocupau mai multe mile. Impreună cu turmele, ei aveau nenumăraţi catâri şi peste o mie de cai, care umblau grupaţi câte douăzeci, legaţi unul de altul. Caii erau încărcaţi cu toată gospodăria şi cu copiii mai mici, băgaţi în coşuri aşezate în dreapta şi în stânga sămarului. Familiile umblau în urma turmelor cu doi preoţi în frunte. Scriitorul englez mai adaugă că drumul pe care îl făceau pe jos aceşti păstori ţinea zece până la douăsprezece zile.

In ce priveşte păstorii români din ţinutul Zagori, aceştia la început, urmau aceleaşi drumuri. Mai târziu, o parte din ei au început să emigreze în ţinuturile Traciei, de unde mulţi nu s'au mai întors în Epir. Dintre aceştia, cel mai mare contingent îl formează Românii din Băiasa. Astăzi ei se găsesc răspândiţi în Peştera, Giumaia, Sear (Seres), Poroi, Nigrita, Melnic, Nevrocop şi aiurea.

In afară de aceste patru direcţiuni care duceau în Tesalia, Acarnania-Etolia, Arta şi Tracia, păstorii din Pind, originari din comunele Furca, Breaza, Pădz, alţii din Perivoli, Avdela şi alte comune, ajungeau la Grebena, de unde înaintau spre Olimp, urmând drumul dealungul râului Venetico şi atingând

orașul Selfige (Servia). Alții din Samarina și peste tot de pe așezările muntelui Smolcu apucau direcția spre lacul Castoria. Aceștia, în drumul lor spre răsărit, ajungeau odată până la Sacișta, comună, altă dată pur românească, azi complet grecizată. Mulți din ei atingeau marea comună Vlahoclisura, care, după grai, ține de așezările din Pind. In fine, mulți păstori din Perivoli și Avdela, în mișcările lor, au apucat drumul spre răsărit de râul Bistrița, așezându-se pe muntele Neaguș, acolo unde îi întâlnim azi grupați în satele de lângă Veria. Aceștia își mânau turmele la iernatec pe câmpia de pe țărmul mării, lângă Caterina. Dar mulți din Românii din Pind ajungeau până în Sear, Cavala, Nevrocop și peste tot pe câmpiile dealungul râului Marița.

Păstorii români din muntele G r a m o s s'au mișcat cu turmele în două direcțiuni: una spre apus, răspândindu-se în părțile meridionale ale Albaniei de unde apoi se întindeau în toată Albania, alta spre răsărit, revărsându-se în Macedonia, de unde luau drumul spre miazănoapte până în Bulgaria. Nu putem urmări aceste mișcări străvechi ale Grămustenilor în cele două direcții opuse. Urmele lor se văd în populațiunile românești din Macedonia, Albania și Bulgaria, care, după limbă, se deosebesc de cele din Epir și țin de grupul grămustean. Astăzi munții Gramos sălășluesc, după cum s'a văzut, numai câteva sate. Restul s'a răspândit în direcțiile arătate, fără a se înapoia în așezările lor străvechi, probabil, din cauza contactului lor cu Albanezii trecuți la islamism, care, după ce-și părăseau legea, se țineau numai de hoții, atacând și jefuind satele creștine. In prezent, păstorii nomazi, care au mai rămas în munții Gramos, își mână turmele la iernatec unii în Hrupiștea, alții, înaintând mai spre miazănoapte, în Castoria, acolo unde se coborau odată și păstorii

din Pind. Mulţi din ei ajungeau la răsărit până în nordul Salonicului, fondând comuna Livădzi din ţinutul Meglen. Pe vremea când am vizitat eu această comună, numărul oilor, în afară de cai şi catâri, se ridica la 150.000. Alţii, tot din ei, înaintau până la Ienige (Ianiţa) şi Vodena.

O altă direcţie pe care o apucau păstorii români din Gramos era ţinutul Murihova. Aci mulţi din ei cu timpul au fost slavizaţi. Alţii o luau mai în spre nord, ajungând în Serbia, în regiunea dintre Pirot şi Vrania. O bună parte din ei, trecând Vardarul şi Strumiţa, au ajuns până la Nevrocop. Urmând drumul mai în spre răsărit, cei mai mulţi s'au aşezat în Sear, Giumaia-de-Sus, Racoviţa, Demir-Hisar, alţii în Melnic, şi, trecând râul Mesta, au ajuns până în Xanti şi munţii Rodope. Unii din ei, apucând drumul spre miazănoapte, s'au aşezat în munţii Rodope şi Balcan. Aceştia îşi mânau turmele la iernatec în ţinuturile şesoase dintre Adrianopole, Marea de Marmara şi râul Mariţa. Păstorii din Rodope o luau spre Ghiumulgina, alţii din ei spre Drama şi Sear.

Păstorii din Albania cunoscuţi sub numele Fărşeroţi, care altădată se aflau în centre româneşti atât de înfloritoare, ca Moscopole, Grava (Gabrova), Şipsca, etc., îşi mânau turmele la iernatec spre câmpia Muzachia, coborînd până aproape de portul Valona. Alţii apucau drumul spre Tesalia. Păstorii aşezaţi la nord de râul Scumbi apucau drumul spre satele româneşti Beala-de-sus, Beala-de-nghios, răspândindu-se în diferite alte direcţii. Cei aşezaţi la sud de Şcumbi azi se îndreaptă cu turmele spre Grava, Lunca, Pogradeţ. Românii din Dangli şi Colonia îşi mână turmele la văratec în munţii Gramos. Pe vremuri ei ajungeau la sud, până în Acarnania şi Etolia. Astăzi păstorii din Albania se găsesc peste tot în aceste părţi. Pouqueville, care

vorbește în treacăt despre ei, numește pe cei din Acarnania, Pistichi. Heuzey, care i-a văzut mai târziu, arată că Grecii localnici îi numesc Garaguni (din Caraguni «purtători de gune negre») și Arvanitovlahi (vlahi originari din Albania). Ei vărează în regiunile muntoase din spre Karpenisi (Cărpeniș) și Agrafa. Astăzi toţi aceşti păstori sunt grupaţi în Maniana, în comunele Surevoli, Cuciubina, Caţaro, Ohtu. Dintre acestea satul Cuciubina, care se mai numeşte Maniana, este cel mai mare. Ceilalţi păstori din Coriţa şi ţinuturile din Moscopole şi Şipsca îşi mână turmele la văratec în Tesalia. Păstorii din Dangli și Colonia merg la văratec în ţinutul muntos din Murihova, ajungând în localitatea Ciucura. De aci, acei care au scăpat de slavizare, au înaintat până în satele Gramatecova, Fetiţa, Cândrova, Paticina de lângă Vodena, aproape de Veria şi Salonic.

Transportul cu chervanele. Păstorii macedoromâni nu se ocupă numai cu creşterea turmelor de oi, dar şi cu transporturile. Fiecare familie, pe lângă sutele şi miile de oi, mai are şi un număr de cai şi de catâri, de care se foloseşte la transportul mărfurilor proprii sau ale altora.

In Peninsula Balcanică, înainte de introducerea căilor ferate, transporturile mărfurilor se făceau cu chervanele. In această Peninsulă, în care siguranţa la drum nu prea era mare, chervanele serveau și pentru transportul oamenilor; ele făceau şi serviciul poștal. O chervană, de obicei, se alcătuia din cel puţin opt până la zece cai sau catâri. Ea putea fi însă şi mai mare. Un studiu asupra acestei îndeletniciri nu s'a făcut până acum. Astfel, încă nu se cunosc bine drumurile pe care chervanagii făceau transporturile. Fireşte, pentru mărfurile importate din

Mişcările periodice ale păstorilor macedoromâni.

străinătate, nu puteau fi decât cele care plecau dela principalele porturi ca: Durazzo, Arta, Salonic, Constantinopol, etc., iar pentru traficul intern, drumurile ce porneau din principalele oraşe, în care se ţineau târgurile anuale. De multe ori, însă, chervanagii români înaintau la miazănoapte, dincolo de Macedonia. Ei ajungeau în Bulgaria, Serbia şi pe coasta Dalmaţiei, până în Principatele Române şi Ungaria. Nu se cunosc precis drumurile pe care le urmau şi popasurile ce făceau în cursul acestor călătorii mai lungi.

Ocupaţia cu transporturile la Macedoromâni a existat de când cu primele încercări de a-şi desface produsele lor în lapte şi lână. La început, ei se mulţumeau să transporte aceste produse dela locuinţele lor de munte sau de şes, până la principalele centre regionale. Când însă ei, în afară de produsele care ţineau de păstorit, mai transportau şi mărfurile altora, când pentru acest dublu scop care le aducea venituri mai mari, ei nu se mulţumeau să parcurgă drumurile din cuprinsul unui singur ţinut, ci cutreerau întreaga Peninsulă Balcanică, când, în fine, prin ocupaţiunea cu caravanele, foarte mulţi dintre celnicii lor începuseră să se dedea şi la comerţ şi, prin aceasta, se vedeau siliţi să treacă dela ţară la oraşe, atunci meseria transporturilor cu caravanele ajunsese la o extensiune foarte mare, devenind cel mai sigur mijloc de îmbogăţire.

Vechimea ocupaţiunii Aromânilor cu transporturile este tot atât de mare ca aceea a păstoritului. In veacurile de mijloc, ei erau singurii transportatori în Peninsulă. Ei străbăteau, pornind de acasă cu caravanele, drumurile care duceau la centrele cele mai importante pentru comerţul intern al Peninsulei. Intre acestea, lăsând la o parte oraşele mari ca Salonicul şi Constantinopolul, în timpurile vechi cele mai cunoscute printre popula-

ţiunile din Epir, Albania şi Macedonia erau porturile Valona, Durazzo şi Raguza. Din aceste trei, chervangii macedoromâni transportau în interior toate mărfurile aduse din Italia prin Venezia şi Trieste. Acei care expediau aceste mărfuri, constând mai mult din ţesături scumpe ca pânză de mătase şi postav, după aceea tot felul de obiecte de sticlă şi de metal, în fine, argintării în filigran, etc., erau Macedoromânii stabiliţi în cele două oraşe italiene (LXV$_{313}$).

De altfel şi scriitorii străini ca Pouqueville, William Martin-Leake, E. M. Cousinéry şi alţii, care au trăit mai multă vreme printre păstorii macedoromâni, confirmă traficul ce se făcea odată între aceste porturi şi centrele din interiorul Peninsulei locuite de Macedoromâni ca: Ianina, Calarľi, Aminciu, Moscopole, etc., fără să ne indice precis drumurile pe unde treceau chervanele lor. Aceste drumuri ar putea fi numai presupuse. Ele se cunosc câteodată din corespondenţa negustorilor români.

Am arătat mai sus că chervanele nu înlesneau numai transporturile de mărfuri şi de oameni, dar făceau şi serviciul poştal. Trecerea lor era aşteptată cu multă nerăbdare în hanurile fiecărui centru mai mare.

Pe vremea aceea, aproape toate hanurile din oraşe ca şi acele care se găseau dealungul marilor drumuri erau ţinute de Români. Astfel, pe şoseaua ce duce din Semendria până la Constantinopol hangii erau Români (LXXXVII$_{49}$). Pe atunci, şi multă vreme chiar după introducerea oficiului poştal în imperiul turcesc, schimbul scrisorilor se făcea mai mult prin chervanagii. In condiţiunile acestea, corespondenţa comercială cu oraşele din Italia, bunăoară, se făcea prin unicul port mai mare din Albania, care era Durazzo.

Din acest port chervanele plecau pe vechea șosea «Via Egnatia», care trecea prin Elbasan, ajungând până la țărmul lacului Ohrida, în apropiere de Pogradeț. De aici chervanele se abăteau la Moscopole, cel mai mare centru comercial al Românilor din Albania de pe vremea aceea. Treceau prin Corița și, după ce încărcau mărfurile și primeau corespondența, atingeau celelalte orașe și târguri din apropiere, ca Gramoste, Niculița, Linotopi, Fușea și altele, înapoindu-se prin Pogradeț pe șoseaua principală Via Egnatia și, înconjurând lacul Ohrida până la Struga, ajungeau prin orașul Ohrida la Bitolia. De aci ei continuau drumul la răsărit, pe aceeași șosea, trecând prin Vodena (Edessa), Salonic și toate centrele mai mari din Tracia, până ajungeau la Constantinopol.

Astfel de transporturi chervanagii macedoromâni mijloceau și în țările de miazănoapte.

Nici aceste drumuri nu ne sunt cunoscute din partea călătorilor străini. Ei vorbesc de transporturile de mărfuri ce se făceau în Bulgaria, Jugoslavia, Dalmația, Țările Române și Ungaria, fără însă să ni le indice, probabil, fiindcă nu le cunoșteau. Aceste drumuri erau aceleași care formau, înainte de venirea Turcilor în Europa, rețeaua de șosele ce legau ținuturile din cele patru puncte cardinale ale Peninsulei Balcanice. Ele au funcționat ca drumuri de legătură între principalele orașe din Balcani chiar în timpul dominației turcești și, în parte, funcționează și astăzi.

Astfel, în afară de Via Egnatia care, după cum am văzut, lega Marea Adriatică de Constantinopol, venea vechiul drum central, dela nord spre sud, dealungul văii Morava-Vardar, care unea Belgrad cu Salonic, având ca nod principal de legătură cu celelalte drumuri, orașul Niș. Al treilea drum tot atât de important era « drumul militar » (Heerstrasse), care lega Constan-

tinopol de Niș, prin Adrianopol și Filipopol. El se continua la nord până la Seraievo și mai departe. In afară de acestea existau, firește, și poteci secundare prin munți, pe care chervanagii români le cunoșteau foarte bine; însă, peste tot, șoselele indicate mai sus erau acelea care constituiau rețeaua principală (XII_{19}, LV_{121}, CII_{545}).

Pentru transporturile pe care chervanagii români le făceau în Principatele Române avem știri indirecte: Intre mărfurile pe care negustorii macedoneni le aduceau din țară spre a fi exportate în Italia și aiurea, figurau și produsele în ceară, miere și altele. Toate acestea ei le aduceau cu chervanele. In 1753, în spitalul din hanul Colțea, i s'au amputat picioarele degerate chervanagiului aromân, Costin Ologul din Aminciu (Mețova), care făcuse în plină iarnă drumul cu chervanele din Macedonia în Principate. Despre acest eveniment ni se vorbește într'un « hrisov a lui Matei Vodă Ghica, dat lui Costin Ologul, căruia, după ce s'a însănătoșit și s'a însurat, Domnul i-a dăruit loc de casă din locul domnesc de lângă Dâmbovița » ($CVII_{20}$).

In interiorul Peninsulei, mai ales în partea septentrională a Macedoniei și meridională a Traciei, chervanagii români făceau transporturi în orașele în care se țineau târguri « păneghiri » (πανήγυρις) anuale. Dintre aceste orașe, mai mari erau Părleap (bulg. Prilep) în Macedonia și Sear (Seres) în Tracia occidentală. Târgurile anuale din aceste orașe, în care veneau negustori din toată Turcia europeană, nu s'au desființat decât în urmă de tot, după introducerea căilor ferate pe valea vardaro-moraviană Salonic—Belgrad și pe vechiul drum transversal care unea Salonicul cu Constantinopol. Ele datau încă din Evul-Mediu: « Se pare că originea târgurilor din Părleap ajunge până în Evul-

Drumurile istorice în Peninsula Balcanică.

Mediu; împreună cu cele din Seres, ele au fost punctele de întâlnire cele mai importante din Peninsula Balcanică în timpul dominaţiei turceşti. Aceste târguri începeau în primele zile ale lunii Septemvrie şi ţineau cincisprezece zile. Şi astăzi se mai văd la Părleap câteva magazine unde din toate părţile Turciei europene veneau negustorii să cumpere mărfuri europene şi orientale. Şi nu numai mărfurile făceau obiectul acestui comerţ, dar şi produsele agricole şi vitele» (XXX_{438}).

In particular Părleap, atrăgea toate caravanele şi pe toţi negustorii din Macedonia, Serbia, Albania şi Epir. La aceste târguri veneau negustori aromâni şi greci conduşi de chervanagii macedoromâni. Ne lipsesc documentele pe temeiul cărora am putea dovedi prezenţa chervanagiilor români la aceste centre comerciale. Avem însă numele oraşelor păstrate în graiul Românilor sub o formă veche. Astfel, în vreme ce Bulgarii de azi numesc Prilep oraşul Perlepe, din contră, Aromânii îi spun Părleap, după o pronunţare bizantină, pentru vechiul slav Prilěpŭ. Şi tot aşa Seres, care în gura Românilor macedoneni se aude Sear. Dar chiar fără aceste dovezi, chervanagii aromâni care făceau transporturile de mărfuri în aceste centre numai cu câteva decenii înainte, nu puteau lipsi în veacurile de mijloc, când ei erau aproape singurii mijlocitori de schimburi de mărfuri în tot cuprinsul Peninsulei Balcanice.

După aceste centre mari, târguri mai mici se ţineau şi în oraşele Cavala şi Drama. In special Cavala, ca port comercial, rivaliza cu Seres (LIV_{106}). Dintre chervanagiii români, care veneau aici cu transporturile, mulţi nu se mai înapoiau în comunele lor din Pind.

O altă direcţie pe care o urmau chervanele Românilor munteni era aceea care ducea spre miazănoapte. Aici oraşul

mai important care atrăgea pe negustorii din toată Peninsula Balcanică era Raguza. In cursul sec. al XVII-lea, negustorii macedoromâni, ajutați de chervanagiii lor, ajungeau în Serbia până la Uzice, Valjevo şi Belgrad. In vremurile acelea comerțul Aromânilor, în Serbia, făcea concurență Raguzanilor (LII_{123}). Despre rolul acestor Români în comerțul din Serbia, dar mai ales în capitala țării, ne vorbește profesorul sârb D. I. Popovici în lucrarea sa despre comerțul Aromânilor în Serbia. In anul 1667, printre negustorii străini din Belgrad se afla, după Const. Jireček, şi un mare număr de Macedoromâni.

Nu se pot cunoaşte precis drumurile mai în spre miazănoapte, pe care le străbăteau chervanagiii macedoromâni. Ele ajungeau până în România, Ungaria și chiar Austria, mai cu seamă că, după cum vom vedea în capitolele ce urmează, în cursul sec. al XVII-lea și poate chiar mai înainte, comercianții aromâni ajunseseră în aceste țări.

Negustorii macedoromâni din Albania, mai ales acei din orașul Moscopole, veneau cu chervanele în Principatele Române spre a cumpăra ceară şi alte produse, pe care le expediau în Veneția. Intr'o corespondență din acest oraş, Alexe Gheorghiu din Moscopole scrie în 27 Iunie 1697: «(tatăl meu) va merge în anul acesta în Valahia pentru (a cumpăra ceară)» (LXXXIV_{50}).

In afară de aceste drumuri mari, chervanagii macedoromâni mijloceau transporturile mărfurilor și între centrele mai mici. In Macedonia orașele în care ei încărcau şi descărcau mărfuri erau, pe de o parte, Bitolia—Salonic, cu orașele intermediare: Vodena—Veria, pe de alta: Bitolia—Părleap—Veles—Scopie—Cumanova—Vrania. In Albania, drumul cel mai umblat de chervangii români era șoseaua transversală care lega țărmul Adriaticei de interiorul Macedoniei prin Durazzo,

Elbasan, Coriţa, Ohrida, Bitolia. In Epir şi Tesalia erau târgurile din Coniţa, Grebena, Ianina și Larissa cu Târcol (Tricala) și mai ales Lăsun (Elasona). La aceste târguri, dar mai cu seamă la cele care se ţineau în Tesalia, ca Larisa și Lăsun, veneau și negustori români din Moscopole. In Macedonia alte târguri mai mici se ţineau în: Sacișta, Cailar, Cojani, Castoria, Ohrida, Vlahoclisura, Hrupiștea ș. a.

In urma introducerii căilor ferate, marile drumuri, încetul cu încetul, dispăreau. Odată cu ele dispăreau și faimoasele târguri din Părleap, Seres și Cavala. In locul lor au început să se formeze târguri regionale, în care cele mai multe transporturi de mărfuri se făceau tot de chervanagii români. Aceste bâlciuri dăinuiesc încă până azi, pentru Macedonia în Veria (15 August), pentru Albania în Coniţa (8 Septemvrie) și pentru Epir în Grebena (15 Mai).

Dar să nu se creadă că, imediat după apariția căilor ferate în Turcia europeană și celelalte țări balcanice, transporturile cu chervanele au încetat dintr'odată. In unele părți, multă vreme după aceasta, ele continuau să se facă, mai ales pentru distanțele mai mici. Weigand ne spune că, pe vremea lui, linia ferată Kalabaka—Tricala—Volo, construită de o societate belgiană, nu prea avea de lucru, numai din cauza puţinei circulaţii, fiindcă trei vagoane erau prea multe pentru pasageri, iar transporturile de cereale, chiar în anii de recoltă bună, se făceau mai mult cu chervanele macedoromâne (CX_{75}). Acestea veneau până acasă spre a le încărca și tot așa mergeau și le descărcau până la locul detisnației. Prin aceasta negustorii mai mici erau scutiți de cheltuelile complementare.

Astăzi, cu introducerea autocamioanelor, îndeletnicirea Românilor noştri cu chervanele se găsește în plin proces de

dispariţie. Ea se mai practică puţin în Albania, unde nu există căi ferate. Cu toate acestea, cu vremea, şi în această ţară ea va fi înlocuită cu maşina de transport. In anul 1928, când am petrecut o vară în Albania, numărul chervanagiilor români era foarte redus. Astăzi poate va fi dispărut cu desăvârşire din cauza nenumăratelor rechiziţii în cai şi catâri ce s'au făcut la toţi Românii din Peninsulă (LXXXIII).

Comerţul. Deşteptăciunea firească a păstorilor macedoromâni, unită cu acea experienţă şi cunoaştere de lume, pe care numai ei singuri şi-o puteau câştiga în cursul drumurilor lungi pe care le străbăteau cu turmele sau cu chervanele lor de cai şi catâri, în calitate de transportatori, i-au făcut, mai de mult, să nu rămână indiferenţi faţă de celelalte ocupaţiuni şi, mai ales, faţă de comerţ, care era să le procure câştiguri mult mai mari decât creşterea turmelor de oi.

Intr'adevăr, după cum se va vedea din conţinutul acestui capitol, nu a rămas un singur centru din Peninsula Balcanică, în care Macedoromânii să nu fi făcut comerţ în stil mai mare. După Greci, ei au fost aceia care au pus în legătură sudul Peninsulei şi Albania cu centrele comerciale din statele balcanice, ca: Belgrad, Niş, Craguevaţ, Sofia, Seres, Adrianopol, Filipopol, etc. Pentru existenţa negustorilor aromâni în centrele comerciale din nordul Peninsulei, F. Kanitz scria cu optzeci de ani înainte: «Noi întâlnim pe Aromâni în număr mai mare chiar în centrele comerciale de pe cursul inferior al Dunării, în Pesta, Neusatz, Semlin, Panciova şi Belgrad. Ei reprezintă cele mai înaintate elemente de origine romanică îndreptate în direcţia nord-răsăriteană». (LVI_{333}). Tot ei au întins comerţul lor în afară de Balcani, mai întâi, în porturile din basinul mediteranean,

după aceea în răsăritul şi apusul Europei, întreţinând relaţii cu Moscova, Lemberg, Leipzig, Viena, Budapesta, Bucureşti, Iaşi, etc.

Inceputul comerţului la aceşti păstori s'a făcut cu ajutorul chervanelor. La început, caravanele lor nu se mulţumeau să transporte numai mărfurile altora, ci duceau cu sine spre vânzare şi produsele lor în lapte sau în lână, fabricate la ei acasă. In modul acesta, gustul de câştig, care avea mai mulţi sorţi de izbândă în comerţ decât în păstorit, începuse să-i atragă tot mai mult, şi, puţin câte puţin, ei treceau, încă din timpurile cele mai vechi, dela starea de păstori cu viaţă nomadă, la aceea de negustori, la început ambulanţi, după aceea cu aşezări stabile.

Nu avem documente vechi ca să putem urmări dela început comerţul la aceşti Români. Ţinând seamă însă de unele date din sec. al XVII-lea şi al XVIII-lea ce ni le procură arhivele din Veneţia, de puţinele informaţiuni rămase dela călătorii străini din sec. al XIX-lea din Peninsulă şi de stările actuale în Balcani, unde ei împreună cu Grecii se dovedesc ca cei mai excelenţi negustori, nu vom greşi dacă vom admite că, imediat după ocuparea Peninsulei de Turci, o bună parte din comerţul Balcanului se găsea în mâinele lor.

Dintre ţinuturile locuite de Aromâni, ţinuturi care încă din sec. al XVII-lea şi al XVIII-lea au luat o mare desvoltare comercială, au fost Epirul, părţile meridionale din Albania şi anumite centre din Macedonia.

Aromânii din aceste ţinuturi, uniţi cu negustorii greci, întreţineau relaţiuni comerciale cu porturile din Italia şi Franţa. N. Iorga în «*Carte greche*» şi Valeriu Papahagi în cercetările sale făcute în arhivele Veneţiei au arătat partea activă, pe care negustorii aromâni o luau la comerţ. Ei exportau în aceste

porturi ţesături de lână mai grosolane pentru acoperişul transporturilor, abale pentru ţărani, piei şi alte mărfuri indigene, aducând în locul lor postavuri fine, museline, brocate, hârtie orientală, dar mai ales argintărie în filigran, din care, după ce meseriaşii aromâni le-au imitat foarte bine, au reuşit mai târziu să-şi creeze o specialitate aparte.

Pentru comerţul Aromânilor cu Franţa şi celelalte ţări occidentale avem relatările călătorilor francezi şi englezi. Aceştia, şi în particular Pouqueville şi William Martin-Leake, ne arată cu deamănuntul porturile ca şi centrele mai importante cu care negustorii aromâni din Calarl'i, Siracu, Aminciu şi altele făceau comerţ activ. (LXXXVIII_{174}).

Revenind la comerţul intern, primele articole pe care negustorii macedoromâni le desfăceau în târgurile şi oraşele din Peninsulă au fost produsele în lapte şi lână. Pe cele dintâi le fabricau bărbaţii, pe cele din urmă femeile. Sub acest raport, femeia macedoromână a avut şi are un mare rol, după cum am văzut, nu numai la întreţinerea întregii familii care, în cazurile cele mai obişnuite, se ridică la 10 până la 12 membri, dar şi la prelucrarea întregii cantităţi de lână obţinută dela oi, pe care o foloseşte fie pentru nevoile casei, căci ea cu mâna ei confecţionează toată îmbrăcămintea membrilor din familie, fie, mai ales, pentru comerţul de afară.

După lâna şi fabricatele ei, veneau pieile şi tot felul de produse indigene, pe care Aromânii le desfăceau la negustorii din centrele şi târgurile menţionate, când am vorbit despre ocupaţiunea lor cu chervanele. In acest comerţ ei erau foarte mult ajutaţi de conaţionalii lor care întotdeauna existau în acele centre ca negustori. Dela dânşii, ei primeau toate informaţiunile de care aveau nevoie atât pentru siguranţa drumurilor, cât şi pentru

mersul afacerilor. Nu mai puţin le ajuta şi faptul că, în toate drumurile pe unde ei treceau cu chervanele încărcate de mărfuri, se găseau locuri de adăpost, un fel de staţiuni de înoptat (hanuri), conduse aproape exclusiv de conaţionalii lor, printre care excelau mai ales Românii din comunele Gopeş şi Muloviște de lângă Bitolia (Macedonia).

In felul acesta ei se întindeau treptat dela locuinţele lor de munte la centre şi târguri mai îndepărtate, iar dela acestea înaintau în ţările vecine cu vechiul imperiu otoman.

Nimeni n'a studiat până acum evoluţia comerţului la acești Români, spre a putea urmări istoric răspândirea lor extraordinară nu numai în ţările mai apropiate de așezările lor ca: Bulgaria, Jugoslavia, România, Ungaria, Austria, dar și în Italia, Franța, Rusia, Polonia (XXXVIII). Alţii au înaintat până în Africa.

In unele din ţările balcanice, cum este S e r b i a, ei au jucat un rol hotărîtor atât la desvoltarea comerţului intern, cât și la formarea clasei mijlocii din care a ieșit elita conducătorilor de Stat. Firește, acești negustori astăzi nu s'au mai păstrat ca Români în menționatele ţări. Atâta timp cât ei se găseau în număr mai mare și continuau legăturile cu rudele din patrie, își păstrau limba și toate obiceiurile de acasă. Când însă numărul lor scădea, ei se pierdeau prin desnaţionalizare. Profesorul sârb D. I. Popovici, în lucrarea citată, ne arată că neguțătorii macedoromâni din Belgrad erau cu un veac înainte atât de numeroși, încât în partea orașului care cuprindea târgul, străzi întregi erau ocupate numai de ei. Cei mai mulţi dintr'înşii erau originari de prin satele românești din Epir și Macedonia ca: Vlahoclisura, Blața, Sacişta, Cojani, Gopeşi etc.

Tot comerţul capitalei se găsea în mâinile lor. Iată în ce fel ne este descris rolul pe care acești Români l-au jucat odată în

Serbia: « Este cunoscut faptul, deşi nu îndestul de studiat, că bazele negoţului nostru au fost puse de străini: de Macedoromâni în Serbia şi de Germani în Croaţia... O parte însemnată dintre marii noştri înaintaşi de origine străină, prin activitatea şi serviciile lor, fac parte integrantă din istoria noastră, mândria noastră « sânge din sângele » nostru. Dar ceea ce este mai important, în societatea noastră, cel puţin în pătura noastră negustorească, că astăzi nu mai există nici Macedoromâni nici Germani: dar mai ales nu există Macedoromâni. Aceştia de mult s'au contopit cu noi; şi-au legat destinul lor de al nostru până într'atâta, încât orice aluzie făcută descendenţilor despre originea lor, ar fi un păcat şi o răutate ».

Dar în Serbia neguţătorii macedoromâni nu se găseau numai în Belgrad, ci în toate oraşele ca: Niş, Palanca, Alexinaţ, Craguevaţ, Zaiciar, Semendria, Cralievo, etc. Cei mai mulţi din ei veneau din oraşele şi satele din Macedonia: Coceani, Veles, Scopie, Părleap, Bitolia, Molovişte, Gopeşi. Alţii din Ohrida, Pisuderi, Moscopole, Lunca, Beala, în fine mulţi din ţinuturile situate mai în spre sud: Vlahoclisura, Blaţa, Sacişta, etc. Familiile româneşti din Craguevaţ erau originare din Sacişta, Pisuderi şi Gopeş.

Macedoromânii au jucat un rol destul de important şi în comerţul din Bulgaria. Dacă în Belgrad n'a mai rămas aproape nimic din vechea colonie macedoromână, la Sofia ea există şi astăzi, alcătuită din mai multe sute de familii, cu o şcoală primară şi secundară românească şi cu o biserică, în care serviciul divin se face de preoţi din Ţară. In Bulgaria nu există târg sau oraş în care Macedoromânii să nu se găsească în număr mai mare, în calitate de meseriaşi, negustori, birtaşi sau hote-

lieri. De asemenea, nu există un centru cât de mic, în care un călător venit din Ţară să nu dea de un conaţional de al lui din Macedonia, cu care să se poată înţelege în româneşte.

Toţi aceşti Români din Bulgaria care ocupă oraşele şi târgurile mai mari trebuie deosebiţi de păstorii macedoromâni din tulpină grămusteană. Aceştia, înaintând din sudul Peninsulei Balcanice cu turmele spre nord, se aşezau pentru totdeauna în munţii Bulgariei, începând din Stara-Planina prin Sredna-Gora, Rila şi Vitoş până la Marea Neagră.

După Serbia şi Bulgaria, ţara în care negustorii macedoromâni veneau în număr mai mare era România. Nu avem un studiu referitor la rolul pe care aceşti Români l-au jucat în ţara noastră. Se pare că ei se aflau în număr mai mare în Muntenia. Mulţi din aceşti Români veneau ca negustori de vite; alţii luau moşii în arendă. La începutul sec. al XIX-lea, un număr destul de mare de Aromâni se găseau în Oltenia. Cei mai mari bogătaşi dintre ei erau la Craiova. Aceştia nu lipseau nici din celelalte centre mai mici. Având uşurinţa să-şi însuşească limba într'un timp foarte scurt, ei se pierdeau foarte iute printre ceilalţi Români.

Negustorii aromâni s'au arătat ca element de valoare şi în comerţul din Austria şi Ungaria.

Originea lor sudică trebuie căutată în aceleaşi centre de unde se trăgeau şi fraţii lor din Serbia, România şi Bulgaria. Proporţiile comerţului pe care aceşti Români îl făceau în vechea monarhie austro-ungară erau, după cum se va vedea când vom vorbi despre starea culturală a acestor Români, foarte mari. Sub acest raport, coloniile de Macedoromâni mai impunătoare

se găseau în Viena și Budapesta. Ei steteau în legătură atât cu compatrioţii lor din celelalte orașe din monarhie, cât și cu rudele lor de acasă și erau mijlocitori între comerțul din Turcia și dubla monarhie.

In capitalele Austriei și Ungariei, Macedoromânii au fondat case comerciale și mari instituțiuni financiare, care întreţineau legături cu instituțiile similare din ţările occidentale, ca: Germania, Italia, Polonia, Rusia și Franţa. Ei, împreună cu negustorii greci, erau singurii mijlocitori pentru schimbul de mărfuri între Orient și țările din Europa centrală. « Valoarea acestui element era cunoscută mai de mult autorităților austriace, de aceea ele doreau prin toate mijloacele să-l atragă în număr cât mai mare și să-l silească să se așeze în ţările lor. Dela Maria Tereza și mai cu seamă dela Iosef al II-lea, s'a lucrat în acest sens, pentru ca în chipul acesta să se întărească puterea economică și să se ridice cât mai mult producţia monarhiei habsburgice... Macedoromânii au inundat Austria abia după pacea dela Pojarevaţ. In mâinile lor era comerțul de mătase din Orient și Europa centrală. Tot comerțul en gros și en detail era în mâinile lor. Comerțul dintre Turcia și Austria îl deţineau ei și multe case de comerţ macedoromâne erau în legătură directă cu cele mai de seamă orașe comerciale și industriale din Europa... Prin mijlocul companiilor lor comerciale, ei deţineau tot comerţul dela Atena până la Pesta şi Viena. In Spişca aproape că aveau monopolul comerţului de postav, iar în Ungaria de nord erau principalii exportatori și negustori care vindeau vinurile din Ungaria de sus (Tokay și Miklositz) în Polonia. După Soppron, ei deţineau comerţul până la Coruşag şi Şteier. Din Coruşag făceau deocamdată contrabandă de puşti în Turcia, în

Varașdin făceau schimb de mărfuri contra cereale sau tutun, iar în Pojevaț contra ceară. Din Slavonia exportau vite. Dela 1770, adică de când se afla un număr mai mare de Macedoromâni în locurile noastre, s'a încercat exportul de grâu și în Italia, care până atunci își satisfăcea nevoile de grâu din Ungaria, Anglia și Egipt. Incercarea a reușit pe deplin. Grâul era transportat cu șlepuri pe Sava până la Sisac și Carlovaț, iar de acolo era expediat la Mletca, Ancona și mai departe la Neapole, Genua, Nissa. Tot așa se proceda și cu comerțul de vite. La Subotița tot comerțul era în mâna Macedoromânilor» (LXXXVII).

In afară de Budapesta, centrele mai de seamă din Ungaria, în care Macedoromânii făceau comerț în stil mare, erau Mișkolț și Tocay.

In Ungaria ei se găseau și în alte orașe. Cei mai mulți erau în Transilvania. In această provincie negustorii macedoromâni existau în fiecare oraș sau târg mai mare, ca: Arad, Oradia, Cluj, Sibiu, Brașov, Sebeșul-săsesc, Orăștie, Alba-Iulia, Făgăraș, etc. In această parte a Ungariei «ei veneau ca supuși otomani: la început, încă din vremea când dăinuia peste o parte a vechii Ungarii domnia Semilunei; iar mai apoi, de pe urma legăturilor pe care le încheiaseră aici. Ca supuși străini, steteau sub un regim special, deosebitor de al celorlalți locuitori ai țării și deoarece prin îndeletnicirea lor de comercianți erau folositori și altora, li s'au creat condiții speciale, de ocrotire, asigurându-li-se și posibilități de a-și purta meseria. Acest angajament avea un caracter *privilegial*. El putea fi acordat acestor străini cu atât mai vârtos cu cât autohtonii — și chiar nici elementul dominant, predispus pentru eghemonia feudală și mai apoi poli-

tică — n'aveau nici simţul şi nici tradiţia pentru comerţ. Astfel comerţul fu lăsat în seama Evreilor, a Grecilor şi a Macedoromânilor » (XXVI$_{232}$).

Negustorii macedoromâni erau destul de numeroşi şi în Banat. In 1739 se găseau în Timişoara 12 negustori numai din Moscopole (LXXXVII$_{18}$).

Mai în toate localităţile de mai sus, Aromânii au fost ctitorii bisericilor locale. Ei se deosebeau de adevăraţii greci cu care erau confundaţi adesea după nume şi locul de naştere. In unele din aceste biserici se păstrează până astăzi urme despre existenţa lor de altă dată.

In Transilvania ei au rezistat mai puţin ca în orice altă parte a Ungariei. Ca Români, ei au intrat în legătură cu fraţii lor din această provincie şi, în scurtă vreme, şi-au pierdut graiul şi obiceiurile de acasă, asimilându-se lor.

In Austria cei mai mari negustori macedoromâni se aflau aşezaţi în Viena. Aceştia aveau legături cu negustorii români din Ungaria. Astfel, firma Spirtu din Zemlin lucra cu Viena, Constantinopol şi Trieste. Tot din Zemlin negustorul Caramatu avea oboare de porci până la graniţa Austriei. Ei veneau din toate părţile Macedoniei, dar mai cu seamă din Moscopole, Gramoste, Bitolia, Cruşova, Vlahoclisura, Blaţa, Sacişta, Meţova, etc. Casele lor de comerţ erau în legătură cu institutele comerciale din întreaga Europă. Mulţi din ei ajungeau până în Asia. Printre aceştia excela Hristu Paligorovici, care făcuse avere în Serbia.

Aromânii se ocupau cu afaceri bancare şi cu tot felul de schimburi de mărfuri între Orient şi Occident. La fel ca Românii din capitala Serbiei, toţi aceşti excelenţi oameni de afaceri, prin genialitatea spiritului şi imensitatea averilor, au

reuşit să aducă Statului austriac cele mai mari servicii în domeniul economic şi financiar.

Meseriile. Prin comerţ păstorii macedoromâni au avut prilejul să cunoască artele şi meseriile. Foarte mulţi din ei, dedându-se de cu vreme la acest ram de ocupaţiune, repede au putut ajunge artişti şi meseriaşi de frunte în întreaga Peninsulă Balcanică. Astăzi, oraşele şi târgurile din această parte a Sud-Estului european sunt pline de argintari, giuvaergii, sculptori, fierari, armurieri, tâmplari, ceasornicari, croitori, etc. Astfel de îndeletniciri Aromânii le-au avut dela început, după coborîrea lor din satele de munte la oraşe, şi cu ele se găsesc răspândiţi în toate ţările străine, pe unde s'au aşezat. (LXXXVII_{47}).

Vorbind despre meseriile la aceşti Români, trebue să recunoaştem că ei s'au îndeletnicit întotdeauna cu lucrări care reclamau nu numai o muncă fizică, ci şi un efort intelectual şi, mai ales, un gust pronunţat pentru opere de artă. G. Weigand, care i-a cunoscut atât de bine, vorbind despre aptitudinile lor pentru arte şi meserii, spune: « Lucrările greoaie şi grosolane nu plac Macedoromânului » (Aller groben schweren Arbeit ist der Aromune abhold). ($CX_{II\,64}$)

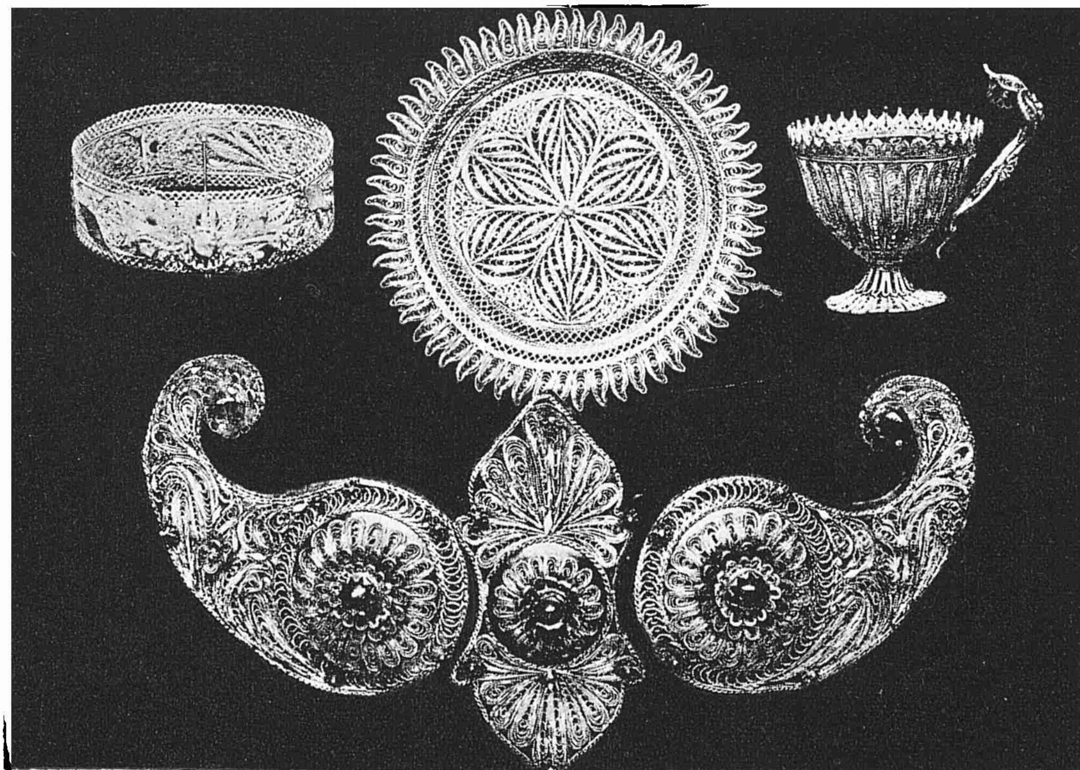
Dintre ţările străine, Statul austriac, cunoscând marile însuşiri ale Românilor pentru comerţ şi industrie, a încercat pe toate căile să-i atragă, fiindcă pentru acest Stat Macedoromânii erau de toate: « capital, meşteşug, comerţ şi industrie. Cu un cuvânt, ei aveau toate calităţile pentru ridicarea economică a ţării. Niciunul din ei nu se îndeletnicea cu cultura pământului. In afară de comerţ, ei se ocupau şi cu meseriile. Sub acest raport, ei erau în Serbia hangii, cârciumari, tâmplari, argintari, cizelari

în aur și argint, dulgheri, covrigari, postăvari, plăpumari, blănari, săpunari, cizmari, medici etc» (LXXXVII$_{36}$).

In Peninsula Balcanică, printre industriașii macedoromâni, argintarii ocupau un loc de frunte. Se poate spune că argintăria constituie, după afirmările scriitorilor străini, meșteșugul lor național. «In Austro-Ungaria ei se întâlnesc ca argintari sau aurari încă din 1725 la Orșova și Vârșeț». După Kanitz, în orașele Niș din Serbia și Vidin din Bulgaria, arta de a cizela în aur și argint se găsea în mâna Aromânilor. Aceeași observație o face ofițerul de artilerie englez William Martin-Leake pentru argintarii români din Grecia. (LIX$_{274}$).

Nu există oraș sau târg din Macedonia, Epir sau Albania, unde să nu se găsească meseriași români care să se ocupe cu prelucrarea aurului sau argintului. Sub acest raport, ei sunt singurii care confecționează obiecte în filigran de adevărată valoare artistică. Această meserie ei au învățat-o în orașele din Italia, dar mai ales în Veneția, încă din vremea când întrețineau raporturi comerciale cu ele. Este destul să știm că astăzi obiectele lucrate în filigran, ca: cercei, paftale, brățare, lanțuri de ceasornice, medalioane, nasturi, zarfuri, tabachere, etc. sunt opera argintarilor aromâni.

Iată cum se exprimă Weigand, cu privire la răspândirea acestei ocupațiuni artistice printre Macedoromâni: «In toate localitățile mai mari din Peninsula Balcanică se pot găsi argintari macedoromâni; ei au ajuns până în Italia (Roma). Lucrările de argint în filigran din Veneția arată o mare asemănare cu cele ale Macedoromânilor, pe când cele din Tirol se deosebesc. De sigur, există o legătură între unele și altele. Numai, din neștiință, n'aș fi în stare să spun dacă Macedoromânii au învățat această artă în Veneția, sau au adus-o ei în acest oraș. Legăturile între Veneția și Moscopole, care în timpurile mai vechi

Lucrări în filigran executate de argintari macedoromâni.

era primul centru comercial din interiorul Turciei, au fost foarte strânse. Mulţi dintre bogătaşii acestui oraş aveau filiale în Veneţia şi un comerţ viu exista între cele două oraşe. Unul dintre palatele cele mai frumoase de pe Canal Grande din Veneţia aparţine bătrânului Sina din Moscopole (vezi p. 208). Faptul că niciun obiect confecţionat în filigran nu poartă un nume italian, ci aproape toate sunt turceşti, greceşti sau slave, pare a vorbi contra unei importaţiuni a acestei arte din Italia » (CX $_{II_{63}}$).

Nu cunoaştem vechimea acestei meserii la Macedoromâni. In oraşele din Austria şi Jugoslavia, argintarii macedoromâni se găsesc atestaţi încă din anul 1725 (LXXXVII$_{91}$), iar la începutul sec. al XIX-lea călătorii străini în Peninsulă îi găsesc în număr mare în oraşele şi târgurile din Macedonia, Albania, Epir şi Tesalia. « La classe du peuple, qui n'a pas de capitaux, s'est emparée d'une branche d'industrie très lucrative dans l'Albanie, qui est la fabrique des ornements et des ustensiles d'or et d'argent. Ceux qui ne sont pas employés dans les tisseranderies et les fabriques, sont orfèvres; et quoique dépourvus de bons modèles, ils travaillent assez bien l'or et l'argent » (LXXXVIII$_{176}$).

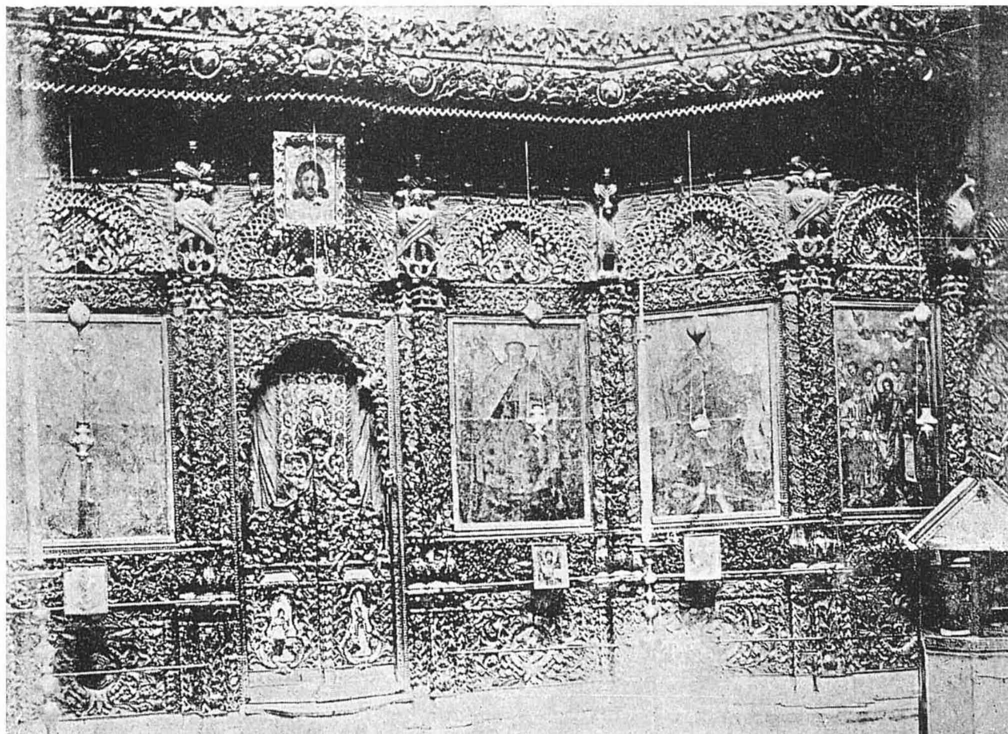
Eu însumi în călătoria mea din Albania din 1928 am întâlnit numai în Tirana, capitala micului regat, cinci magazine de argintari, toţi de origine macedoromână.

In afară de argintari, Macedoromânii sunt şi buni fierari şi arămari. Cei mai mulţi cuţitari şi armurieri din Peninsulă sunt ei. Din mâinile lor ies tot felul de cuţite, pumnale, hangere, iatagane, toate încrustate cu ornamente executate în fir de aur şi de argint. De asemenea ei fabrică foarfeci pentru croitorie şi, mai ales, pentru tunsul oilor de care au neapărată nevoie; în fine, securi, topoare şi orice fel de instrumente tăioase,

de fier şi oţel. Ca armurieri, Macedoromânii, alături de Albanezi, sunt neîntrecuţi. Ei fabrică tot felul de carabine şi pistoale, cu încrustări artistic executate pe tocurile pumnalelor şi paturile puştilor.

Macedoromânii se ocupă şi cu fabricarea obiectelor de aramă. Inainte vreme toate tingirile şi peste tot vasele de aramă erau opera lor. Cei mai buni arămari se găseau în oraşul Moscopole. Dintre ei lipsesc numai căldărari şi spoitori. In schimb, ei sunt buni clopotari şi excelenţi ceasornicari.

O altă meserie pe care Macedoromânii, în timpurile vechi, o practicau foarte mult, era sculptura în lemn. Această meserie, după cum se ştie, are o origine foarte veche. Toate popoarele înzestrate cu un mai pronunţat simţ artistic au executat lucrări sculptate, la început, din sfera îndeletnicirilor lor de căpetenie, după aceea din alte sfere (XC). La păstorii aromâni se sculptau, la început, obiecte de păstorie. Târziu de tot, sub influenţa lucrărilor de acelaşi gen din Peninsulă, ei au trecut la operele de artă decorativă, în speţă, scaune, jilţuri, uşi împărăteşti la biserici, catapetesme, etc. Cele mai multe catapetesme sculptate în lemn din bisericile româneşti sunt opera sculptorilor macedoromâni. Iată ce spune Weigand cu privire la catapeteasma bisericii româneşti din Cruşova (Macedonia): « Cea mai frumoasă lucrare în sculptură se găseşte în biserica principală din Cruşova. Intreaga catapeteasmă, adică peretele care desparte partea ocupată de credincioşi de altar, constă, cum arată alăturata reproducere, dintr'un număr de sculpturi despărţite câte trei de câte o coloană încinsă de ghirlande de flori sculptate, şi fiecare în diferite feluri. Partea de sus şi partea de jos sunt foarte bogate şi cu mult gust şi artă executate. Meşterul ar fi lucrat la ea douăzeci de ani, o durată de timp ce nu trebuie

Catapeteasma bisericii române din Cruşova, sculptată de meşteri aromâni.

să surprindă, ţinând seamă de măreţia lucrului» (CX $_{II_{64}}$). Aceeaşi catapeteasmă există şi la biserica română din Vlahoclisura. Astăzi, această îndeletnicire este mai rară. Altădată sculptorii români erau căutaţi pretutindeni în Balcani.

In afară de sculptură, Macedoromânii cunoșteau şi a r h i t e c t u r a. Cei mai mari constructori de edificii publice și de biserici erau Macedoromânii. Kanitz relevă în felul următor talentul lor pentru această ocupaţiune: «Aptitudinea extraordinară a Macedoromânilor pentru arhitectură n'a fost observată până acum. In afară de Constantinopol, Atena și Belgrad, orașe în care ei au aproape monopolul construcţiunii, Macedoromânii sunt singurii arhitecţi din Turcia şi Grecia. Macedoromânul ştie să execute uşor, graţie inteligenţei sale naturale, cupolele şi bolţile. Lucrările lui de arhitectură întrec pe acelea ale arhitecţilor care au studiat în şcolile tehnice şi, dacă se compară biserica din Semendria cu cea mai mare parte a monumentelor sârbești sau germane, cineva n'ar putea decât să admire abilitatea Macedoromânului. De cele mai multe ori Macedoromânul este în acelaşi timp arhitect, zidar, lăcătuș, dulgher și tâmplar. Numai piesele turnate şi fabricate le aduce din Austria; restul îl face singur» (LVI$_{322}$).

O altă meserie practicată de Macedoromâni este c r o i t o r i a. Ea s'a desvoltat din viaţa lor pastorală. Păstorul macedoromân îşi confecţionează îmbrăcămintea acasă. El nu dă nimic să se lucreze la străini. Acei dintre ei care se așezau în localităţi mai mari şi practicau această meserie la început pe la conaţionalii lor, ajungeau cu timpul croitori abili, care nu se ocupau numai cu confecţionarea costumelor după portul ciobanilor macedoromâni, ci și cu acele purtate de celelalte naţionalităţi, cum erau mai ales Turcii şi Albanezii. Costumul acestora,

aşa cum se purta odată în Turcia şi Albania, era pitoresc şi foarte bogat. Impodobit cu tot felul de broderii în fireturi, el se arăta strălucitor și impunător. In unele ţinuturi din Albania astfel de costume se mai păstrează și astăzi. In restul Peninsulei, din contră, în cea mai mare parte el a dispărut, odată cu plecarea Turcilor în Asia. Toate aceste costume, cu broderiile lor artistic executate, erau confecţionate de croitori macedoromâni.

In ce privește Meglenoromânii, aceștia, spre deosebire de Macedoromâni, se ocupă aproape exclusiv cu agricultura. La început, ei au fost păstori. Aceasta rezultă din numărul mare de cuvinte din domeniul păstoritului pe care ei îl păstrează și astăzi în limbă. Agricultura au învăţat-o după ce s'au stabilit în ţinutul pe care îl ocupă ei astăzi. Meglenul este colţul cel mai fertil din întreaga Macedonie. Mulțimea apelor care şerpuiesc din toate colţurile fac ca recolta din această regiune să nu sufere niciodată. Ei cultivă aproape toate cerealele: grâu de toate calităţile, secară, orz, ovăz și mei.

In afară de agricultură, Meglenoromânii se îndeletnicesc și cu cultura gogoșilor de mătase. Această ocupaţiune, care este răspândită peste tot în Macedonia, nicăiri n'a ajuns la o desvoltare atât de mare, ca în regiunea care se întinde dela orașul Vodena (Edessa) cu împrejurimi până la Vardar, cuprinzând toată regiunea Meglenului cu ţinuturile muntoase ocupate de Români. Fiecare casă de Român cultivă gogoși de mătase, pe care apoi le vinde comercianților străini, ce vin în orașul Ghevgheli prin lunile Mai și Iunie, spre a-şi procura acest articol. In această epocă, comerțul atinge maximul vânzării: numai din desfacerea ultimului articol, care înainte de

marele război se producea până la un milion de chilograme, intra în comunele româneşti o sumă de bani destul de mare.

După cultura gogoşilor de mătase vine apicultura. Fiecare casă are un număr de stupi. Mierea se vinde în oraşele mari, ca Ghevgheli şi Salonic. Ei se mai ocupă şi cu cultivarea pomilor fructiferi. Printre aceştia, castanii şi nucii cresc în cantitate mare.

Dintre meserii Meglenoromânii cunosc olăria. Cu ea se ocupă mai cu seamă Românii din Nânta. Ei îşi desfac mărfurile lor în întreaga Macedonie, dar mai ales în centrele din împrejurimi.

Femeile lor, care sunt foarte harnice, lucrează tot aşa de mult ca şi bărbaţii la munca câmpului. In timpul iernii ele se ocupă cu gospodăria (XX_{50}).

ISTORIA MACEDOROMÂNILOR

Am spus dela început că Macedoromânii reprezintă ramura meridională a poporului român. Ei și-au păstrat locurile lor în sudul Dunării în parte, probabil, încă din epoca cuceririlor romane. Cu toate acestea, până aproape de sec. X—XI, istoria lor a fost strâns legată de istoria poporului român de pretutindeni. Numai după această dată, din cauza evenimentelor istorice, ei au rămas izolaţi în sudul Dunării, trăind departe de fraţii lor din Dacia, în mijlocul celorlalte popoare balcanice.

Un străin care îi vede răspândiţi sau grupaţi în mase compacte în sudul Peninsulei Balcanice, izolaţi de fraţii lor din nordul Dunării, este firesc să-şi pună întrebarea: De unde vin aceşti Români azvârliţi peste munţi şi văi, în ţinuturi situate la distanțe cu o depărtare de peste opt sute de kilometri de centrul românismului carpato-dunărean?

Intrebarea nu este nouă. Mai de mult istoricii şi filologii, străini și indigeni, au avut această nedumirire, fără însă să fi putut ajunge, şi unii şi alții, la aceeași părere.

Problema ce se punea la început nu era de a se şti dacă Macedoromânii ţin sau nu de poporul român. Originea lor românească fusese mai de mult dovedită de istoriografii bizantini, iar, mai târziu, ea a fost confirmată și de cronicarii români. Acum era vorba de a se cunoaşte dacă strămoşii Macedoromânilor

de pretutindeni au o origine locală, adică se găsesc în Epir, Tesalia şi Albania din epoca cuceririi romane, sau au venit din nordul Peninsulei, din acele regiuni apropiate de Dunăre, unde, înainte de năvălirea Slavilor, au trăit în unitate teritorială cu Românii din Dacia, vorbind aceeași limbă și formând un singur popor.

Fiindcă această chestiune despre originea geografică a Macedoromânilor n'a fost discutată pentru ea însăşi, ci, în cele mai multe cazuri în legătură cu problema continuității elementului roman în Dacia, în cele ce urmează voi încerca să expun pe rând, mai întâi părerile istoricilor, după aceea cuvântul filologilor. La urmă de tot voi da și informaţiunile istorice transmise prin gura istoriografilor bizantini și români.

Părerile istoricilor. Primul care a atins această chestiune a fost profesorul Johann Thunmann, despre care am mai pomenit, în cunoscuta sa operă « Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker », publicată la Leipzig în 1774. In această lucrare, el a încercat să explice originea locală a Macedoromânilor, recunoscând că, spre deosebire de Românii din Dacia, care se trag din Geto-Dacii lui Dromichaites, Boerebista și Decebalus, Macedoromânii vin din romanizarea elementului din Tesalia, Macedonia și Tracia. Cam aceeași părere o avea și P. S. Schafarik în « Slavische Alterthümer » (1843), care admitea că, până la formarea poporului român, diferitele populațiuni românești din sud-estul european au trăit în Dacia, Macedonia, Tesalia şi Albania. De asemenea W. Tomaschek în « Über Brumalia und Rosalia » (1864), partizan al ideii continuității Românilor în Dacia, considera pe Dacoromâni, Daci romanizați, iar pe Macedoromâni, Bessi romanizaţi. Aceştia din urmă, împinşi de năvălirea Bulgarilor,

s'au coborît în sudul Peninsulei, așezându-se în munții Pindului. Identitatea limbii la Macedoromâni și Dacoromâni Tomaschek și-o explică din identitatea elementului de bază care a fost același pentru unii și pentru alții. Aceeași idee autorul o reprezintă și în lucrarea sa de mai târziu « Zur Kunde der Haemus-Halbinsel » (1881).

In contra părerii lui Thunmann a fost Fr. Ioseph Sulzer. In vol. II din lucrarea sa « Geschichte des transalpinischen Daciens » (1771—1772), Sulzer discută între altele și originea locală a Macedoromânilor. Ținând seamă de identitatea limbii acestora cu aceea a Dacoromânilor, el, care era contra continuității elementului roman în Dacia, vedea în Macedoromâni tulpini românești care s'au format în unitate teritorială cu Românii din Dacia: « Aș vrea să știu — spunea el — dacă este cu putință ca în două țări atât de îndepărtate, cum sunt Moldova și Albania ori Macedonia, la două popoare deosebite și în epoci diferite, să fi putut lua naștere aceeași limbă ». După Sulzer, nu Macedoromânii au plecat din Dacia în locurile în care se găsesc, ci Dacoromânii au venit din ținuturile pe unde se află răspândiți Macedoromânii.

Cam același punct de vedere îl susține și Fr. Miklosich în lucrarea sa « Die slavischen Elemente im rumänischen » (1862). Plecând dela aceeași identitate a limbii la cele două ramuri ale românismului carpato-balcanic, lui Miklosich îi venea greu să admită că « Românii din Macedonia s'ar fi născut aiurea decât cei din Dacia ». Intr'o altă lucrare « Die Wanderungen der Rumunen » (1879), același autor, raliindu-se la teoria lui Rösler, vedea patria comună a tuturor Românilor în sudul Dunării. Această patrie este, după cum el precizează într'o altă lucrare: « Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dia-

lekte, Consonantismus» II (1882), în ţinuturile răsăritene ale Mării Adriatice, acolo unde locuiau Ilirii.

După aceştia vine, în fine, teoreticianul concepţiei despre originea sudică (Tesalia, Macedonia, Iliria, Moesia, Sciţia) a tuturor Românilor nu numai a Macedoromânilor, R. Rösler, cu faimoasa sa lucrare «Romänische Studien» (1871), asupra căreia nu este nevoie să stăruim.

Faţă de aceste două concepţii despre originea meridională a Macedoromânilor, susţinute de istoricii străini citaţi mai sus, anume una reprezentată de Thunmann, Schafarik şi Tomaschek, care admit originea nordică (Dacia) a Dacoromânilor, alta de Sulzer, Miklosich şi Rösler, care admit şi pentru Dacoromâni originea meridională, vin istoricii români dinainte de N. Iorga, unii reprezentând un nou punct de vedere, alţii raliindu-se la una sau alta din cele două concepţii expuse până acum. Astfel, Petru Maior în «Istoria pentru începutul Românilor» (1812) vedea, în strămoşii Macedoromânilor, Români din Dacia mutaţi peste Dunăre. Aceeaşi idee o reprezintă şi Bogdan Petriceicu-Hasdeu în «Istoriea Critică a Românilor» (1875) dar mai ales în «Strat şi Substrat» din «Etymologicum Magnum» (1893). Petru Hasdeu, strămoşii Macedoromânilor au fost mutaţi de împăratul Aurelian din Muntenia peste Dunăre. Din contra, istoricii A. D. Xenopol şi D. Onciul, la fel ca istoricii străini, atribuie acestor Români o origine meridională, cu deosebiri de vederi care sunt interesante să le cunoaştem.

A. D. Xenopol în lucrarea sa «Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinţii Românilor în Dacia traiană», publicată în Revista pentru Ist. Arh. şi Fil. (1883—1885), admitea că Macedoromânii reprezintă populaţiuni autoctone romanizate din Moesia care, după năvălirea barbarilor, au înaintat spre sud,

trecând dincolo de munții Balcani și Rodope și ajungând până în Pind. Pentru Xenopol Macedoromânii se deosebesc prin origine de Dacoromâni. Asemănarea lor în limbă se datorește împrejurării că și unii și alții se trag din amestecul acelorași elemente etnice, anume: Romanii din Epir și Tesalia, pe care republica romană i-a trimes în aceste regiuni, ca și Romanii din Dacia, aduși de împăratul Traian, s'au suprapus peste același element trac. Cu toate acestea Macedoromânii nu vorbesc aceeași limbă ca Dacoromânii. Graiurile lor nu constituie două dialecte ci două limbi deosebite. Așa dar, pentru înțelegerea existenței unei populațiuni de origine romană la sudul Dunării, după Xenopol, nu este nevoie să admitem obârșia ei din Dacia traiană.

In contra acestei teorii s'a ridicat Onciul în studiul său publicat în Convorbiri Literare (vol. XIX din 1885). După Onciul, Macedoromânii își au originea în nordul Peninsulei Balcanice. Aci, contrar părerii lui Xenopol, elementul roman era destul de numeros. Din Moesia strămoșii Macedoromânilor au plecat spre sud, așezându-se în locurile unde îi găsim astăzi. De aceea, Macedoromânii nu reprezintă o națiune deosebită de Dacoromâni. Dunărea n'a format o piedecă pentru contactul romanității de pe ambele maluri. Prin urmare și limba lor este aceeași cu limba Dacoromânilor. Același autor, într'un articol publicat în «Enciclopedia Română» de Diaconovici (vol. III, p. 16 din 1902), aduce pe strămoșii Macedoromânilor din ținuturile de lângă Sava și Dunăre. Imprejurări istorice i-au silit să se retragă din aceste părți în sudul Dunării. Abia după această retragere, elementul român apare în sudul Peninsulei Balcanice: Macedonia, Epir și Tesalia, în mijlocul poporului grec și albanez.

Dacă vom încerca să fixăm poziţia lui N. Iorga faţă de toate aceste păreri, vom vedea că ea se apropie mai mult de vederile istoricilor Thunmann, Schafarik, Tomaschek, Xenopol şi Onciul, decât de aceea a lui Petru Maior şi Hasdeu, care puneau originea geografică a Macedoromânilor în Dacia.

In privinţa aceasta, întreaga concepţie a lui N. Iorga, care cu timpul a suferit unele modificări, a fost expusă în trei mari opere de sinteză asupra poporului român: « Geschichte des rumänischen Vokes » (1906), « Histoire des Roumains » (1937) și într'o lucrare mai mică despre Aromâni, intitulată « Istoria Românilor din Peninsula Balcanică » (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.). In prima lucrare, N. Iorga se exprimă lămurit: « Elementul macedoromân trebuie derivat din populaţiunea romană din regiunile ilirice, tot așa după cum Albanezii stau înaintea noastră, singuri, ca o rămășiță a populaţiunii neromanizate din aceleași provincii » (XLVII_{100}). Din această afirmaţie rezultă, întâi, originea meridională a Macedoromânilor, deosebită de aceea a Dacoromânilor sub raportul unităţii teritoriale, al doilea, însă, localizarea acestei origini la sud, acolo unde se găseau numai tulpini ilire ». Urmărind mai departe evoluţia acestei idei, vedem că N. Iorga, atunci când vorbește despre anumite trăsături ale Aromânilor care îi deosebesc de Dacoromâni, caracterizează în felul următor identitatea elementelor etnice din care sunt alcătuite cele două ramuri ale românismului: « Aromânii, cu toate că se deosebesc de Dacoromâni, sunt un popor alcătuit din aceleași elemente etnice, însă ei nu alcătuiesc o parte care trăiește mai departe din poporul unitar al Românilor » (XLVII_{151}). Aci, prin « aceleași elemente etnice » nu trebuie să înţelegem numai substratul iliric peste care s'a suprapus elementul roman, ci același element traco-iliric, care a stat la baza

tuturor Românilor, element subliniat de N. Iorga în « Istoria Românilor din Peninsula Balcanică » după cum urmează: « Românii din Pind — odinioară și din Balcani — care poartă în istorie ca și frații lor dela Dunăre și Carpați, numele de Vlahi, pe care li l-au dat Bizantinii, ca și Germanii, Slavii și Maghiarii, și care se numesc pe sine, dar numai unii dintre dânșii Aromâni sau Armâni, formează o parte desfăcută, izolată, în mare parte desnaționalizată și împiedecată, prin vicisitudini dureroase, de a forma un Stat osebit, a romanității din Orient. Originea acestei romanități suprapuse elementului primitiv tracic și în parte iliric trebuie să fie căutată într'un lung șir de acte de infiltrațiune și colonizare care s'au petrecut în al III-lea veac înainte de Hristos, și expedițiilor împăratului Traian, care au dat, la începutul secolului al II-lea al erei creștine, teritoriului acum romanizat hotare definitive la Nord și Răsărit, în munții Daciei și în stepa răsăriteană a Sciților ». La fel se exprimă N. Iorga și în « Histoire des Roumains » (vol. II, p. 414): « Ils sont de fait avec leurs qualités et leurs defauts les anciens Illyres et Thraces ».

Istoricii mai tineri recunosc originea nord-balcanică a Macedoromânilor. După Const. C. Giurescu, « Așezarea Slavilor la sud de Dunăre a avut un efect considerabil asupra populației romanice din răsăritul Europei... [Ea] a împărțit-o în *două mari grupe :* una în spre miazănoapte, cuprinzând pe Daco-Români, cealaltă spre miazăzi, cuprinzând pe Macedo-Români » (Istoria Românilor, I, 1938). In același fel se exprimă și Gheorghe I. Brătianu: « După pătrunderea Slavilor în cursul veacului al VI-lea și al VII-lea, în toată Peninsula Balcanică, situația a fost profund modificată. Fără îndoială, viitorii Aromâni au trebuit să fie împinși către Pind și Tesalia, strămoșii Megleno-romă-

nilor să se amestece puţin câte puţin cu Bulgarii şi centrul romanităţii orientale, din care a ieşit poporul român modern, a trebuit să se găsească împins înapoi către nord, în regiunea Daciei Traiane pe care Slavii o părăsiseră» (O enigmă şi un miracol istoric: poporul român, 1940).

Argumentul filologilor. Faţă de nedumerirea istoricilor, dintre care unii, anume cei mai mulţi, admit, după cum am văzut, originea sudică a Macedoromânilor, iar alţii ajung cu originea lor până în Dacia, filologii, din contră, cred că acest element care, sub raportul lingvistic, nu se deosebeşte întru nimic de Românii din nordul Dunării, nu poate reprezenta vechea populaţiune romană din sudul Peninsulei, mai întâi, din cauza influenţii greceşti, exercitată asupra ţinuturilor în care se găsesc împrăştiaţi ei astăzi, al doilea, din cauza limbii.

Limba lor este românească.

Ca atare, ei nu pot admite faptul că două populaţiuni de aceeaşi origine, cum sunt Dacoromânii şi Macedoromânii, trăind de aproape două milenii în regiuni atât de depărtate şi în împrejurări cu totul deosebite, să dea naştere la o limbă care să fie aceeaşi nu numai din punctul de vedere al desvoltării ei interne dar, după cum se va vedea în capitolul despre limba lor, şi din acela al împrumuturilor de afară.

Intr'adevăr, atât Dacoromânii cât şi Macedoromânii au un număr de cuvinte care se găsesc şi la Albanezi, ca forme moştenite din fondul traco-iliric, după aceea câteva cuvinte vechi greceşti sau bizantine, în fine, multe cuvinte paleoslave care, după formă şi înţeles, se arată că au pătruns în graiul Macedoromânilor şi Românilor din Dacia încă pe când ei nu erau despărţiţi unii de alţii ci continuau să trăiască în unitate

teritorială. Aceste împrumuturi comune, care s'au făcut încă pe când ei trăiau laolaltă şi în contact cu popoarele vecine, au încetat după venirea Ungurilor. In vreme ce din atingerea cu Slavii vechi, atât Macedoromânii cât și Dacoromânii sau ales cu vreo 80—90 de cuvinte comune, din care rezultă lămurit că atât unii cât şi alţii au trăit multă vreme laolaltă și după venirea Slavilor printre Români, din contră, după năvălirea Ungurilor comunitatea împrumuturilor a încetat, iar din cuvintele ungureşti intrate în limba română nu găsim decât la Dacoromâni, atunci când la Macedoromâni ele lipsesc cu desăvârşire.

Această întrerupere de împrumuturi însemnează, după părerea filologilor, o întrerupere de legături dintre Dacoromâni și Macedoromâni. Şi cum aceste legături pentru vremurile vechi nu puteau exista decât numai în nordul Peninsulei Balcanice, în dreapta şi în stânga marelui fluviu, filologii, în opoziţie cu istoricii, cred că Macedoromânii nu sunt localnici, ci s'au coborît în locurile pe care le ocupă azi, în sec. VII—X, de prin părţile dunărene din apropierea Dacoromânilor.

Romanitatea balcanică şi influenţa greacă. După cercetări mai amănunţite în această problemă atât de importantă pentru cunoaşterea originii comune a tuturor populaţiunilor româneşti, socotesc că adevărul trebuie căutat la mijloc.

De sigur, argumentele lingvistice în lipsa documentelor istorice sunt cele mai importante pentru chestiunea care ne preocupă. Insă după cum istoricii sunt obligaţi să ţină seamă de datele lingvistice, care rezultă din asemănarea în grai ce se arată între Dacoromâni şi Macedoromâni, tot așa lingviștii nu trebuie să treacă uşor peste unele consideraţiuni istorice. Existenţa unei

romanității balcanice în veacurile de mijloc se dovedește din mulțimea numelor de localități în formă romană, atestate de Procopius nu numai în provinciile romane din sudul Dunării, considerate de istorici ca făcând parte din zona de cultură romană, dar și în Macedonia și chiar în Epir. In afară de aceasta, din cercetările epigrafice rezultă că în Macedonia și Tesalia milliarele erau în latinește: «In Macedonien und Thessalien sind alle (Meilensteire) lateinisch CIL., III, suppl. 7359 ff.» (XL_{12}).

Obiecțiunea filologilor, după care elementul roman din sudul Peninsulei Balcanice nu s'ar fi putut păstra din cauza influenții vechi grecești care se vede în numărul mare de inscripțiuni grecești ce s'a găsit în sudul Peninsulei, nu corespunde realităților balcanice. Pentru dovedirea acestui fapt vom încerca să arătăm, mai întâi, care era aspectul Peninsulei Balcanice înainte de cucerirea romană, precum și cauzele care au împiedecat ca limba veche grecească să exercite o influență de desnaționalizare asupra elementului roman din sud, din care urma să iasă populațiunile actuale macedoromâne.

Incă din cea mai veche antichitate, Peninsula Balcanică, sub raportul etnologic, a arătat aspectul unui conglomerat care, mai târziu, a fost dominat la răsărit și apus de Traci și Iliri, iar la sud de Eleni. Vechii Macedoneni care, la început, se întindeau dela râul Axios (Vardar) până la Haliacmon (Bistrița) au fost desnaționalizați treptat de Eleni, Traci și Iliri.

Dintre aceștia ultimii, Elenii, prin puterea civilizației lor, ar fi fost cei mai indicați să exercite o influență asupra Tracilor și Ilirilor, până la completa lor desnaționalizare. Insă Grecii, cu o viață particularistă, n'au încercat să activeze în această direcțiune, nu pentru faptul că n'ar fi putut reuși, ci fiindcă

civilizaţia lor faţă de străini avea mai mult un caracter comercial decât cultural, cu atât mai puţin unul politic sau militar, cum îl aveau Romanii.

Acolo unde Grecii aveau posibilităţi de câştig, se instalau fără mult regret pentru locurile părăsite şi, cu timpul, reuşeau să-şi asimileze populaţiunea indigenă. Insă aceasta o făceau când aveau drumurile deschise, cum erau cele de pe mare. Ei cu greu se aventurau în interiorul unei ţări, unde căile de comunicaţie lipseau, chiar când aceste ţări se aflau aşezate în imediata apropiere de ţinuturile lor de obârşie, cum era interiorul Peninsulei Balcanice. In felul acesta se explică expansiunea lor dealungul Mării Egee, în Calcidica şi chiar în Bizanţ, pe care mai târziu l-au grecizat, introducând peste tot limba greacă. Tot aşa se explică şi expansiunea lor pe ţărmurile Asiei Mici; de asemenea în sudul Italiei şi în părţile meridionale din Franţa, unde au lăsat atâtea urme în toponomastică.

Dovada că ei ţineau la drumurile deschise, evitând regiunile muntoase, acolo unde căile de comunicaţie lipseau, ni-o oferă faptul sigur că, în afară de cele două Tracii — în care ei, prin mijlocirea coloniilor vechi greceşti, au reuşit să se introducă ceva mai adânc în Peninsulă, mai ales că aici în Tracia valea râului Mariţa cu afluenţii lui este mai deschisă, iar căile de comunicaţie sunt multe — nu există ţinut în Albania, Macedonia sau vechea Serbie în care Grecii să se găsească în număr mai mare. In schimb, ei se întâlnesc în Epir şi Tesalia, unde însă se găsesc şi mase compacte de Români. Incolo, dacă ar lua cineva orice hartă etnografică, cum sunt acele date de marele etnograf jugoslav Cvijić sau de G. Weigand, va vedea că, începând din nordul Epirului, nu există Greci chiar în cele mai mari oraşe din Macedonia. Pe valea Mariţei şi prin oraşele

de pe ţărmul Mării Negre, care întotdeauna au avut coloniști greci, mulţi negustori s'au așezat în timpuri străvechi în orașele mai mari, ca și la ţară, din actuala Bulgarie. Insă în Macedonia ca și în Albania și în vechea Serbie, Grecii au lipsit din toate timpurile. Acele câteva sate grecești din sudul Albaniei reprezintă Albanezi grecizaţi.

Dar se va obiecta, poate, că numărul mare de inscripţii grecești, întâlnite în ţinuturile în care astăzi elementul grec lipsește, dovedește că acest element în antichitate exista și în interiorul Peninsulei. Aici stă greșeala celor mai mulţi filologi și istorici, şi asupra acestui punct vreau să insist ceva mai mult.

Prezenţa inscripţiilor grecești dintr'o regiune oarecare în Balcani nu constituie numaidecât o mărturie pentru întrebuinţarea limbii grecești de către poporul de jos al acelei regiuni. Oricât de mare ar fi fost influenţa culturii grecești, în straturile superioare, cum este astăzi la noi cultura franceză, limba greacă nu putea înlocui în munţi graiurile populare traco-ilirice, mai ales că lipsea elementul grec din mijlocul lor. Pentru lămurirea acelora care confundă cultura de afară a păturilor suprapuse, atât cât putea exista pe vremea aceea, cu limba vorbită de masele populare, ajunge să ne referim la stările mai noi din Peninsula Balcanică.

După căderea imperiului bizantin sub Turci, toată viaţa spirituală a creştinilor din Peninsulă, fără deosebire de naţionalitate, a fost încredinţată patriarhului ecumenic din Constantinopol. Organele de întreţinere ale acestei spiritualităţi erau biserica și, pe la sfârșitul sec. al XVIII-lea,, şcoala greacă. Toţi creştinii din Peninsulă mergeau la biserica şi şcoala greacă. Cu toate acestea, fiecare își păstra limba şi, prin limbă,

naţionalitatea respectivă. Grecizări au auvt loc, cum am văzut într'un capitol precedent, în sudul Epirului, acolo unde interferenţele etnice nu puteau fi evitate. Ceea ce nu s'a putut înfăptui dela venirea Turcilor în Europa, cu atât mai puţin se putea întâmpla înainte de acest eveniment mai ales că, pe vremea aceea, şcolile greceşti erau foarte rare chiar în centrele mai mari. Dar dacă ne referim chiar la vremurile mai apropiate de noi, vom vedea că Românii, Albanezii și Slavii din Peninsulă lăsau să li se graveze pe morminte epitafuri în limba greacă, însă aceasta nu o făceau pentrucă ei ar fi vorbit greceşte sau s'ar fi simţit Greci, ci numai din simplul obicei de a lăsa ceva gravat pentru vecie în limba bisericii, limba sfântă grecească, sanscrita Peninsulei Balcanice.

Această înţelegere a trecutului din studiul realităţilor actuale se impune dela sine, dacă vrem să avem imaginea adevărată a unei romanităţi care, deşi a evoluat în cea mai mare parte în Balcani, poartă prea puţine urme din limba unui popor de cultură clasică, cu a cărui civilizaţie a făcut cunoştinţă abia în epoca bizantină.

Aşa dar Grecii, deşi geograficeşte se aflau situaţi în adevărata parte peninsulară a Balcanului, din pricina caracterului civilizaţiei lor, care era lipsit de iniţiativa politică şi militară, n'au reuşit să se întindă în interiorul Macedoniei şi Albaniei. Politiceşte divizaţi în mai multe facţiuni, n'au reuşit să se impună unor tulpini războinice cu organizaţii de clanuri patriarhale cum erau neamurile ilirice, care erau foarte numeroase. Sub raportul politic, n'aveau puterea necesară cu care ar fi putut trece obstacolele pe care atât oamenii cât şi configuraţia fizică a solului le opuneau unei penetraţiuni pacifice în Balcani.

Cu totul alt caracter a avut civilizaţia romană. Nici Romanii, la început, n'au trecut în Dalmaţia decât de nevoie, spre a

supune unele tulpini ilirice, care le turburau liniştea în imperiu. Infăţişarea extrem de muntoasă a acelei părţi din Balcani, a fost una din piedecile care i-au făcut să stea multă vreme pe loc. Aşa se explică, în parte, de ce Romanii numai în intervale mari au reuşit să pună stăpânire pe întreaga Peninsulă, sfârşind cu supunerea Daciei.

Dela cucerirea Iliriei până la părăsirea parţială a Daciei sub Aurelian, veacuri dearândul s'a menţinut influenţa binefăcătoare a Romei care a schimbat cu desăvârşire faţa Peninsulei Balcanice, prin atâtea îmbunătăţiri aduse în viaţa publică şi privată a locuitorilor, dar mai ales prin introducerea acelui instrument de unificare etnică şi sufletească, limba, care a reuşit să se impună la toate popoarele băştinaşe. In zadar se vor fi produs pe alocuri unele reacţiuni din partea graiurilor locale. Puţine din ele, cum au fost acele vorbite de tulpinile iliro-trace, din care derivă strămoşii Albanezilor, au izbutit să se salveze (XXI_{19}).

Cele mai multe din aceste graiuri au continuat să se păstreze vreme mai îndelungată alături de limba latină, împrumutând acesteia unele particularităţi şi lăsând în lexic cuvinte care astăzi, după cum vom vedea mai pe larg în capitolul despre limbă, se găsesc cu o egală răspândire în graiul tuturor populaţiunilor care formează neamul românesc. Această desnaţionalizare prin limbă dovedeşte, mai întâi, că penetraţiunea romană în Peninsulă şi Dacia n'a fost un fenomen migratoriu, al doilea, că ea s'a întins în Dacia până în sudul Peninsulei Balcanice. De aceea, nu este nicio exagerare dacă vom repeta ceea ce s'a susţinut în mai multe rânduri că, în epoca de după părăsirea parţială a Daciei sub Aurelian, limba latină a răsunat din Carpaţi până în Pind şi dela ţărmurile Adriaticei până la Marea Egee.

Admiţând această romanizare până în sudul Peninsulei Balcanice, acolo unde s'ar fi putut găsi şi unele elemente greceşti, trebuie să recunoaştem că limba greacă nu putea influenţa până la desnaţionalizare limba latina vorbită de populaţiunile băştinaşe traco-ilire, din mai multe motive: Aceste populaţiuni care se îndeletniceau numai cu păstoritul ocupau întotdeauna înălţimile munţilor, inaccesibile pentru elementul grecesc, care locuia prin oraşe şi în regiunile mai joase. In afară de aceasta, majoritatea din ei ducând o viaţă nomadă, ei nu rămâneau niciodată izolaţi în aşezările lor muntoase din sud, ci veneau în continuu contact cu populaţiunile romanizate din nord, de pe cele două maluri ale Dunării.

In felul acesta, pe de o parte, conştiinţa despre originea lor comună care se dovedea prin limbă, port şi ocupaţiune rămânea întotdeauna trează, pe de alta, deosebirile de grai care s'ar fi putut arăta la o întindere de teritoriu atât de mare, dispăreau prin desele întâlniri periodice. Această situaţie a ţinut până în sec. al X-lea, când continuarea năvălirilor barbare dar, mai ales, aceea a Slavilor în Peninsulă în mase tot mai mari, a rupt în mod definitiv coeziunea dintre românismul care se întindea în dreapta şi în stânga marelui fluviu. Urme sigure despre această coeziune se văd astăzi, în unitatea lingvistică. Limba pe care o vorbesc atât acei din Dacia cât şi cei din Peninsula Balcanică este identică. In afară de limbă, sunt şi numele de localităţi de origine românească ce se găsesc răspândite începând din miazănoapte până în sudul Peninsulei, aproape de locuinţele actuale ale Macedoromânilor.

In această parte a Peninsulei, unde elementul românesc este grupat în masă mai compactă, se întâlnesc unele nume locale, cum sunt vârfurile de munţi: M o a ş a (în Smolcu-Moaşa),

Dzâna, Gurgl'iat, toate în apropiere de Samarina, după aceea Ciuma-naltă (vârful înalt), Suma-cu-brad (vârful cu brad) care se arată foarte vechi. Există altele ca Băiasa, nume de râu și de comună în Pind, Lăsun și Sărună, nume de orașe, a căror vechime, după cum am încercat să arăt în altă parte, este în afară de orice îndoială. Pentru ca aceste nume din urmă să existe încă din timpurile vechi, trebuie să admitem că a putut să existe și o populațiune romană care să le fi întrebuințat. In cazul acesta, n'ar fi cu neputință ca, pe temeiul lor, care, sub raportul fonetismului, arată o evoluție autentic locală, primele rădăcini ale românismului să fi prins în Pind, încă din epoca cuceririi romane. Acest puțin element roman străvechi s'ar fi pierdut, dacă ar fi rămas mai multă vreme izolat. Păstrarea lui se datorește numai contactului cu romanitatea din nordul Peninsulei, contact care a avut loc după trecerea în sudul Dunării a elementului roman din Dacia. In orice caz, fixarea Românilor în munții Pind, atunci când în drumul lor spre sud se puteau opri în atâția alți munți de care este plină Peninsula Balcanică, dovedește că așezări străvechi ale acestor Români existau, în număr mai mare, numai în această parte a Peninsulei.

Admițând această posibilitate pe care, numai în mod ipotetic, ne o oferă numele de localități mai sus citate, am putea împăca vederile istorice cu cerințele lingvistice. Fapt sigur este, însă, că, ținând seama de felul cum se prezintă astăzi limba Macedoromânilor, cu o evoluție identică până în cele mai mici amănunte cu limba Dacoromânilor, Macedoromânii sub raportul unității lingvistice reprezintă același popor cu Dacoromânii. Aceasta este singura realitate de care trebuie să se țină seamă în discuția acestei probleme. Ea are ca bază faptul sigur și

indiscutabil că strămoșii celor două tulpini românești, Dacoromâni și Aromâni, în epoca de formație a poporului român în nordul Peninsulei și Dacia, au trăit în unitate teritorială.

Această concepție stă și la baza tradiției istorice care ne vorbește, după cum vom vedea în capitolul ce urmează, despre o coborîre a Macedoromânilor dela nord la sud, nu invers.

Tradiția istorică străină. Ea ne vine în cea mai mare parte dela Bizantini. In această tradiție Macedoromânii apar sub numele Vlah pl. Vlahi, cu care sunt cunoscuți Românii de pretudindeni.

Acest nume este de origine celtică. El vine dela numele unei populațiuni galice: Volcae, pe care triburile germanice l-au cunoscut la ei acasă, sau atunci când au pătruns în Galia. In orice caz, cuvântul, trecând în limba lor, ei l-au pronunțat *Walhōs din care au făcut derivatul Welsch «romanic». Mai târziu, când, după cucerirea romană, Celții din Franța au fost romanizați, Germanii au numit cu acest nume, mai întâi, pe Celții romanizați, după aceea, prin extensiune, pe toate popoarele de origine romană, între care ne socotim și noi Românii. Cu toate acestea, la noi, cuvântul n'a venit direct prin Germani ci prin Slavi, care, după coborîrea lor în sudul Dunării, l-au dat și Bizantinilor. Slavii l-au primit dela Germani sub forma *Valh din care, prin metateză, au făcut Vlah. Din acesta Bizantinii, la rândul lor, au făcut Βλάχος pl. Βλάχοι. Cu acest nume Bizantinii deosebeau pe Românii de pretutindeni, de toate celelalte popoare balcanice.

Fiindcă însă strămoșii Macedoromânilor, la început, se îndeletniceau numai cu păstoritul sub forma semi-nomadă, care le permitea să cutreiere Peninsula Balcanică, cu turmele,

în toate direcţiile, cu timpul, numele Vlah la Bizantini a trecut dela înţelesul etnic « Român », la acela social de « păstor ». Nu se ştie precis când s'a petrecut la ei această schimbare semantică. Probabil prin sec. al VII-lea, al VIII-lea, sau chiar al IX-lea, adică atunci când grupele de Vlahi răzleţe roiau cu turmele din Adriatica până la Marea Neagră şi din Balcani până în Pind. Fapt este că cu acest nou înțeles el apare la scriitoarea Ana Comnena, care îl explică după cum urmează: « Acei care duc viaţă nomadă, în limba vorbită se chiamă Vlahi » (LXIV_{13}).

Incercând cineva să schiţeze istoricul Macedoromânilor pentru veacurile de mijloc, pe temeiul izvoarelor bizantine și ale scriitorilor apuseni, trebuie mai întâi să recunoască că între Românii din Peninsula Balcanică, pe care, cum am văzut, Bizantinii îi numesc Vlahi, existau mai multe grupări, dintre care unele erau mai mari, formând mase compacte, altele mai mici trăind în grupe răzleţe. Multe din acestea, după infiltrarea elementului slav între ele, rămâneau izolate. Astfel de grupări mai mari se pare că au existat în partea de apus a Peninsulei Balcanice, dealungul coastei adriatice în Dalmaţia, unde elementul roman era destul de vechi. O altă grupare, poate şi mai mare, se afla în ţinuturile dintre Dunăre și Balcani, acolo unde existau, după Const. Jireček, regiuni foarte puternic romanizate, cu ramificaţii care se întindeau la răsărit în cele două Tracii. In fine, a treia grupare în masă compactă se găsea la sud, având ca centru munţii Pind cu Tesalia şi cu ramificaţii la miazăzi în Acarnania și Etolia, la răsărit în Olimp, peninsula Calcidică până în Tracia occidentală, la miazănoapte în Macedonia, iar la apus în Albania și, poate, și mai spre nord.

Ţinând seamă de faptul că toţi aceşti Români balcanici se îndeletniceau cu păstoritul sub forma de transhumanţă sau seminomadă şi cu chervanele, trecerile dela un grup la altul, la început, când Slavii nu se introduseseră încă prea mulţi între ei, erau foarte dese. Astfel o parte din Românii din Balcani ajungeau până în apropierea aşezărilor Românilor din sud, după cum aceştia veneau cu turmele, vara, până în Balcani. In partea apuseană şi răsăriteană a Peninsulei, Românii păstori din Balcani se întâlneau cu cei din sud. Şi tot aşa, aceste întâlniri aveau loc cu al treilea grup mai mare de Români de pe coasta Mării Adriatice.

Cu timpul, însă, toate aceste treceri care lăsau unele interferenţe între cele trei grupări deveneau mai rare din următoarele două motive: întâi, din cauza aglomerărilor slave care deveneau din ce în ce mai mari, al doilea, din pricina desnaţionalizării prin limbă a grupelor răzleţe intermediare. In astfel de împrejurări, trebuie să admitem că a existat o vreme când toate aceste legături între cele trei grupări mai mari au fost întrerupte şi când fiecare din ele rămânea în voia soartei. In astfel de împrejurări, cei mai ameninţaţi erau Românii din gruparea din Pind şi Tesalia. Intr'adevăr, în vreme ce atât Românii medievali din Balcani, cât şi cei din Dalmaţia ţineau legături, din cauza imediatei apropieri, cu fraţii lor din stânga Dunării, din contră, Românii din Pind rămâneau pentru totdeauna izolaţi. Cu toată această izolare, desfăşurarea evenimentelor istorice de mai târziu ne arată că tocmai aceştia s'au păstrat până azi în actualii Macedoromâni, în vreme ce dintre ceilalţi unii au fost reduşi la un număr de două mii de suflete, iar restul a dispărut pentru totdeauna din zarea istoriei.

In cele ce urmează voi încerca să schițez în câteva cuvinte soarta în parte a fiecăreia dintre cele două grupări, spre a ajunge la tradiția istorică ce ne vorbește numai despre strămoșii Macedo-românilor.

Referindu-ne la populaţiunile româneşti medievale din apusul Peninsulei Balcanice, răspândite în Dalmaţia și ţinuturile de miazănoapte din Serbia, cea mai mare parte din ele au fost serbizate, rămânând în urma lor doar câteva nume locale, ca vârful de munte Durmitor din Muntenegru (înalt 2528 m.), cu o ramificație numită până azi în gura Sârbilor Kurlai (adică cur lai «cur negru»), după aceea, Visîtor, Kornetul, Kurmătura, etc. Resturile din acești Români, rămași neslavizaţi s'au păstrat mai departe în Vlahii din documentele sârbești, care încă în sec. al XIII-lea se aflau răspândiţi începând din Fiume la Cetinje, în toată Dalmaţia, iar în sec. al XV-lea şi al XVI-lea în Slavonia, Karintia, Istria și insula Veglia. Urmașii acestor Vlahi medievali se mai păstrează până astăzi în grupul de Români din Istria, al căror număr, după cum am spus, abia dacă ajunge peste două mii de suflete, aşezaţi în câteva sate la poalele Muntelui Maggiore.

Aceeaşi soartă a avut-o și grupul de Români dintre Dunăre şi Balcani, întemeietori de Stat, prin răscoala fraţilor Petru și Asan, despre ale căror isprăvi ne dă, din văzute, atâtea amănunte istoriograful bizantin Nicetas Acominatos dela începutul sec. al XIII-lea, pe care G. Murnu l-a tradus și interpretat atât de magistral. Din acești Români astăzi n'a mai rămas nimic, afară poate numai de Meglenoromânii, care cu timpul au urmat drumul Macedoromânilor, coborîndu-se în sudul Peninsulei, spre a se aşeza în Macedonia, în satele din ţinutul Meglen sau

Caragiova. Admiţând ca urmaşi ai acestor Români pe Meglenoromânii, implicit trebuie să recunoaştem apropierea sau chiar identitatea lor cu strămoşii Aromânilor. In cazul acesta s'ar putea admite ipoteza ca ei, găsindu-se în imediată apropiere de Românii din stânga Dunării, să fi fost amestecaţi în bună parte cu aceştia. Această presupunere mi-o întemeiez, pe de o parte, pe apropierea dialectului meglenoromân de cel dacoromân, pe de alta, pe resturile de nume locale româneşti din nordul Bulgariei, relevate pentru întâia dată de Const. Jireček, apoi studiate şi completate de G. Weigand. Infăţişarea acestora, este mai mult dacoromână decât aromână. In ce priveşte slavizarea completă a acestor Români, ea nu se poate explica numai prin superioritatea poziţiei sociale şi culturale a Bulgarilor în mijlocul cărora trăiau, fiindcă, în cazul acesta, strămoşii Macedoromânilor din Pind şi Tesalia, ar fi fost şi mai ameninţaţi din partea Grecilor. Probabil că în Balcani în cursul veacurilor vor fi avut loc deplasări de populaţiuni. Ca Meglenoromânii, vor fi fost şi alţii care, din cauza îndepărtării lor prea mare de grupul central, se vor fi pierdut în mijlocul Slavilor.

In ce priveşte acum al treilea grup de Români, care ne interesează direct şi, după cum am văzut, se găsea în munţii Pind şi ţinuturile apropiate, aceştia, fie că erau mai numeroşi decât cei din Balcani, ceea ce este mai puţin probabil, fie că, din cauza aşezărilor lor pe înălţimi de munţi, veneau mai puţin în contact cu Grecii, au reuşit să se păstreze într'un număr destul de mare, în comparaţie cu Meglenoromânii şi Istroromânii din celelte două grupări, cu toate că şi ei, în cursul veacurilor, dar mai ales în vremurile mai apropiate de noi, au suferit pierderi simţitoare

prin desnaţionalizare. Aceştia sunt, de altfel, singurii dintre toţi Românii care apar pentru întâia dată în istorie.

Prima menţiune despre aceşti Români se face în sec. al VIII-lea într'o însemnare găsită la mânăstirea Kastamunitu dela Sf. Munte. In această însemnare se spune că, în vremea împăraţilor iconoclaşti, Vlahii dela râul Rinhos numiţi Vlahorinhini au izbutit să pătrundă la Sf. Munte cu femeile şi cu copiii lor, ca să atace mânăstirea, fiindcă nimeni nu se găsea care să-i oprească şi să se lupte cu ei. Iată citatul întreg după Tomaschek, reprodus de mine în «Românii Nomazi» (XXII_{23}): «In zilele împăraţilor iconoclaşti, neamurile de pe amândouă malurile Dunării, folosindu-se de neliniştea în care se găsea imperiul, mai cu deosebire că înşişi împăraţii Romeilor (Grecilor) duceau luptă împotriva sfintelor icoane, pe atunci aşa numiţii Rinhinii şi mai cu seamă Vlahorinhinii şi Sagudaţii, ocupând Bulgaria şi întinzându-se puţin câte puţin în diferite locuri, se făcură stăpâni pe Macedonia şi la urmă veniră la Sf. Munte cu femeile şi copiii lor, fiindcă nu se găsea nimeni care să-i oprească şi să se lupte cu ei». Aci observăm că Vlahii apar în tovărăşia Rinhinilor şi Sagudaţilor, două tulpini slave, dintre care cei dintâi îşi aveau locuinţele lângă râul Ῥήχιος, Ῥύγχος care curge în Golful Rendina, la nordul peninsulei Calcidice, iar cei din urmă între câmpia dintre Salonic şi Veria (LIV_{120}). Probabil că şi Vlahii din Vlahorinhinii erau Români care îşi aveau aşezările în apropierea aceluiaşi râu. Cum că ei reprezentau populaţiuni din ramura românismului sud-dunărean, aceasta rezultă, după cum vom vedea, şi din alte informaţiuni ce le avem asupra acestor Români din Calcidica.

După două secole (976) dela această întâmplare, Românii din Pind sunt din nou pomeniţi cu prilejul unui omor. Anume,

după stingerea dinastiilor naţionale bulgăreşti şi încorporarea Bulgariei la imperiul bizantin sub împăratul Vasile al II-lea, Bulgarii din Macedonia, din îndemnul celor patru fii ai « comitelui » Sişman, au încercat să-şi păstreze neatârnarea. Unul din ei, Samuil, care era şi cel mai tânăr, ocupă tronul din Ohrida. Istoriograful Kedrenos, vorbind despre soarta celorlalţi trei, ne spune că Moise a căzut la asedierea oraşului Seres (Sear), al doilea a fost omorît de însuşi Samuil, fiindcă ar fi râvnit la tronul său, iar ultimul, David, a fost ucis, în ţinutul dintre Castoria şi Prespa, « de nişte Vlahi călători » (παρά τινων Βλάχων ὁδιτῶν) la locul ce se chiamă « Stejarii-Frumoşi » (τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς) (LXIV_9). Mulţumindu-se cu această simplă înregistrare a faptului, Kedrenos nu ne spune nici cine erau şi nici de unde veneau aceşti « Vlahi călători », cu atât mai puţin despre cauza omorului. Incepând cu Roesler, cei mai mulţi dintre istorici socotesc această întâmplare ca prima amintire istorică a Românilor. Eu am dat întâietate însemnării găsite la mânăstirea Kastamunitu, întru cât, după cum ne arată numele oraşului Salonic, căruia Macedoromânii îi zic S ă r u n ă (din lat. SALONA), Aromânii au existat în apropierea peninsulei Calcidice, în calitate de păstori, încă din sec. al VIII-lea, dacă nu chiar înainte.

Dela această dată amintirea Românilor din Pind la scriitorii bizantini devine tot mai deasă. De fapt, începând numai cu această atestare, ei intră propriu zis în istorie.

Astfel, un autor necunoscut, care a jucat un rol important în istoria Eladei, nepot al lui Niculiţă, o familie ilustră din Larisa, şi, în acelaşi timp, contemporan cu Kekavmenos din sec. al XII-lea, a scris « Cuvânt de povăţuire către împăratul (Λόγος νουθετητικὸς πρὸς Βασιλέα), în care pomeneşte despre

existenţa unei domnii a Românilor din Elada (ἀρχὴ τῶν Βλάχων Ἑλλάδος), care, după W. Tomaschek, cuprindea Tesalia, Epirul, Acarnania şi Etolia (CVI_{64}). Această domnie împăratul o dăruise lui Niculiţă. Iată cuvintele proprii ale autorului anonim.

« Bunicul meu Niculiţă, după multe osteneli în slujba Romaniei (imperiului bizantin), a ajuns şi duce al Eladei ca răsplată din partea stăpânirii pentru credinţa sa. Această dregătorie precum şi domesticatul excubiţilor o dobândise el fără drept de moştenire pe temeiul unui hrisov. Dar veni unul Petru, fiu de frate al împăratului Franţei (= Germaniei), la răposatul împărat chir Vasile, în al patrulea an al împărăţiei sale, şi i-a dat titlul de spătar, făcându-l domestic al excubiţilor Eladei. Şi a scris împăratul către bunicul meu: Cunoscut îţi fac ţie, Vistiere, că venit-a în slujba împărăţiei unul Petru, nepotul bun al împăratului Germanilor, şi după cum zice, s'a legat să fie şi să moară ca slujitor împărăţiei mele. Impărăţia mea primindu-i jurământul de credinţă, i-am dat titlul de spătar, şi fiindcă e străin de legea noastră, n'a găsit cu cale să-l facă strateg, ca să nu înjosim pe Romei, ci l-a numit domestic al excubiţilor de sub porunca ta. Dar ştiind împărăţia mea că această slujbă ai primit-o prin hrisov dela răposatul meu tată, în locul excubiţilor, îţi dăruesc domnia peste Vlahii din Elada » (LXIV_{15}). Intru cât numirea lui Petru ca domestic al excubiţilor a avut loc după patru ani dela urcarea pe tron a lui Vasile al II-lea, adică în 980, « domnia peste Vlahii din Elada », despre care se vorbeşte mai sus, i-a fost dăruită lui Niculiţă în sec. al X-lea. In modul acesta noi aflăm din acest document indirect, însă precis, de existenţa acelei Vlahii, despre care scriitorii bizantini de mai târziu (sec. XIII) vor vorbi dând şi unele amănunte referitoare la teritoriile care intrau în ea.

Odată stabilită existența Vlahiei din Pind, în secolul următor apare un alt document, poate cel mai important pentru istoria acestor Români. Este micul tratat de strategie, cunoscut sub numele « Strategicon », datorit istoriografului bizantin Kekavmenos. Manuscriptul a fost descoperit la o mânăstire din Sf. Munte, de unde a fost dus la Moscova și studiat de marele bizantinolog V. Vasilijevskij. La noi s'a ocupat cu el G. Murnu, care a cercetat mai de aproape partea referitoare la Români, afirmând că pentru istoria noastră el este « neprețuit, căci ne procură știri și date care ne luminează în chip neașteptat asupra stării sociale și politice a Românilor din zorile existenței lor istorice ». In acest document ni se vorbește despre o mișcare a Românilor din Pind, care s'a petrecut în 1066, în timpul domniei lui Constantin Duca. Pe vremea aceea « Domn și cap al Românilor » era protospătarul Niculiță. Mişcarea s'a produs dealungul râului Pleres între Farsala și Larissa. « Acest râu — spune Kekavmenos — are de o laturе și de alta un șes mare și trece prin mijlocul Vlahilor, despărțindu-i în două ». In același pasaj ni se arată că, alături de Românii munteni, existau încă de atunci și Români care își aveau așezările la câmpie în sate și orașe. Centrul turburărilor era orașul Larissa, iar capii acestor turburări au fost fruntașii români Verivoi și Slavota al lui Carmalac. Partea interesantă din acest document sunt amănuntele ce ne dă Kekavmenos, referitoare, mai întâi, la mișcările periodice ale păstorilor români, după aceea la originea lor nordică. Iată ce ni se spune cu privire la primul amănunt: Atunci când Niculiță a întrebat pe căpeteniile Românilor să-i spună unde sunt acum, în luna Iunie, familiile și vitele lor, ei au răspuns « pe munții Bulgariei », adăogând mai departe Kekavmenos: « Căci astfel este obiceiul lor, ca familiile și

turmele Vlahilor să petreacă din luna Aprilie până în Septemvrie pe munţii cei înalţi şi în locurile cele mai reci ». Referitor la al doilea amănunt, poate cel mai important, Kekavmenos adaogă: « Ei (adică Românii din Pind) sunt aşa numiţii Daci şi Bessi care mai întâi au locuit în vecinătatea Dunării şi a râului Sau, numit acum râul Sava, unde acum locuiesc Sârbii, în locuri tari şi grele de străbătut... Fugind de acolo, ei s'au răspândit în tot Epirul şi Macedonia, cei mai mulţi s'au aşezat în Elada » (LXIV_{56-57}).

Tot în cursul sec. al XI-lea (1019), numărul Românilor de prin ţinuturile de miazănoapte ale Macedoniei mărindu-se, împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul, cu prilejul regulării situaţiei bisericeşti din Bulgaria, a dispus trecerea Vlahilor din toată Macedonia sub jurisdicţiunea mitropolitului din Ohrida. In anii din urmă, Ivan Snĕgarov a descoperit în biblioteca bisericii Sf. Clement din Ohrida, un manuscript din sec. al XI-lea, în care, pe o foaie, se menţionează numele unui preot român în serviciul e p i s c o p i e i r o m â n e ş t i din acele părţi ale Macedoniei: 'Ιωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων. (Ioan, preotul prea sfintei episcopii a Aromânilor) ($XCIX_{457}$).

La începutul sec. al XII-lea Românii apar din nou în peninsula Calcidică (1105). Evenimentul ne este relatat cu prilejul unui nou conflict, pe care Românii din sud l-au avut cu Sf. Munte. Anume, mai multe familii de Vlahi s'au aşezat în această parte a Calcidicei, spre a vinde călugărilor dela Sf. Munte lapte, brânză şi lână. De multe ori, însă, această vânzare se făcea de femeile şi fetele Vlahilor, fapt care a dat călugărilor mai tineri prilejul să se dedea la unele acte nepermise de regimul ascetic din mânăstiri. Din această cauză li s'a interzis Vlahilor să facă comerţ la Sf. Munte, ceea ce i-a făcut să plece de acolo.

Insă, odată cu ei, au plecat și călugării mai tineri împreună cu femeile Vlahilor, rămânând mânăstirile numai pe seama călugărilor bătrâni. In urma acestui conflict, patriarhul Nicolae din Constantinopol a intervenit pe lângă împăratul Alexie Comnen să mute familiile Vlahilor în altă parte a Peninsulei (CVI_{41}).

Tot în această epocă (1170), este interesantă relatarea, pe care o face Evreul Beniamin din Tudela, cu privire la Vlahia din Pind: « Aici este începutul Vlahiei, ai cărei locuitori ocupă munții, iar ei înșiși poartă numele de Vlahi. Asemenea căprioarelor de iuți la fugă, ei se coboară în țara Grecilor ca să despoaie și să prade. Nimeni nu-i poate ataca prin război, niciun împărat nu-i poate supune. Datinele creștinești le țin și se cheamă cu nume evreești, din care cauză unii spun că ar fi neam de Evrei, iar pe Evrei îi numesc frații lor. Pe aceștia numai îi atacă, dar nu-i ucid, așa cum ucid pe Greci și că în sfârșit trăiesc fără legi » (CI).

După toate aceste mențiuni disparate, referitoare la Aromâni și existența unei Vlahii în sudul Peninsulei Balcanice, la începutul sec. al XIII-lea avem informațiuni despre constituirea Românilor în state politice. « Vlahia », amintită de călătorul evreu, apare acum sub o întreită formă: « Vlahia Mare » (Μεγάλη Βλαχία) în Tesalia, « Vlahia Mică » (Μικρὰ Βλαχία) în Etolia și Acarnania și « Vlahia-de-sus » (Ἀνώβλαχα) în partea meridională și răsăriteană a Epirului. Existența acestor trei Vlahii este atestată și de cronicarii apuseni Geoffroy de Villehardouin, Henri de Valenciennes, Robert de Clary ca și de toți istoriografii care s'au ocupat cu mișcarea revoluționară a grupului de Români din Haemus (1196).

Urmând ordinea cronologică a acestor mențiuni istorice, trebuie să amintim și relatările scriitorului anonim al Europei

orientale din 1308, care vorbeşte despre Românii aşezaţi între Macedonia, Achaia și Salonic ca despre un popor foarte mare. Insemnătatea acestor relatări, pe care le-am citat când m'am ocupat de numărul Românilor (p. 25), nu constă numai în prezenţa Vlahilor în teritorii întinse, dar şi în originea lor geografică. La fel ca Kekavmenos, el aduce pe Vlahi din Ungaria, « unde se aflau păşunile Romanilor ». Numai după ce au fost izgoniţi de acolo de Unguri, ei au venit în ţinuturile din sudul Peninsulei.

In fine, cu două veacuri mai târziu, Laonik Chalcocondylas, cronicarul Sultanilor, vorbind despre Românii din Dacia, pe cari îi numeşte Daci, aminteşte de Macedoromâni, dând de astă dată lămuriri precise atât despre identitatea etnică a Macedoromânilor cu Dacoromânii, cât și despre unitatea lingvistică.

Tradiția istorică românească. Tradiţia istorică despre originea comună a Macedoromânilor şi Dacoromânilor a trecut dela istoriografii bizantini la cronicarii români.

Cea mai veche relatare despre această origine ne vine dela M i r o n C o s t i n. Ea este atât de interesantă, încât merită să fie citită în întregime: « Suntu dară acești Coţovlachi (cum ne spunŭ vecinii lorŭ, și încă cu dintr'înșii am vorbitŭ) oameni nu mai osebiţi nici în chipŭ, nici în une obiceie, nici în tăria și în făptura trupului de câtŭ Românii aceștia, și limba lorŭ românească ca acestora, numai mai stricată și mai amestecată cu de această proastă grecească şi turcească; pentru că foarte puţini cum s'au zisŭ, au rămasŭ la nişte munţi trăgându-se de locuiescŭ, cari se întindŭ în lungŭ de lângă Ianina până spre Arbânași lângă Elbasan unde-i zicŭ, în sate numai locuindŭ. Se vede și mari unele

sate; zicŭ că suntŭ şi oameni cu putere în hrana lorŭ de care şi mare minune este cum şi până astăzi se află păzindu-şi şi limba şi nişte obiceiuri ale lorŭ. Aceştia dacă şi limba şi-au stricatŭ, şi ei s'au împuţinatŭ, drept că şi ei desăvârşitŭ subtŭ jugulŭ turcescŭ cu acei Greci dupre acolo s'au supusŭ, unde şi stăpânire şi blagorodnie şi totŭ şi-au pierdutŭ; şi poate fi că nici d'întâiu aşa mulţime nu va fi fost de dânşii. Că eată acmu şi căţi suntŭ, mojici şi ţărani suntŭ, şi locurile lorŭ cu greu de hrană fiindŭ, pentru multă peatră şi munţi ce suntŭ unde locuescŭ, se împrăştie şi se ducŭ mai mulţi prin acele oraşe mari turceşti de se hrănescŭ, şi limba, cum amŭ zisŭ, foarte şi-au stricatŭ şi ei puţini au rămas». Zicŭ şi aceasta, că de-i întreabă şi pre ei nescine, ce eşti? el zice *Vlahos*, adică Românŭ; şi locurile lor unde locuescŭ le zicŭ *Vlahia*, earŭ ţerei acesteia ei îi zicŭ *Vlahia cea mare*. Pare-mi-se zicŭ că ei grăindŭ, mai multŭ îi înţelegŭ; însă şi unii şi alţii cu puţină vreme într'unŭ locŭ aflându-se, prea lesne se potŭ înţelege. De crezut doară este că şi acei Coţovlachi dintre acei Romani suntŭ şi se tragŭ, şi într'acele vremi ce Galian sau altŭ împăratŭ au rădicatŭ o seamă dintr'înşii de aici şi i-au dusŭ de i-au aşezatŭ pre acolo, au rămas şi până acumŭ» (LXIII $_{1\,107}$). Acelaşi pasaj se găseşte şi la Constantin Cantacuzino Stolnicul, copiat cuvânt de cuvânt după Miron Costin (L_{125}).

Dimitrie Cantemir pomeneşte în mai multe rânduri despre Macedoromâni. Pasajul cel mai caracteristic este acela în care se arată originea comună a Aromânilor cu Românii: «Iară acum vine rândul să arătăm cea mai de pre urmă socoteală, adecă să aducem toate mărturiile istoricilor, pre scurt, carele dovedesc, precum Dachiia au fost dela Traian împărat, cu cetăţeni şi slujitori vechi Romani,

descălecată, şi deciia precum aceiaşi Romanii să fie moşii strămoşii Românilor carii şi astăzi în părţile lăcuitori să află adecă Moldovenii, Muntenii, Maramureşenii, Românii de peste Dunăre şi *Coţovlahii* din ţara grecească, căci toate aceste năroade dintr'aceiaşi Romani a lui Traian să fie, nu numai graiul, ci şi a tuturor vremii istorii mărturisesc ».

Intr'un răvaş din 25 Ianuarie 1804, pe care Gheorghe Şincai îl scria prietenului său Engel, se spune « Meum quippe est Annales universae Nationis Valachicae, proinde etiam Kuzzo-Valachorum quos Csenzaros vocant, conscribere »

In fine, marele om politic Mihail Kogâlniceanu, în opera sa « Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens », apărută la Berlin în 1837, nu uită, după cum aceasta rezultă şi din titlul lucrării, să vorbească despre Macedoromâni.

Incepând cu sec. al XVIII-lea, imediat după apariţia operei istorice a profesorului german Johann Thunmann, despre care s'a vorbit, Macedoromânii încep să fie din ce în ce mai cunoscuţi de scriitorii români.

Dacă pentru cunoaşterea trecutului Macedoromânilor avem, după cele expuse până aci, câteva date istorice, pe temeiul cărora ne putem face o idee despre originea şi coborîrea lor în sudul Peninsulei Balcanice, despre Meglenoromâni nu avem nimic. In condiţiunile acestea, singurul document din care se poate afla ceva despre originea lor este limba. După limbă, ei ţin de grupul Românilor din care au ieşit Macedoromânii, vorbind totuşi un dialect deosebit de al acestora. Această deosebire în grai eu mi-am explicat-o din cauza izolării lor în nordul Peninsulei, acolo unde strămoşii lor au putut păstra mai multă vreme, decât Macedoromânii, legături cu Dacoromânii (XX_{56}).

LIMBA MACEDOROMÂNILOR

Dacă pentru orice popor din lume limba constituie legătura cea mai trainică ce unește pe indivizii din aceeași comunitate etnică, pentru Macedoromâni, care veacuri dearândul au rămas izolați în sudul Peninsulei, ea reprezintă istoria și viața lor. Intr'adevăr, dacă Macedoromânii și-ar fi păstrat toate particularitățile caracteristice neamului românesc, precum: tradițiile, credințele, obiceiurile și altele, însă și-ar fi pierdut numai limba, în cazul acesta puteau fi orice alt neam din Peninsula Balcanică, afară de Români. Iată de ce, pentru ei, unitatea lingvistică cu Dacoromânii reprezintă cel mai autentic document, cu ajutorul căruia chiar omul fără știință îi poate ușor identifica cu frații lor din nordul Dunării.

Unitatea lingvistică. Ea se poate dovedi pe două căi: practic și științific. Practic, dacă vom compara o frază macedoromână cu transpunerea ei în dacoromână; științific, dacă vom încerca să ne dăm seama de înfățișarea dialectului macedoromân sub raportul structural.

Practic: Dăm o frază, două, reproduse dintr'un text vechi macedoromân, «Lexiconul în patru limbi» al lui Daniil Moscopoleanul», pe care le transpunem în limba literară, spre

a se vedea mai bine asemănarea ce există între ele şi textul românesc:

« Am tru gărdina amea unu h'icu, unu nucu, unu gorţu, unu meru, unu cireşu. Am şi stuk'i mulţî şi facu multă ńere şi ţeară. Şi vindu tru anu câte ună parte şi vegl'u şi tră vetea amea » ($LXX_{137-138}$).

Transpunere dacoromână:

« Am în grădina mea un smochin, un nuc, un păr, un măr, un cireş. Am şi stupi mulţi şi fac multă miere şi ceară. Şi vând pe an câte o parte şi păstrez şi pentru persoana mea ».

Autorul lexiconului traduce aceste fraze în trei limbi: greceşte, bulgăreşte şi albanezeşte. Eu nu dau traducerea lor aici, căci ea ar ocupa prea mult loc. Dacă ar fi, însă, ca un cetitor român, fără multă carte şi ştiinţă filologică, să le citească pe toate transcrise cu litere latine, în cazul acesta, întâi, n'ar pricepe nimic din traducerea acestor fraze în cele trei limbi, presupunând că nu cunoaşte niciuna din ele, al doilea, ar înţelege numaidecât că textul macedoromân este scris într'un dialect românesc. Intr'adevăr, în afară de trei, patru cuvinte ca: h' i c u care este lat. FICUS, g o r ţ u (slav.), v e g l' u lat. VIGILO,-ARE cu înţelesul « păzesc, păstrez », v e t e a (albanez), restul n'are nevoie aproape de nicio explicaţie. In afară de aceasta, observ că, textul macedoromân fiind vechi, unele particularităţi, cum ar fi păstrarea lui *-u* final când urmează după o consonantă, azi nu mai există. Astăzi în dialectul macedoromân nu se zice: « unu nucu, unu meru, unu cireşu », ci « un nuc, un mer, un cireş », la fel ca în dacoromână.

Ştiinţific: Din punctul de vedere ştiinţific, dialectul macedoromân arată aceeaşi structură. Aceasta însemnează că, în ce priveşte elementul constitutiv, el a avut o evoluţie istorică identică cu aceea din limba română de pretutindeni. Spre a ne da seama despre această structură particulară, care este proprie numai limbii române şi, implicit, şi dialectului macedoromân, trebuie să recunoaştem că, în întreaga ei desvoltare istorică mai veche, ea a fost stăpânită de aceleaşi tendinţe. Aceste tendinţe pot fi urmărite pentru orice epocă, începând din timpurile cele mai vechi. Aici voi încerca să arăt una singură:

Limba română, spre deosebire de celelalte limbi romanice, a păstrat într'o privinţă mai bine structura limbii latine, pe temeiul unei vechi tendinţe indoeuropene. In vreme ce în celelalte limbi surori, substantivul şi verbul, pierzându-şi în parte flexiunea, se arată mai puţin autonome, în limba română această autonomie se păstrează. Astfel, în celelalte limbi romanice, pentru a putea exprima raporturile sintactice, flexiunea nominală şi verbală se face cu ajutorul unor cuvinte străine, care îi formează un fel de flexiune externă: genitiv-dativ avem în fr. de la soeur, à la soeur; tot aşa în ital. della sorella, etc. In limba română, din contră, aceste forme lipsesc. In această limbă avem surorei, macedor. suroril'ei. Aci, puţin importă faptul dacă în limba latină pronumele demonstrativ se punea înainte sau în urma substantivului. Fapt este că vechea tendinţă indoeuropeană de a marca sintetic raporturile dintre cuvinte prin partea lor finală — desinenţa, s'a păstrat numai în limba română, atunci când în celelalte limbi romanice a cedat. In această tendinţă străveche, limba Românilor din Macedonia

merge, după cum am văzut, paralel cu limba Românilor din ţară, tendinţă ce singură explică, după mine, dece articolul în limba română se pune la sfârşitul cuvântului şi nu înainte, ca în celelalte limbi romanice.

Trecând la unitatea lingvistică din epoca de formaţiune a limbii, graiul Macedoromânilor, în trăsăturile lui fundamentale, se arată identic cu limba Românilor de pretutindeni. Această unitate se arată în elementul latin, care a suferit aceleaşi prefaceri pe temeiul aceloraşi tendinţe, în aspectul balcanic, în prezenţa unor cuvinte străvechi care se întâlnesc şi în limba albaneză, în fine, în elementele străine pătrunse în limba tuturor Românilor, înainte de despărţirea Macedoromânilor de Dacoromâni.

In cele ce urmează, voi încerca să fac o expunere sumară a acestor momente din evoluţia limbii, spre a putea urmări mai bine perfecta unitate ce există între graiul Macedoromânilor şi limba română de pretutindeni.

Elementul latin. Prima particularitate din domeniul vocalismului, care a deosebit romanitatea orientală de cea occidentală, a fost tratarea lui *ŭ* (scurt). In vreme ce acest sunet în limbile romanice occidentale a evoluat spre *o*, în limba română a rămas neschimbat: lat. DULCIS, LUPUS au dat în ital. dolce, lopo, în româna dulce, lup. La Aromâni se arată aceeaşi stare nemodificată: dulţe, lup.

Trecând la celelalte modificări fonetice, pe care limba română le-a suferit în epoca comună, atunci când Aromânii nu se despărţiseră de Dacoromâni, ele există toate atât la unii cât şi la ceilalţi. Dintre acestea cele mai caracteristice sunt:

In vocalism: sunetul *ă (â)* din *a* latin, s'a modificat în aceleași condițiuni, în dacor. și arom. Ex.: AQUA, CANIS, PANIS au dat apă, câne, pâne.

Desvoltarea diftongilor *ea*, *oa* din *e*, *o* accentuați există în aceleași condițiuni atât la Aromâni cât și la Dacoromâni. Astfel lat. GALLETA, SERA au dat găleată, seară; tot așa PORTA MORTEM, poartă, moarte.

In consonantism, cea mai pregnantă particularitate a limbii române este alterarea unor sunete urmate de *ĕ*, *ī* latin accentuați, care nu există în celelalte limbi romanice. Astfel *t*, *d*, *s* se pronunță *ț*, *z* (*dz*), *ș* atât la Dacoromâni cât și la Macedoromâni: Ex. lat. DĪCO, TĔRRA, SĪC au dat: zic (mr. dzîc), țară, și. Tot așa *p*, *b*, *f*, *v* se pronunță la Macedoromâni peste tot, iar la Dacoromâni în parte *k'*, *g'*, *h'*, *y*. Ex. lat. PĪNUS, BĔNE, MĔRCURII (DIES), FĪLUM, VĪNUM au dat: k'in, g'ine, ńercuri, yin.

Tot așa *l* între două vocale trece în *r*. Ex. lat. MOLA, SCALA au dat la unii și la alții moară, scară.

In morfologie, identitatea între dacoromâna și macedoromâna este și mai mare. Aci avem aceleași declinări și conjugări care reproduc, la fel, formele corespunzătoare latine.

Aspectul balcanic. Din punctul de vedere al aspectului balcanic, limba Aromânilor arată aceleași particularități ca limba Dacoromânilor, anume:

Postpunerea articolului, care se întâlnește la Bulgari și Albanezi;

Pierderea infinitivului și înlocuirea lui printr'o propozițiune subordonată;

Formarea viitorului;

Contopirea cazurilor genitiv — dativ într'unul singur;

Intrebuințarea pronumelor personale la dativ în locul pronumelor posesive.

Toate aceste particularități care există în limbile balcanice, lipsesc în limbile romanice.

Cuvinte străvechi. In limba română există un număr de cuvinte de origine preromană care se întâlnesc și la Macedoromâni. Ele aparțin probabil substratului autohton. Acestea sunt:

Părțile corpului: buză, macedor. budză (alb. buzë); grumaz, macedor. grumadzŭ (alb. gurmaz).

Rude de aproape: moș, macedor. moașă; forma dela masculin nu este cunoscută; în locul ei există cuvântul auș (lat. AVUS). In albaneză avem motsh, însemnând « vârstă ».

Imbrăcăminte: brâu, macedor. brânu și bârnu (alb. bres); căciulă, macedor. căciulă și caciuŭă (alb. casuljë).

Termeni pastorali: balegă, macedor. baligă (alb. baigë, bagjë, bagëljë); fluier, macedor. flueară (alb. fljoere, fljojere); mânz, macedor. mândzu (alb. mës); țarc, macedor. țarcu (alb. thark); țap, macedor. țap (alb. t'sap, tsjap); șut, ciut, macedor. șut (alb. shutë); urdă, macedor. urdă (alb. urdh).

Nume de plante: brad, macedor. brad (alb. bredh); copaci, macedor. cupaciu (alb. kopatsh); curpăn, macedor. curpan (alb. kurpën); sâmbure, macedor. sâmbure (alb. sumull și thumbull).

Cuvinte pentru desemnarea unei autorități, la început, cu întrebuințare în viața pastorală: baci, macedor. baciu și, mai ales, bagiu, întrebuințat mai mult în caș-bagiu « un fel de brânză ». Pentru înțelesul cuvântului baci la Dacoromâni, Macedoromânii au cășar.

Nume de viețuitoare: barză, macedor. bardză; macedor. bardzu « bălan » în capră bardză sau mulă bardză, « catâr bălan » (alb. bardh « alb »); năpârcă, macedor. năpârtică (alb. nëpërkë).

Cuvinte variate: mare, macedor. mare (alb. madh); curm, macedor. curmu (alb. kurm); gata, macedor. ngătan (alb. gatë); abur, macedor. abur (alb. avull); jumătate, macedor. giumitate (alb. gjumës); vatră, macedor. vatră (alb. vatrë).

Din prezența acestor cuvinte străvechi la Români și la Macedoromâni, rezultă că legăturile dintre limbile vorbite de aceste două ramuri ale aceluiași popor trec dincolo de epoca romană, ajungând până în substratul traco-iliric, din care face parte și poporul albanez (XXI_{35}).

Elementele străine. Trecem la elementele străine care au pătruns în limba Românilor, înainte de despărțirea definitivă a Macedoromânilor de Dacoromâni.

Dintre aceste elemente, un rol deosebit îl joacă cuvintele slave. Slavii, spre deosebire de ceilalți barbari care au năvălit în Dacia și Peninsula Balcanică, au fost un popor relativ mai liniștit. Deși au ajuns de vreme în locurile ocupate de strămoșii Românilor, contactul lor mai des cu aceștia a avut loc, după ce limba română de pretutindeni, atât la Românii din dreapta cât și la cei din stânga Dunării, în trăsăturile ei cele mai caracteristice era definitiv formată. Aceasta rezultă din structura limbii române în elementul fonetic și morfologic, care nu arată nimic slav. Sub acest raport se poate spune că limba Bulgarilor a primit din partea limbii române o influență mult mai puternică decât și-ar închipui-o cineva care nu cunoaște decât în mod superficial legăturile străvechi dintre limba română și limba bulgară. Faptul arătat de mai sus a fost recunoscut, de altfel, și

de marele filolog bulgar, de curând dispărut, B. Conev (XXVII). In privința aceasta ajunge să cităm bunăoară formațiunea și postpunerea articolului hotărît din limba bulgară. Originea românească a acestei particularități este cu atât mai evidentă, cu cât vechea slavă bisericească (paleoslava) nu a cunoscut-o până în sec. al XI-lea, iar astăzi ea lipsește nu numai în celelalte limbi slave de răsărit și apus, dar nu se găsește nici chiar în limba sârbo-croată, care a evoluat în imediată apropiere de limba bulgară. Această constatare constituie proba cea mai evidentă pentru originea ei românească.

Dacă însă limba vechilor Bulgari n'a influențat cu nimic structura limbii române, în schimb, ea a lăsat foarte multe cuvinte în lexicul românesc. O constatare caracteristică pentru aceste legături de limbă străvechi slavo-române, este faptul că unele din ele țin de nomenclatura religioasă.

Aceste cuvinte ajung până la optzeci și mai bine. Noi vom da aici pe cele mai caracteristice:

In domeniul religios avem: colindă, macedor. culindă; duh, macedor. duh; călugăr, macedor. călugăr; clopot, macedor. cloput; prescure, macedor. piscură (mai des liturghie, gr.); pomană, macedor. pumean; miluesc, macedor. ńilucscu.

In domeniul economic: plătesc, macedor. plătescu; scump, macedor. scumpu; sută, macedor. sută. Cuvântul din urmă este important din două puncte de vedere: mai întâi, fiindcă este singura formă de număr străină care a pătruns în graiul Românilor de pretutindeni, al doilea, pentrucă, sub raportul fonetic, arată aceeași pronunțare veche a lui *ă* slav ca *u*, care se întâlnește în unele cuvinte din limba albaneză. Faptul că din tot numeralul român, care este de origine latină, numai « sută » este străin, nu trebuie să ne surprindă. O inovație analoagă se arată și în

numeralul Bulgarilor și al Jugoslavilor. Aceștia au pentru numărul « mie » forma greacă hiljada, în locul unei forme care ar fi trebuit să derive din tysǫšta paleoslav. Albanezii. au întreg numeralul de origine indoeuropeană afară de « sută » (alb. kjînd), care vine din lat. CENTUM.

Corpul omului: rană, macedor. arană; cosiță, macedor. cusiță; trup, macedor. trup.

Rude de aproape: babă, macedor. babă; nevastă, macedor. nveastă.

Imbrăcăminte: clin, macedor. cl'in; poală, macedor. poală; zmene, macedor. zmeane.

Cuvinte referitoare la teren: brazdă, macedor. brazdă; grădină, macedor. grădină; livade, macedor. livade; padină, trap, etc.

In fine, o mulțime de verbe și adjective ca: greșesc, macedor. agârșescu « uit »; lipsesc, macedor. alik'escu; răspândesc, macedor. arăspândescu; croiesc, macedor. cruescu; grăiesc, macedor. grescu; împletesc, macedor. mplătescu; predau, macedor. pridau; topesc, macedor. tuk'escu; opăresc, macedor. upărescu, etc.

Firește, unele din aceste cuvinte au pătruns în limba română din graiul vechi al Sârbilor. Anumite particularități fonetice din influența slavă nu pot fi explicate decât numai prin limba sârbă. Cu toate acestea, contactul mai des de mai târziu al Românilor cu Bulgarii a făcut ca unele cuvinte sârbești să fie înlocuite cu timpul cu cele bulgărești. Astfel încât, astăzi, prea puține urme vechi sârbești se văd în lexicul slav pătruns în limba română. Ceea ce ne interesează pe noi aici este faptul că această veche influență slavă în vocabularul românesc există deopotrivă la Dacoromâni și la Macedoromâni. Faptul acesta,

după cum am spus-o mai sus când am vorbit despre originea Macedoromânilor, probează că, după venirea Slavilor în Peninsula Balcanică, strămoșii actualilor Macedoromâni continuau să trăiască în unitate teritorială cu Românii din Dacia, pentrucă, numai în felul acesta s'ar putea explica identitatea elementului slav vechi în limba Macedoromânilor şi a Dacoromânilor.

Despărţirea Macedoromânilor, judecând după prezenţa împrumuturilor străine în limbă, de Dacoromâni, s'a efectuat înainte de apariţia Ungurilor în Dacia. Intr'adevăr, în vreme ce Românii din Dacia arată elemente vechi ungureşti, Macedoromânii nu cunosc niciun cuvânt din această limbă. Ceea ce dovedeşte că, la venirea Ungurilor printre Românii din nordul Dunării, contactul dintre Macedoromâni şi Dacoromâni era cu desăvârşire întrerupt.

Dacă, cu toate acestea, unele dicţionare înregistrează câte un cuvânt, două ungureşti şi pentru Românii din sudul Peninsulei Balcanice, acestea reprezintă simple împrumuturi dintr'o altă limbă, cum este sârbeasca. Imprumuturi vechi directe din limba maghiară nu există la Macedoromâni.

Particularităţi proprii în limba Macedoromânilor. Dar graiul Macedoromânilor dacă se arată atât de identic, în epoca de viaţă comună a Românilor de pretutindeni, cu limba română, aceasta nu însemnează că, după despărţirea lui de dacoromână, a rămas nemodificat. Izolat în sudul Peninsulei Balcanice şi sub directa înrâurire a unei limbi de cultură clasică cum este limba greacă, graiul Macedoromânilor în cursul atâtor veacuri cât a continuat să trăiască singur, a evoluat mai departe, deosebindu-se de limba Românilor din nordul Dunării în aşa fel, încât astăzi numai un Român care s'a ocupat în mod special cu studiul lui îl poate

înțelege fără multă greutate. Ceva mai mult, dacă Macedoromânii ar fi fost mai numeroși, ca Albanezii bunăoară, și s'ar fi constituit într'o alcătuire politică independentă, idiomul lor ar fi putut deveni o limbă literară ieșită din limba română, întocmai după cum aceasta a ieșit din limba latină. Insă faptul nu s'a putut întâmpla, din cauza răspândirii prea mari a Macedoromânilor în Peninsulă. De aceea graiul a rămas în stare de dialect, cu particularități care interesează foarte mult studiul istoric al limbii române.

Aceste particularități sunt rezultatul a două tendințe, una de conservare și alta de inovare. Din prima fac parte toate acele particularități din fonetismul, morfologia și sintaxa acestui dialect, care se înfățișează sub o formă mai arhaică. Din a doua, toate inovațiile introduse în grai, fie în mod spontan, fără vreo înrâurire de afară, fie, de cele mai multe ori, sub influența limbilor sud-est-europene înconjurătoare.

Noi vom încerca să expunem foarte pe scurt toate aceste deosebiri mai ales în schimbarea sunetelor, spre a ne putea face o idee precisă despre distanța care separă acest grai de limba română în genere.

In fonetism, două sunt particularitățile care îi dau acestui grai o fizionomie puțin deosebită de limba Românilor din nordul Dunării:

1. Proteza lui *a* la cele mai multe cuvinte începătoare cu anumite consoane. Pe urma acestei particularități chiar numele lor etnic a primit o înfățișare deosebită. Ei se numesc, după cum am văzut în primul capitol, Aromâni sau, cu sincopa lui *o*, Armâni, în spre deosebire de numele etnic al fraților lor din Dacia, care se numesc Români, fără proteza lui *a*. Tot așa: alas pentru las, alatru pentru latru, amare pentru mare, asun pentru sun, arău pentru rău, arâu pentru râu, etc.

2. Pronunţarea sunetelor velare *c*, *g*, urmate de *e* şi *i* ca *ţe*, *ţi* şi *dze*, *dzi*, în loc de *ce ci* şi *ge gi*, cum se aud în graiul Dacoromânilor. Ex. ţer pentru cer; ţeapă pentru ceapă; ţinţi pentru cinci, etc. Tot aşa dzeană pentru geană; dzinire pentru ginere, etc. Din cauza repeţirii prea dese a acestor sunete în grai, ca bună oară în fraza: ţi e aţea ţi faţi aclo? «Ce este aceea ce faci acolo?», în care nu se aude decât sunetul ascuţit al lui *ţ*, graiul lor sună puţin particular nu numai pentru Românii din stânga Dunării, dar chiar şi pentru străini.

Tot ca particularităţi de mai puţină importanţă pentru fizionomia graiului, însă destul de interesante sub raportul istoric, am putea cita:

1. Păstrarea diftongului *ea* din *e* accentuat în anumite condiţiuni, atunci când în graiul Dacoromânilor a ajuns *e* sau *a*. Ex.: areate, bureate, peapene pentru arete, burete, pepene. Şi tot aşa: feată, measă cu pl. feate, mease pentru fată, masă cu pl. fete, mese.

2. Păstrarea lui *e* după un sunet labial, atunci când în dacoromână, în anumite condiţiuni, a trecut în *ă*. Ex. afet, ved pentru făt, văd.

3. Păstrarea lui *l* când este urmat de *ĕ*, *ĭ* şi *i* în hiat. Ex. l'iau, l'iertu, l'iepure pentru iau, iert, iepure. Urme din această particularitate se găsesc în limba literară veche.

In partea lexicală graiul Macedoromânilor cuprinde o serie de cuvinte latine, care nu se găsesc în limba română. Insă tot aşa lipsesc o serie de alte cuvinte latine, care există în limba română.

In afară de aceasta, ei au în grai unele particularităţi împrumutate dela popoarele balcanice cu care vin zilnic în contact. Astfel, Macedoromânii din Epir şi Tesalia au fost influenţaţi

de limba greacă, cei din Albania de limba albaneză, iar cei din Macedonia de limba slavă. Dar cea mai puternică influență asupra limbii acestor Români a exercitat-o limba greacă. Intensitatea acestei influențe se explică mai întâi din cauza bisericii, care a fost grecească din momentul despărțirii lor de Dacoromâni, al doilea, din cauza școlii, care a fost greacă și, al treilea, din cauza civilizației bizantine, pe care ei au primit-o tot prin mijlocirea limbii grecești.

Totuși, limba lor populară se arată de un conservatism uimitor. Lexicul latin a rămas aproape intact, iar identitatea ei cu limba Românilor din țară apare la orice cuvânt, la orice construcție. Citez, în privința aceasta, câteva versuri populare dintr'o carte franceză, publicată de C. Récatas $(XCII)_{44}$).

Floara

Floară gălbinioară,
Dimând'a tutuloră,
Dimând'a featelorŭ:
Se ghină se-ńi me alumbă
Dumineca dimneața
Și luni de cătră seară;
Cu roauă se-ńi-me adună
Ș-pre avră se-ńi-me poartă;
Pre iapă nefitată,
Pre feată nemărtată,
Pre gione nensuratŭ,
Ș'pre cale nęcălcată.

Transpunere în dacoromână:

Floarea

Floare gălbiioară,
Spune tuturor,
Spune fetelor;
Să vină să mă ia
Dumineca dimineaţa
Şi luni de cătră seară;
Cu rouă să mă adune
Şi pe răcoare să mă poarte;
Pe iapă nefătată,
Pe fată nemăritată,
Pe june neînsurat,
Şi pe cale necălcată.

In aceste versuri populare, nu se întâlneşte niciun cuvânt străin; toate sunt de origine latină. Dintre formele latine străine de limba română, avem numai trei: dimându, acelaşi cu fr. demander (lat. DEMANDO); alumbu, care nu există în celelalte limbi romanice, însă trebue să vină din AD-LUMBO, un derivat din LUMBUS, din care dicţionarele lui Forcellini atestă forma LUMBO; în fine, avră din Lat. AURA.

Conservatismul dialectului aromân. Păstrarea limbii române la populaţiunile româneşti din sudul Peninsulei Balcanice, în forma care a fost expusă mai sus, se datorește unui conservatism puţin obişnuit.

Secretul acestei particularităţi trebuie căutat mai întâi în izolarea populaţiunii în munţi, în al doilea rând, însă, în prestigiul

de care se bucură femeia în transmisiunea limbii la Aromâni. Chiar azi, când mijloacele de desnaţionalizare în ţările balcanice iau forme tot mai brutale, limba română se păstrează graţie femeii române. Reproduc în privinţa aceasta consideraţiunile unui autor care s'a ocupat în particular cu rolul femeii aromâne în păstrarea limbii, în orăşelul Aminciu din Pind: « A quoi devons-nous attribuer l'homogénité et l'uniformité absolues du macédo-roumain parlé à Amintşu et Nkiare (de même que dans les autres villages macédo-roumains limitrophes), sinon à l'influence de la femme sur tous les autres membres de la famille? Tant que la mère ne parlera pas autre chose que du macédo-roumain, celui-ci ne sera jamais atteint par une autre langue. L'enfant qui apprend le grec à l'école ne parle que le macédo-roumain à la maison (et en jouant avec les autres enfants, même pendant les quelques minutes de la récréation); l'institueur qui enseigne le grec à l'école, et le prêtre qui prêche en grec à l'église ou ailleurs, ne parle que le macédo-roumain à la maison (avec leurs parents, leur femme, leurs enfants); bref tout homme devenu bilingue pour pouvoir vivre à l'étranger, n'emploie chez lui que sa langue maternelle » ($XCII_{26}$).

Acelaşi autor relevă un fapt tot atât de interesant pentru ilustrarea prestigiului de care se bucură femeia în păstrarea limbii materne. Sunt unele localităţi româneşti din Epir, în care copiii sunt chemaţi nu după numele familiei, ci după acela al mamei: « Un dernier fait que j'ai rélevé a Metzovo et qui ne montre pas moins le prestige de la mère, c'est que, dans plusieurs quartiers, on appelle toujours les enfants non par le nom de famille, mais par le prénom de la mère » ($XCII_{26}$). Această particularitate există şi la Dacoromâni.

Limba Meglenoromânilor, în desvoltarea ei istorică, la început a mers paralel cu limba Macedoromânilor. Mai târziu, ea a început să se deosebească de aceasta. Deosebirile se reduc la următoarele particularităţi:

In v o c a l i s m, vocalele *ă* şi *â* sub accent se pronunţă *o* (deschis) şi *a*: coni (câne), contic (cântec), corţ (cărţi); manc şi mănanc (mânc, mănânc). Această din urmă pronunţare se întâlneşte şi în graiul Aromânilor din Aminciu (Pind). Ei zic mancu în: v ă t i m a n c u (te voi mânca); v ă m i m a n ţ i (mă vei mânca), etc.

In c o n s o n a n t i s m alterarea labialelor se arată parţial: g'armi (vierme) însă vin (vin), ńari (miere) însă bini (bine), etc.

In f l e x i u n e există unele influenţe slave mai noi, care lipsesc la Aromâni.

In v o c a b u l a r Meglenoromânii au cuvinte slave care nu există la Aromâni. In schimb, aceştia au cuvinte greceşti care lipsesc la Meglenoromâni. Peste tot, înrâurirea slavă la ei este mai puternică decât influenţa greacă la Macedoromâni.

Cu toate acestea, folclorul lor sub forma lui mai veche arată puţine elemente împrumutate din limbile vecine. La fel ca la Macedoromâni, în literatura meglenoromână populară se întâlnesc adesea multe cuvinte de origine latină.

Aci reproduc o strofă dintr'un cântec publicat în lucrarea mea « Meglenoromânii » (XX_{16}).

Meglenoromân

Nu-ńi mi strinzi di monă
Să nu-ńi-la fronzi ninelu;
Să nu-ńi-la fronzi ninelu
Cu douspreţ di rap.

Dacoromân

Nu mă strânge de mână
Să nu mi-l frângi inelul;
Să nu mi-l frângi inelul
Cu douăsprezece pietre nestimate.

In aceste versuri singurul cuvânt care pare străin este *rap*. El este însă acelaşi cu forma dacoromână *râpă* (lat. RĪPA).

STAREA CULTURALĂ LA MACEDOROMÂNI

Macedoromânii, cunoscuţi ca eminenţi păstori, foarte abili meseriaşi şi excelenţi negustori, n'au lipsit să dea contribuţia lor în domeniul culturii. Direct, prin mulţimea cărturarilor care au ieşit din mijlocul lor şi, indirect, prin felul cum au înţeles să încurajeze instituţiunile de cultură.

Intr'adevăr, dacă talentul pentru marile întreprinderi şi l-au format, la început, din experienţa cu turmele şi transportul cu chervanele, darul de a putea aprecia roadele unei culturi mai înalte şi l-au câştigat din contactul lor cu marile centre comerciale din apus. La aceasta a contribuit, de sigur, şi instrucţia pe care mulţi din ei o primeau în şcolile greceşti. In felul acesta, în scurtă vreme, după introducerea lor în marele comerţ al Orientului, ei au reuşit să constituie unul dintre elementele culturale cele mai importante din Turcia europeană.

Această capacitate a Macedoromânilor a fost relevată, în particular, de scriitorii străini. Astfel Kanitz, vorbind despre răspândirea lor în Turcia, spune: « Cuţovlahi se cheamă o populaţiune numeroasă a Turciei europene care, răspândită pe întreaga ei suprafaţă, constituie unul din elementele ei culturale cele mai importante » (LVI_{332}). Iar profesorul D. I. Popovici, care, după un interval de optzeci de ani, a încercat să verifice

afirmările lui Kanitz, adaogă: « Les Aroumains présentent un problème très important et très intéressant, non seulement pour notre peuple, mais pour tous les peuples balkaniques. Kanitz a déja très justement remarqué qu'ils sont un des éléments culturels les plus importants dans la presqu'île balkanique. Leurs familles ont donné les hommes les plus doués non seulement chez nous mais aussi chez les Bulgares, les Roumains et les Albanais. Parmi les peuples balkaniques, ils ont été balkaniques au plus haut degré. Ils ont donné des individus qui se sont devoués à la fois pour tous les groupes chrétiens de la presqu'île balkanique. De leurs rangs sont sortis; Camblank (citește: Țamblac), Zefarović, Jorgač, Steria, Trandafil. Les mêmes familles (Darvar, German, Bocarić (citește: Boțarici) ont droit à la reconnaissance de différents groupes ethniques de notre presqu'île. Il n'y a pas un seul groupe de qui ils n'aient pas mérité. Donnant généreusement à tous, ils se sont dissous. Leur influence est très grande mais cependant très différente sur chaque groupe ethnique. Leur rôle aussi est différent parmi les Slaves, les Roumains et les Albanais. Une étude minutieuse précisera que les Aroumains furent moins nombreux chez nous que chez les autres peuples des Balkans. Ils ont beaucoup fait pour l'unité culturelle de la presqu'île balkanique. Et les savants, dans les Balkans auront pour devoir d'étudier leur grand influence dans la vie politique, économique, scientifique, littéraire et artistique de chaque groupe ethnique » ($XCIII_{1-11\ 611}$).

Inceputurile scrierii aromânești. După despărțirea de frații lor din nordul Dunării, Macedoromânii au rămas izolați în lumea greacă, după cum Dacoromânii în lumea slavă. Acest eveniment însemnat din istoria lor a fost hotărîtor pentru cultura și biserica

lor. Aceasta din urmă cu o nomenclatură primitivă latină şi unitară pentru Românii de pe amândouă malurile Dunării, după despărţire, a căpătat o înfăţişare deosebită: la nord slavonă cu o nomenclatură paleoslavă, la sud bizantină cu o nomenclatură grecească. De asemenea şcoala, aşa cum se va fi făcut în timpurile vechi în sudul Peninsulei Balcanice, la început, la mânăstiri, de clerici sau, mai târziu, în case particulare, de laici, până când a ajuns sub forma unei instituţiuni de cultură publică, a fost grecească. De aci urmează că Macedoromânii încă din timpurile cele mai vechi s'au închinat în bisericile cu limba de serviciu grecească şi au învăţat carte în şcolile cu limba de predare tot grecească.

Cu un cuvânt, ei au crescut şi s'au desvoltat în spiritualitatea greacă.

Scrisul şi cetitul s'au răspândit foarte de timpuriu la Macedoromâni. Nu numai marii negustori, ci şi meseriaşii mai mărunţi ţineau catastifuri despre mersul afacerilor, iar numărul celor cu carte era mai mare decât la Slavii sau Albanezii din Peninsulă.

Deoarece însă şcoala, dacă putea să-i deprindă repede cu scrisul, nu tot aşa de repede îi putea învăţa şi limba greacă — mai cu seamă în oraşele din Macedonia şi Albania centrală, unde nu existau Greci — o parte din Macedoromânii din aceste ţinuturi îşi făceau însemnările cu litere greceşti în graiul aromânesc.

In afară de aceasta, cu toate că serviciul religios din bisericile româneşti se oficia în limba greacă, existau totuşi centre în care evanghelia şi tălmăcirea ei se citea în româneşte. O atare mărturie avem în textele religioase macedoromâne păstrate în manuscris încă de pe la sfârşitul sec. al XVIII-lea, traduse din greceşte (vezi p. 193). Pe vremea aceea Macedoromânii care

trăiau şi se instruiau în şcolile greceşti, oricât de entuziasmaţi se arătau pentru cultura greacă, ţineau totuși la limba lor, pentrucă întotdeauna au avut conștiinţa trează că se deosebesc de Greci.

Desvoltarea centrelor româneşti din Epir şi Albania. Dar pentru înfiriparea unei culturi mai înalte decât aceea care se putea câștiga din puținele traduceri ocazionale, se cerea crearea în centrele lor a unei stări economice înfloritoare. Aceasta nu putea veni decât pe calea industriei și a comerțului. De fapt, desvoltarea acelor câtorva așezări românești din Pind şi Albania, cu un început atât de modest, se datorește, după cum vom vedea, intreprinderilor comerciale și industriale care, în cursul sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, luase un mare avânt în sudul Peninsulei Balcanice.

Acest comerț în Balcani a trecut, în ce privește schimbarea de îndeletnicire a elementului românesc, prin două faze: una, atunci când, după venirea Turcilor în Peninsulă, după nesfârșite războaie și turburări interne, lucrurile începuseră oarecum să se așeze; alta, pe la începutul sec. al XVII-lea, când legăturile comerciale dintre principalele porturi italiene și Orientul apropiat începuseră să slăbească. In prima fază, Macedoromânii treceau puțin câte puțin din simpli păstori la starea de negustori. In a doua, ei începeau să progreseze în această nouă ipostază, în urma unei desvoltări mai mari pe care o luaseră porturile de pe coasta orientală a Mării Adriatice, ca Durazzo și Avlona. Prin mijlocirea acestor porturi ei puteau exporta anumite mărfuri locale și, în particular, tot felul de țesături de lână fabricate la ei acasă. Astfel, au început să răsară în Epir centrele: Ianina, Aminciu, Calarl'i, Siracu, iar în Albania: Moscopole,

Gramostea, Niculiţa şi altele. Centrele din Epir întreţineau mai mult relaţii cu Franţa, prin portul Arta.

In urma acestor schimburi, legăturile dintre orăşelele româneşti şi porturile maritime din apus progresaseră cu timpul atât de mult, încât, după afirmările scriitorilor străini Pouqueville şi William Martin-Leake (LXXXVIII_{175}), în intervalul de jumătate de veac — dela 1760 până la 1800 — negustorii români din Calarl'i, Aminciu, Aspropotam, Zagori, toate în Epir, reuşiseră să-şi creeze debuşeuri aproape în cele mai importante porturi din Marea Mediterană. In acelaşi timp un deosebit avânt luaseră şi centrele româneşti din Albania, care întreţineau relaţii comerciale mai mult cu porturile din Italia, dar mai ales cu Veneţia. Pe vremea aceea numărul Românilor din Albania era îndoit şi întreit mai mare decât azi. Mărfurile pe care Românii din aceste părţi le importau prin Avlona şi Durazzo erau multe şi variate. Astfel ei aduceau pânzeturi şi postavuri scumpe, mătăsuri brodate cu fir în aur, oglinzi, garafe şi pahare frumoase, talere şi tot felul de olărie în faianţă italiană, giuvaiere preţioase, obiecte de metal, în fine aramă, cositor, sârmă, hârtie, zahăr, cărţi, etc. (LXXXIV_{27}).

Oraşul în care se descărcau cele mai multe din aceste mărfuri era Moscopole.

Aşezat pe o câmpie care se lasă uşor în pantă la poalele muntelui Opari, supranumit de Macedoromâni muntele « Costi al Manduca «, el se întindea în dreapta şi în stânga râului « Răulu al Ddzegă ». Am vizitat acest oraş în ruine, cu doisprezece ani în urmă. Răsărit înainte de venirea Turcilor în Europa, numai din câteva cătune alcătuite din colibe, cu timpul el a ajuns atât de mare, cum nici astăzi, după două veacuri dela faima lui de altă dată, nu există altul în toată Albania,

Acest oraş avea, după cum ne arată un document latinesc ce se află în Arhivele Statului din Budapesta, 12.000 de case, toate solid zidite şi locuite numai de Români:

« Moscopolis sita est in Macedonia, confiniis Albaniae, urbs amplissima non modo in tota Graecia, sed etiam fere per totum Turcarum imperium; numero domorum ex solida materia construçtarum, qui ad duodecim millia facile excurrit et singularibus privilegiis, libertatibus ac immunitatibus ab imperatoribus Turcarum absque exemplo ornata, inclyta; cives eius omnes unius sunt nationis et religionis christianae graeci ritus eiusdem linguae, quae ab ipsis appellatur Romana, ut pote conflata ex maxima parte latinis vocabulis, ipsique inter se Romani dicuntur et nominantur ».

Urmele acestor case se văd astăzi în ruinele cartierelor şi numărul fântânilor. Fiecare cartier avea fântâna lui. Ele se păstrează toate cu aceeaşi apă bună şi abundentă, care a potolit setea atâtor moscopoleni de altă dată, înviorătorii cartierelor moarte. In acelaşi document latinesc se spune, după cum se arată în citatul de sus, că, dela venirea Turcilor, Moscopole s'a bucurat de libertăţi şi privilegii excepţionale, acordate de Sultani. Pe temeiul acestor privilegii şi al comerţului, pe care Moscopolenii îl făceau în interiorul Peninsulei şi în străinătate, Moscopole luase o mare desvoltare în domeniul industriei. Din documentele ajunse până la noi, rezultă că un mare număr de corporaţii îşi desfăşurau activitatea în mai multe ramuri ale industriei. In fruntea acestora stetea corporaţia arămarilor. Fabricatele de aramă din Moscopole ajungeau în toate pieţele din interiorul Peninsulei. Apoi venea aceea a argintarilor. Cele

mai fine lucrări în filigran ieșeau din atelierele meșterilor moscopoleni. In fine, corporația fabricanților de arme, atât de mult căutate mai ales în interiorul Albaniei, și altele de mai mică însemnătate, care satisfăceau mai mult nevoile locale.

La această înflorire industrială se mai adăoga şi poziţia oraşului care era dintre cele mai favorabile pentru desvoltarea legăturilor comerciale. Aşezat între Marea Adriatică şi faimoasa şosea romană « Via Egnatia », uşor putea, cu ajutorul caravanelor, să primească şi să reverse mărfurile în interiorul Peninsulei Balcanice. Spre Moscopole duceau pe vremea aceea toate drumurile din Albania, Macedonia şi nordul Epirului şi pe ele veneau din toate direcţiile, mărfuri de import şi export care se depozitau în Moscopole. Din acest trafic extraordinar de mare, pe care Moscopolenii îl făceau în legătură cu negustorii din oraşele învecinate, a ieşit acea bunăstare a Românilor orăşeni din Epir şi întreaga Albanie, dar mai ales din Moscopole, « la métropole commerciale de l'Epire » cum o numeşte Pouqueville, bunăstare rămasă până azi legendară, în memoria tuturor Românilor din Macedonia.

Starea culturală în Moscopole. Macedoromânii ajunşi prin comerţ la înalte situaţii materiale şi însufleţiţi de un mare avânt pentru tot ceea ce putea înălţa mintea şi înnobila sufletul, au ştiut încă din timpurile vechi să aprecieze roadele unei culturi înaintate. Contactul lor prin comerţ cu străinătatea i-a făcut să nu rămână indiferenţi faţă de preocupările culturale care trebuie să dea vieţii o nouă orientare. De altfel, ei, şi prin educaţia lor făcută la şcoala greacă, unde se învăţa bine elineşte, erau în Orient cei mai indicaţi pentru asimilarea unei culturi superioare.

In astfel de împrejurări, în cursul sec. al XVIII-lea, când după începuturile fericite ale călugărilor greci Makarios şi Gerasimos cu școala din Patmos, s'a reușit să se înfiinţeze şi în Balcani instituţii de cultură superioară, un fel de «colegii» — cum erau cele din Ianina, Aminciu, Moscopole, Larisa, Castoria — printre dascălii de frunte ale acestor instituţiuni se găseau şi foarte mulţi învățați macedoromâni. Ceva mai mult, în centrele pur româneşti, cum erau Aminciu și Moscopole, ei erau singurii conducători. Iar acolo unde acești Români se găseau în minoritate, tot ei erau aceia care deschideau punga mai larg pentru întemeierea și întreținerea lor.

In astfel de împrejurări, nu trebuie să ni se pară lucruri exagerate, când scriitorii străini laudă gradul de cultură al Macedoromânilor, afirmând chiar că în casele lor se găseau biblioteci cu tot felul de cărţi grecești și străine: «Les Valaques qui ont voyagé, et c'est le grand nombre, parlent plusieurs langues, et ont des bibliothèques assez bien assorties en livres français et italiens. Ils possèdent les bonnes éditions des classiques grecs, et un étranger trouve chez eux des secours littéraires qu'il est difficile de porter avec soi dans les voyages» (LXXXVIII_{176}). Sub acest raport se poate spune fără exagerare că pentru vremurile de care ne ocupăm, alături de Greci, Macedoromânii, ca element de cultură și gospodărie creatoare, treceau printre cei mai înzestraţi din întreaga Peninsulă Balcanică. O bună parte dintre ei se găseau grupaţi în metropola românismului care era Moscopole.

Unind datele istorice, mult puţine câte le avem, cu urmele care se pot vedea și astăzi printre cartierele în ruine, trei fapte mai importante răsar din întreaga activitate spirituală a Românilor din acest oraş: întâi, mulţimea bisericilor cu picturi şi

catapetesme sculptate, care rar se întâlneau în celelalte oraşe; al doilea, existenţa şcolilor în frunte cu o înaltă instituţie de cultură « Noua Academie », şi, al treilea, activitatea unei tipografii care funcţiona singură în întreaga Peninsulă Balcanică. Numai simpla lor enumerare ajunge spre a ne putea face o idee de atmosfera înălţătoare care fusese creată cu ajutorul cărturarilor şi everghetilor moscopoleni, în această falnică cetate, *centrul lor de viaţă naţională*. Intr'adevăr, pe vremea acea se găseau în oraş, 40 de biserici; câteva din ele, care au ajuns până la noi, au înfăţişări monumentale. Cele mai vechi sunt din sec. al XVII-lea. Biserica cu patronul Sfânta Paraschiva a fost zidită în anul 1650. In călătoria mea în Albania, am apucat să văd numai douăzeci, dintre care două, Sf. Profet Ilie şi Sf. Ioan Prodrom, sunt mânăstiri situate, în afară de oraş, pe poziţiuni încântătoare (XIX$_{33}$, CXII $_{99}$).

Dacă existenţa bisericilor se poate uşor dovedi din ceea ce a ajuns până la noi, datele asupra şcolilor din Moscopole nu le cunoaştem decât din tradiţie. Toate afirmările în această privinţă făcute de aceia care s'au ocupat cu trecutul Moscopolei sunt fără valoare documentară, întru cât se întemeiază pe simple presupuneri. In orice caz, dacă pentru vremurile de atunci aceste şcoli nu puteau fi prea numeroase, ele trebuiau totuşi să existe, din momentul ce în fruntea lor se afla « Noua Academie ». In privinţa aceasta atâta se ştie că, la începutul sec. al XVIII-lea, exista, ca în cele mai multe centre culturale din Epir, un « colegiu », condus de învăţatul Hrisant din Ziţa, colegiu care în 1744 a fost transformat în « Noua Academie ». Din această Academie au ieşit cei mai iluştri învăţaţi macedoromâni, ca: Ioan Chalkeus care, mai târziu, a ajuns profesor în Veneţia, Ioasaf, Patriarhul

din Ohrida, căruia compatrioţii negustori din Moscopole i-au dăruit, la suirea sa pe scaunul patriarhal, o coroană de aur cu pietre nestimate, fabricată în Veneţia; Dionisie Manduca, Mitropolit al Castoriei, învăţatul Dimitrie Pamperi, despre care vom vorbi în alt capitol, Daniil Moscopoleanul, autorul lexiconului în patru limbi, Theodor Cavallioti, mare învăţat şi profesor la Academia, pe care a condus-o până în ultimii ei ani de existenţă, în fine, Constantin Hagi-Ceagani, elevul lui Cavallioti şi alţii. Activitatea acestei instituţiuni a ţinut până aproape de 1769, când a avut loc prima distrugere a oraşului. Academia avea un local propriu ridicat din îndemnul patriarhului Ioasaf al Ohridei, prin subscriere publică, la care au luat parte, cum ni se afirmă într'o cronică a mânăstirii Prodrom, toate cooperaţiile din Moscopole. Inaugurarea acestei Academii, podoaba oraşului, a avut loc în 1750.

Cât de setoşi de ştiinţă erau pe atunci Moscopolenii, se poate vedea din păţania tânărului student Constantin Hagi-Ceagani, care, după ce vizitase pentru studii Franţa, Anglia şi Italia, întorcându-se la Moscopole şi nefiind lăsat de părinţi să-şi continuie mai departe studiile, a plecat făcând drumul pe jos din Moscopole, oraşul său natal, până la Halle în Germania, unde timp de trei ani a urmat cursurile universitare, povestind bătrânului profesor şi mare istoric Johann Thunmann minuni despre mulţimea, viaţa, comerţul şi ştiinţa Românilor din Moscopole.

Activitatea tipografiei a început în 1740 şi a ţinut numai câţiva ani. In acest scurt interval s'au tipărit o serie de cărţi mai mult cu conţinut religios. Localul ei se afla într'o clădire de lângă biseica Sf. Ioan Teologul. « Existenţa acestei tipografii din veacul al XVIII-lea în cuprinsul imperiului turcesc

— spune profesorul Weigand — nu trebuie să surprindă pe nimeni, dacă știe cât de mare și bogat era pe vremea aceea orașul Moscopole și cât de mult înfloreau în el nu numai comerțul și industriile, dar mai ales științele» (CXI_{99}). In această tipografie, după afirmările lui Gheorghe Constantin Roja, născut în 1786 la Bitolia, s'ar fi tipărit și cărți aromânești ($XCIV_{40}$). Până acum nu s'a putut descoperi niciuna. Nu este de mirare, însă, ca, mai târziu, să se dea și peste o carte românească, în felul celor tipărite de învățații români din Moscopole, în Veneția și Viena.

Primele cărți macedoromâne scrise de invățații moscopoleni. In puținele școli care existau în vremea aceea în Albania, Epir și întreaga Peninsulă Balcanică, obiectele de învățământ se predau în limba greacă. Această limbă pe atunci ajunsese să se învețe și în școlile mai înalte din Țară. In astfel de împrejurări, se înțelege dela sine că și în Moscopole, cu toate că școlile erau fondate și întreținute de Români, cartea se făcea în limba greacă. Această limbă, însă, din întâmplare, nu reprezenta graiul comun vorbit de toate zilele, ci, mai mult, una artificială, așa cum o au Grecii până azi în școlile lor. Această artificialitate consta în aceea că, atât în alegerea cuvintelor cât mai ales în construcția frazei, ea tindea să imite limba elenă. Pentru școlile din Moscopole, forma acestei limbi ne este cunoscută atât din tipăriturile ajunse până la noi, cât și din cursurile păstrate în manuscris. De altfel, pe atunci nici nu putea fi vorba în Orient de o altă limbă. După cum în Occident se făcea știință în limba latină, iar noi, aici, nici nu scăpasem bine de limba slavă în biserică și încercam să ne instruim în grecește, tot așa în ținuturile locuite de Macedoromâni se învăța în școală numai grecește.

Prin urmare Macedoromânii, care se foloseau de această limbă în instituţiunile lor de cultură, nu o făceau fiindcă ţineau neapărat să înveţe greceşte, ci pentrucă învăţătura din vremea aceea nu se putea concepe altfel decât numai în această limbă.

Cu toate acestea şi la ei, încă de atunci, se începu să se simtă nevoia întrebuinţării în scris a limbii materne. Fireşte, aceasta n'a putut fi introdusă imediat în şcoli, din cauza dispreţului ce se arăta pe vremea aceea pentru limbile nescrise. Totuşi faptul că Românii nu ajungeau aşa de uşor să înveţe greceşte, acei dintre ei care n'aveau putinţa să facă şcoală, încercau să se instruească în limba maternă, pe care o învăţau mai uşor, fiindcă o înţelegeau. O altă împrejurare care îi făcea pe Macedoromâni să se folosească în scris de graiul lor, era biserica. Serviciul divin făcându-se în limba greacă, Aromânilor fără carte, care nu pricepeau această limbă, li se traduceau o parte din cărţile bisericeşti în limba românească.

Din pricina acestor nevoi, se pare că silinţele cărturarilor macedoromâni din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea erau îndreptate în două direcţii: Unii ţineau cu orice preţ să-i înveţe pe Aromâni carte numai în greceşte; alţii, mai practici, credeau în învăţătura românească. Din prima direcţie, şcoala din Moscopole ne-a dat pe scriitorii macedoromâni: Theodor Cavallioti, a cărui viaţă şi activitate a fost studiată atât de bine de Victor Papacostea; de asemenea pe Daniil Moscopoleanul. Din a doua direcţie, pe Constantin Ucuta cu toţi traducătorii de cărţi bisericeşti în dialectul aromânesc.

Lucrarea lui Theodor Cavallioti, în care apare pentru întâia dată, în scris, limba Macedoromânilor, este un fel de carte de citire intitulată «Protopiria», având la sfârşit

un vocabular în trei limbi: greco-româno-albanez de 1170 de cuvinte, înşirate în trei coloane.

După cum se arată în titlul lucrării, ea a fost scrisă cu scop practic din îndemnul şi cu cheltuiala lui Gheorghe Tricupa Cosmischi, un mare negustor aromân care petrecea multă vreme în Polonia, făcând comerţ cu vinuri ungureşti. După cum ne spune Thunmann, el era şi un mare mecenat (Ein Freund der Gelehrsamkeit...). Cartea a fost tipărită în anul 1770 în Veneţia.

Felul cum acest vocabular în trei limbi a putut ajunge la cunoştinţa noastră, se datoreşte unei simple întâmplări. Anume, studentul macedoromân din Moscopole, Constantin Hagi-Ceagani, despre care s'a vorbit mai sus (p. 186), ajungând la Universitatea din Halle, a dăruit profesorului Johann Thunmann un exemplar din « Protopiria » lui Theodor Cavallioti, pe care îl ducea cu sine. Thunmann, la rândul său, dându-şi seama de însemnătatea vocabularului cuprins în « Protopirie », l-a reprodus în opera sa istorică: « Cercetări asupra istoriei popoarelor europene răsăritene », publicată în 1774 şi, în modul acesta, prima încercare de scriere macedoromână, făcută de un învăţat macedoromân dela « Noua Academie » din Moscopole, a ajuns la cunoştinţa filologilor şi a noastră a tuturora. Astăzi un alt exemplar, complet, din această lucrare nu se cunoaşte. Al doilea exemplar descoperit de învăţatul albanolog Gustav Meyer, pe care l-a publicat în ale sale « Albanesische Studien » este necomplet; îi lipsesc mai multe pagini dela sfârşit. Dacă Constantin Hagi-Ceagani n'ar fi făcut drumul pe jos, din Moscopole până în Saxonia la Halle, noi astăzi n'am fi cunoscut în întregime existenţa acestui vocabular.

De altfel, această lungă peregrinare a tânărului student moscopolean ne-a dat nouă Românilor şi alt folos: El a fost

acela care, în intervalul de trei ani cât a stat în apropierea profesorului german, i-a dat acestuia cele mai preţioase şi amănunţite informaţiuni despre starea Românilor din sudul Peninsulei Balcanice, vorbindu-i despre răspândirea şi numărul lor ca şi despre activitatea lor economică şi ştiinţifică. Tot el i-a vorbit lui Thunmann despre învăţaţii macedoromâni din vremea aceea şi, în particular, despre ştiinţa lui Cavallioti. In felul acesta, astăzi, cele mai sigure informaţiuni despre acest învăţat macedoromân le avem propriu zis dela Thunmann, care afirmă că « El este un om învăţat, cel mai învăţat dintre ai săi, care cu mult folos a studiat limbi, filosofie şi matematici » (Er ist ein gelehrter Mann, der gelehrteste unter seinem Volke...).

De un nepreţuit folos sunt şi informaţiunile ce ne dă profesorul german despre studentul său macedoromân, pe care l-a avut în de aproape şi l-a cunoscut foarte bine: « Domnul Constantin Hagi-Tzechani din Moscopole — spune Thunmann — mi-a dăruit această rară carte: un bărbat cu multe cunoştinţe mai ales în filosofie şi matematici, înzestrat cu un fel de a gândi lucid şi demn de o soartă mai fericită. După ce în două rânduri, în mai mult decât trei ani, a studiat la această universitate, el a vizitat Leiden şi Cambrige şi a călătorit în Franţa şi Italia, iar acum merge în patrie spre a fi de folos compatrioţilor săi » (CV_{179}).

Celalt învăţat, Daniil Moscopoleanul, cu numele complet: « Daniil Mihali Adami Hagi Moscopoleanul », a scris o carte de conversaţiuni în patru limbi, intitulată « Lexicon Tetraglosson », cuprinsă într'o lucrare mai mare « Invăţătura introducătoare », cu conţinut religios, ştiinţific şi epistolar. Frazele reproduse sunt scrise în limbile greacă, română, bulgară şi albaneză. Ea a ajuns până la noi

în două ediţii: una mai veche, fără dată, alta mai nouă din 1802. Prima ediţie a fost reprodusă de cercetătorul englez William Martin-Leake în ale sale «Researces in Greece», publicate la Londra în 1814.

Insemnătatea lucrării lui Daniil pentru cunoaşterea graiului macedoromân este mai mare decât aceea a lui Cavallioti, prin aceea că, în loc de simple cuvinte înşirate şi traduse în celelalte limbi balcanice, ni se dau fraze întregi. Nicăieri în literatura dialectală macedoromână nu întâlnim o frază atât de liberă ca în cartea lui Daniil. In calitate de Macedoromân, care cunoştea bine dialectul, el scria neinfluenţat de celelalte limbi. Această lucrare a ieşit şi în ediţie bulgărească, editată la Salonic în 1841 de arhimandritul bulgar Hagi Teodosie.

Dar lucrarea, din prefaţa căreia rezultă în mod cert că pe vremea aceea în Moscopole se pregătea introducerea dialectului macedoromân ca limbă de predare în şcoală, este cărticica lui Constantin Ucuta. Originar din Moscopole, el a tipărit în 1797 la Viena, în calitate de protopop şi hartofilax în Posen (Prusia meridională), «Noua Pedagogie», un fel de carte de lectură, cu scopul, aşa cum ni-l indică autorul chiar în prefaţă, «de a învăţa pe copiii tineri carte românească în deobşte întrebuinţare la Macedoromâni». Din întreaga lucrare, conţinutul prefeţei este de o însemnătate covârşitoare pentru ilustrarea sentimentelor de care erau însufleţiţi învăţaţii macedoromâni din Moscopole în răspândirea limbii româneşti prin şcoală. Iată această prefaţă transpusă în limba literară:

«Acceptă lumina aceasta puţină, spre folosul copiilor noştri, căci cred că de mult îţi era dor să vezi acest început pentru neamul nostru, ca uşor să priceapă copiii noştri aceea ce cu

pierdere de multă vreme şi cu greutate o pricep în altă limbă. Căci cu mult înainte a fost uitată limba noastră, şi nu numai limba ci şi dogmele credinţii. Căci zice David: se amestecară cu alte neamuri şi învăţară lucrurile lor. De aceea, cât am putut ne-am trudit pentru acest abecedar, cu tălmăcirea din greceşte, şi mai ales cu întocmirea slovelor şi a cuvintelor până să le aşternem la tipar pentru copiii noştri. Căci orice început este greu. Destul este să ştie creştinul să se închine Domnului lui în limba aceea în care s'a născut. Căci scrie apostolul Pavel de Corinteni în epistola I-a, cap. XIV, v. XVI: dacă m'aş închina în limbă străină, sufletul mi se închină, însă mintea îmi este fără folos. De aceea copiii trebuie să cunoască cel puţin semnele credinţei: şi nu ei numai care nu ştiu nimica, dar şi acei ce ştiu puţin, trebuie să citească, căci zice Pavel; acel care citeşte în limbă străină, las' să roage pe Dumnezeu să-i dea înţelegerea ca să spună pre limba lui. Precum şi noi îl rugăm pre Domnul să ne dea lumină, ca să o spunem în a noastră limbă. Dar, dacă în acest început ar fi să afli greşeală, să ne fie cu iertare, căci nu o facem spre blasfemie ci spre gloria lui Dumnezeu. Şi să nu consideri de ruşine, de ce ne împrumutăm din altă limbă, căci toate limbile ce sunt în lume se împrumută una dela alta. Căci dela Eleni încoace se împrumutară toate neamurile şi cu litere şi cu cuvinte şi nimeni nu poate să nege aceasta, căci li se văd şi literele şi li se pricep şi cuvintele. Fiecare, după cum ne-am mişcat din loc şi din patrie, ne-am amestecat cu alte rase şi am schimbat şi cuvintele, după împărăţia în care am trăit» (LXXVII_{64})

Toate aceste manifestări, care apar la Macedoromâni într'o epocă în care unicul mijloc de a se exprima în scris în sudul

Peninsulei era limba greacă, constituie dovada cea mai sigură despre începutul unei mişcări culturale în limba naţională. Ele nu se arătau izolat numai în Moscopole, ci în mai toate centrele din Peninsulă, în care Macedoromânii trăiau în număr mai mare. Astfel, alături de aceste încercări de a întrebuinţa în scris limba română, mai avem o voluminoasă lucrare în manuscris, intitulată « Codex Dimonie », în care se găsesc adunate o serie de texte religioase, pe care Macedoromânii le citeau după isprăvirea liturghiei în biserică (LI).

Numărul acestor texte se înmulţeşte mereu. Astfel, în vara anului 1939, Haralambie Polenacu, originar din Cruşova, asistent la Universitatea sârbească din Scopie, a descoperit o Cazanie scrisă în graiul macedoromân (LVII 1_{111}). Acum în urmă, zelosul cercetător albanez Ilie Kafëzezi din Coriţa (Albania) m'a anunţat că a dat de un alt manuscript aromânesc în Tirana, capitala Albaniei. Mai târziu se vor descoperi, poate, şi altele.

Distrugerea oraşului Moscopole şi răspândirea Românilor din Albania. Din nenorocire, stările înfloritoare de care se bucuraseră atâta vreme centrele româneşti din Albania, cu Moscopole în frunte, n'au fost de lungă durată. Necontenitele războaie din cursul sec. al XVIII-lea, pe care Turcii le-au dus cu Ruşii, slăbiseră, se pare, până într'atâta puterea de rezistenţă internă a imperiului, încât populaţiunile albaneze de religie mahomedană, din apropierea aşezărilor româneşti, care se găseau într'o continuă fierbere, hărţuind în drumul mare din toate vremurile pe negustorii şi chervanagii macedoromâni, îşi găsiseră acum momentul, când puteau să atace pe Aromâni în plin, chiar în centrele lor. Acestea sunt, credem, singurele motive care au provocat distrugerea oraşului Moscopole, distrugere la care va fi

contribuit, de sigur, şi bogăţia extraordinară a Moscopolenilor faţă de sărăcia lucie a Albanezilor, leneşi şi îngâmfaţi, din ţinuturile apropiate.

Cine a cunoscut pe Albanezi la ei acasă, trebuie să admită că, dacă acei dintre ei care au rămas credincioşi legii creştine, sunt oameni de omenie, oneşti şi muncitori, ceilalţi, care au trecut la apostazie îmbrăţişând islamismul, în marea lor majoritate sunt, cum am spus, leneşi şi îngâmfaţi, şi, în trecut, au trăit şi s'au îmbogăţit numai din jaf, pe seama creştinilor. De altfel, acesta a fost şi motivul pentru care ei şi-au părăsit legea strămoşească, trecând la islamism. Turcii erau toleranţi şi nu se atingeau de legea creştinilor. Albanezii turciţi, care ajungeau până în oraşele din Macedonia spre a se îmbogăţi numai din hoţii, erau spaima creştinilor.

De altfel, nu avem niciun document ajuns până la noi, care să ne vorbească d i r e c t despre acest atât de nenorocit eveniment pentru cauza culturală a Românilor din sudul Dunării. Tot ceea ce se spune în această privinţă sunt simple presupuneri, ce nu se întemeiază pe vreo informaţie istorică sigură, chiar atunci când acele presupuneri vin dela autori care s'au ocupat în mod special cu istoricul acestui falnic oraş, cum a fost, acum în urmă, scriitorul grec Const. Skenderis (XCVIII).

I n d i r e c t ni se vorbeşte într'o cronică aflată la mănăstirea Sf. Ioan Prodrom, pe care am vizitat-o în 1928 (XIX_{32}), despre anul în care a avut loc primul atac în contra oraşului: « In anul 1769 nimeni n'a dat niciun ban, fiindcă în anul acesta au venit şi au prădat mânăstirea şi oraşul şi multe case au ars ». Mai departe: « In Iunie 1769, ziua anuală a bâlciului, nu s'au adunat niciun ban, fiindcă faimoasa Moscopole a fost ruinată şi cu desăvârşire distrusă ». (XXXVIII_{159}). Tot în această

mânăstire, Weigand, în una din călătoriile sale în Albania, a putut ceti într'un codice următoarele rânduri:

« O Moscopole, o Moscopole: Unde este frumuseţea ta? ».

« Unde este înfăţişarea ta frumoasă, pe care o aveai în veacul al XVII-lea? ».

« Cei mai blestemaţi dintre muritori mi-au adus pieirea ».

« Fie ca Domnul să-ţi redea frumuseţea ta de mai înainte cu rugăciunea Sfântului Ioan Inaintemergătorul » (CX_{102}).

Al doilea atac, în urma căruia oraşul a fost complet distrus, a avut loc în anul 1788. Se presupune că el ar fi fost îndreptat în contra oraşului de Albanezi şi Turci, conduşi de Ali-Paşa tiranul din Ianina.

Infăţişarea lui de azi este jalnică. In călătoria mea în Albania, n'am găsit în vechiul oraş decât ruine şi un grup de o sută de căscioare nou clădite, locuite de Români veniţi din localităţile învecinate. Impreună cu Moscopole au fost pustiite şi celelalte centre macedoromâne din Albania meridională, ca: Niculiţa, Linotopea, Nicea, Şipsca, Bitcuchi, Fuşea, Lunga, Birina, Vărteanic şi altele.

După această mare catastrofă naţională pentru elementul românesc din sudul Peninsulei Balcanice, începe un adevărat exod al Românilor din Albania, exod sfârşit cu răspândirea lor în principalele oraşe din Macedonia şi din străinătate. Din Moscopole şi împrejurimi au fugit, nu numai Românii care au avut de suferit de pe urma pustiirilor pricinuite de bandele albaneze, dar şi acei care nu mai aveau nicio încredere în siguranţa vieţii. De aceea, odată cu nimicirea centrelor ruinate, au fost părăsite comune care poate n'au fost deloc atacate.

Numele lor, cum ar fi Birina, Fușea, Linotopea și altele se cunosc astăzi numai din gura Românilor refugiați și așezați în Ohrida, Resna, Bitolia, Crușova, Pärleap, Veles, Scopie, Cumanova. Din aceleași motive s'au refugiat multe familii din satele românești din Epir și Macedonia, ca: Blața, Clisura, Sacișta, Serfige (Servia) și altele.

Suferințele pe care Aromânii le-au îndurat în acest nenorocit exod s'au păstrat multă vreme în amintirea familiilor din Moscopole și din celelalte centre românești părăsite.

In fugă, ele duceau cu sine ce puteau scăpa mai ușor, dar mai ales avutul lor în bani, ascunși în oale acoperite cu unt sau miere, spre a nu fi descoperite de autoritățile dela graniță sau în drum prin hanurile pe unde poposeau.

Macedoromânii din Serbia și Bulgaria. Românii din Albania nu erau străini de orașele din Serbia. Mulți din ei le cunoșteau înainte de distrugerea Moscopolei. Alții aveau neamuri care trăiau în acele orașe. In felul acesta, toți câți ajungeau acolo, după marea catastrofă din patrie, nu se găseau izolați, ci măreau numărul Românilor din coloniile existente. Pe vremea aceea cei mai mulți dintre Macedoromâni erau așezați în Belgrad. Insă ei se găseau răspândiți aproape în toate orașele și târgurile din Serbia. Intru cât este vorba de Aromânii negustori care ajungeau în această țară, se pare că numărul celor așezați în orașe se ridica la câteva zeci de mii.

Rolul pe care toți acești negustori macedoromâni l-au jucat în viața economico-culturală din Serbia a fost mare. Ei au creat burghezia care stă la baza culturii moderne. După ce au introdus comerțul mare în Serbia, ei au deschis primele debușeuri în principalele centre comerciale din Occident. Ajungând

prin comerţ la frumoase situaţii materiale, Macedoromânii au ajutat la crearea celor mai de seamă instituţii de cultură naţională, încurajând prin mari donaţiuni personale orice operă de binefacere publică.

Toate aceste contribuţiuni ale negustorilor aromâni în viaţa publică a Sârbilor au fost studiate şi elogios relevate într'o lucrare, pe care profesorul sârb D. I. Popovici a publicat-o în anii din urmă. Iată o parte din concluziile cu care el îşi încheie această lucrarea: « Aromânii, după cum am văzut, au fost oameni de o capacitate rară, aproape genială, nu numai în negoţ dar şi în alte direcţiuni. După aptitudinile lor, ei pot fi puşi alături de acele vechi şi talentate popoare istorice, cum sunt Evreii, Grecii şi Armenii. Când se va face analiza sângelui oamenilor noştri mari, atunci se va vedea că un număr însemnat din bărbaţii noştri iluştri, mai cu seamă cei născuţi în preajma târgurilor, în linie bărbătească sau femeiască, sau, cum se spune altmintrelea, după sângele lor gros sau subţire, se coboară din aceşti oameni vrednici. T e m e l i a c u l t u r i i n o a s t r e m o d e r n e, s e c o l u l a l o p t s p r e z e c e l e a d i n v i a ţ a n o a s t r ă c o m e r c i a l ă, î n m a r e p a r t e l o r l i s e d a t o r e ş t e. In ceea ce priveşte calităţile lor şi influenţa acestor calităţi asupra societăţii noastre negustoreşti, socotesc următoarele: Ei au fost în mare parte învăţătorii negustorilor noştri şi această influenţă a trebuit să fie foarte însemnată. In ce măsură nu putem şti, fiindcă această chestiune n'a fost studiată. Datorită lor au găsit desfacere în Occident o parte din produsele noastre (vite, cereale, vinul din Carlovaţ) şi schimbul de mărfuri. In anii şaptezeci ai secolului trecut, din cauza dispariţiei acestor familii din oraşele sârbeşti, piaţa noastră de acolo s'a prăbuşit. In locul acestor familii complet

sârbizate, au venit Evreii. Această prăbușire a pieții a fost o lovitură foarte mare, pentrucă cei mai mari filantropi ai poporului nostru din acele ţinuturi erau din acest neam de oameni. Nouă ni se pare că ar fi greu de găsit o instituţie mai de seamă, cu scop cultural sau filantropic, la care oamenii aceştia sau descendenţii lor să nu fi contribuit ca filantropi sau ca mari donatori. Ceva mai mult, cred că, începând din vremea dispariţiei Macedoromânilor, numărul everghetilor noștri naționali, în societatea sârbească din Ungaria a scăzut. Pe de altă parte, dacă s'ar pune în cumpănă serviciile datorite unor oameni de origine românească pentru binele și progresul poporului nostru, cu aportul Evreilor din partea croată, care sunt și astăzi un factor însemnat în viaţa socială, se poate vedea cât de recunoscător trebuie să fie poporul sârbesc din Serbia veche și de pretutindeni Românilor din Macedonia».

«Se pare că din spiritul lor de economie n'a rămas nimic în societatea noastră negustorească, unde se întâlnește mai mult sârguință decât tendința de a-și cruța banul. Tot așa n'a rămas urmă de conservatism și religiozitate, așa de caracteristice pentru societatea macedoromână. Chiar din celelalte calităţi cum sunt: curățenia, cumpătarea, sobrietatea nu prea se văd urme adânci. Dacă poporul nostru ar fi avut două din calităţile acestor oameni, sârguinţa şi spiritul lor de economie, fie chiar în măsură mai puţin exagerată decât la ei, ar fi fost unul din cele mai capabile pentru stările culturale de azi».

Recunoscând toate aceste însușiri şi merite ale negustorilor aromâni din Serbia, astăzi este foarte greu să descoperim în vinele căror familii din straturile superioare ale societăţii sârbeşti curge, după expresia autorului, «sânge subţire» aromânesc. Puţinele urme ce ne-au rămas din viaţa acestor Români în-

străinaţi sunt denominaţia şi locul lor de naştere. Toate acestea s'au pierdut pentru Aromânii din Serbia. Din denominaţie n'a rămas decât numai porecla «Ţinţar», după care se poate recunoaşte originea aromânească a purtătorului ei. Astăzi doar din tradiţie se mai recunoaşte originea macedoromână a câtorva familii ca Lazar sau Lazi Paciu, fost ministru de Finanţe, Ţinţar Marcovici, fost ministru de Externe în guvernul răsturnat înainte de intrarea Jugoslaviei în războiul actual, istoricul Vladan Gheorghevici, generalul Jifko Jifkovici, oamenii politici Costa Stoianovici, Vasa Popovici şi alţii.

Dar Aromânii au dat Sârbilor şi câţiva eroi.

Scriitorul F. Kanitz relevă faptele de vitejie ale lui Ţinţar Iancu: «Istoria pentru independenţa sârbească vorbeşte despre faptele glorioase ale lui Ţinţar Iancu, care a condus pe Sârbi în Kraina, în contra Turcilor adesea la victorie. Amintirea lui în Serbia este preamărită, iar osemintele sale se odihnesc în faimoasa mânăstire Ravaniţa. Aromânii au dat probă de patriotism şi spirit de sacrificiu în urmă şi în revoluţia sârbească din Belgrad, din luna Iunie 1862» (So erzählt die Geschichte des serbischen Befreiungskrieges viel Rühmliches von dem Vojvoden Zinzar Janko, der die Serben in der Kraina oft zum Siege gegen die Türken führte...) (LVI_{336}).

In Bulgaria, Aromânii, aşezaţi în târguri sau oraşe, au fost mai puţini decât aceia din Serbia. In această ţară ei nu s'au putut impune din cauza afacerilor reduse şi a felului de viaţă care era deosebit de acela din Serbia. Bulgarii, dacă n'au deşteptăciunea Aromânilor, în schimb, sunt tot atât de muncitori, cumpătaţi şi sobri ca aceştia. In astfel de condiţiuni,

ei nu prea aveau prilejul să facă afaceri rentabile şi, mai ales, să se avânte în întreprinderi mari. Numai o parte dintre cei aşezaţi în Sofia au ajuns la situaţiuni bune. In celelalte oraşe din Bulgaria, ei nu s'au putut ridica peste nivelul negustorilor mijlocii.

Soarta acestor negustori aromâni a fost aceeaşi ca a Românilor din Serbia. Dintre personalităţile bulgare de origine aromână se citează de obicei foştii miniştri Tachef şi Chimon Gheorghief. Numărul lor este mai mare. Totuşi nouă ne lipsesc datele necesare, pe temeiul cărora am putea stabili, sigur, originea lor aromânească.

Macedoromânii din Principatele Române. Nu avem informaţiuni precise despre numărul Românilor macedoneni din Principatele Române. Se pare că ei nu se aflau în aglomerări prea mari în oraşele şi târgurile pe unde trăiau, cum am văzut că se găseau în Jugoslavia. Cu toate acestea ei veneau la lucru, sau ca negustori în Ţara-Românească şi în Moldova. Despre prezenţa lor în Moldova ne asigură Miron Costin, când afirmă că a avut prilejul să stea de vorbă cu unii din ei: « Şi încă cu dintr'înşii am vorbit ». Aceşti Macedoromâni, pe care i-a cunoscut cronicarul moldovean, nu puteau fi decât negustori. De asemenea literatura populară aromână, oridecâteori vorbeşte despre înstrăinarea Aromânilor, pomeneşte de « Vlahia », înţelegând prin aceasta Ţara-Românească (VII).

In Principatele Române păstrarea Macedoromânilor era mult mai grea decât în celelalte ţări balcanice. Intr'adevăr, dacă în aceste ţări ei erau luaţi drept Greci, pentrucă ţineau de biserica greacă, întrebuinţau în scris numai limba greacă, unii aveau chiar nume greceşti, iar în comerţ lucrau împreună cu Grecii, la noi

în ţară ei dispăreau repede din pricina identităţii de limbă. După câteva luni de şedere între Dacoromâni, ei se făceau până într'atâta stăpâni pe limba română încât, după o generaţie sau cel mult două, uitau cu desăvârşire dialectul lor de acasă. Nici astăzi Românii macedoneni nu se pot păstra vreme mai îndelungată în mijlocul nostru. Primii care îi desobişnuiesc să vorbească aromâneşte sunt copiii lor. Aceştia, odată obişnuiţi cu limba de şcoală, rar vorbesc jargonul de acasă. Iată de ce pentru vremurile mai vechi identificarea Macedoromânilor din ţară este foarte greu de făcut.

Ei veneau la noi nu numai ca negustori dar şi ca învăţaţi cu studiile făcute acasă sau în străinătate.

Pe vremea aceea, în Orient, medicina trecea drept ştiinţa cea mai înaltă. Inainte de sec. al XVIII-lea negustorii macedoromâni, care întreţineau legături comerciale cu Italia, îşi trimeteau pe fiii lor să înveţe medicina în oraşele italiene. De pe la jumătatea a doua a sec. al XVIII-lea când, în urma distrugerii centrului lor cultural Moscopole, negustorii macedoromâni au început să emigreze în Austria şi Ungaria, atunci şi fiii lor au cunoscut mai bine universităţile din oraşele germane. Este destul să ştim în privinţa aceasta că, odată cu exodul negustorilor macedoromâni din cursul sec. al XVII-lea şi al XVIII-lea din sudul Peninsulei Balcanice, o bună parte dintre medicii aromâni au început să vină în Principatele Române. Se pare că pe vremea aceea ei erau primii care au introdus medicina în ţară. Iată în ce fel se exprimă Doctorul V. Bologa, care, în urmă, s'a ocupat mai de aproape cu istoricul medicinii la Români: «Este interesant că, deşi în istoria medicinii româneşti, Ardealul nu se poate asemăna cu ţara veche, în ce priveşte calitatea şi intensitatea

realizărilor, totuşi, căutând cele dintâi începuturi, ajungem la un punct de plecare comun, la medicii aromâni, care au fost dincoace ca şi dincolo de Carpaţi cei dintâi, înaintaşii desţelenitori» (VII-a).

Primul medic macedoromân care apare în Principate încă din 1719 este Ion Procopie Pamperi, originar din Moscopole. El a studiat medicina la Padova, împreună cu Alexandru Mavrocordat, tatăl Domnitorului Nicolae Mavrocordat. Intorcându-se în ţară, Alexandru Mavrocordat a adus pe colegul şi prietenul său Ion Procopie Pamperi ca medic la curtea fiului său. El a ajuns mai târziu un medic cunoscut în Principate. Un frate al lui, Ambrosie Pamperi, «Ieromonah», născut tot în Moscopole, a vizitat Ţara Românească, după ce mai întâi a fost în Germania şi Ungaria. Contemporani cu Pamperi întâlnim în Principate şi pe medicii Nicolae Scordilie şi Constantin Zupan. Familia ultimului apare şi printre prenumeranţii lucrărilor publicate de învăţaţii români la Viena. Tot Român macedonean din Melnic era medicul Manasse Eliade care absolvise şcoalele din Padova şi Bologna. El a funcţionat şi ca profesor de fizică la şcoala domnească Sf. Sava între 1759—1785. In fine, Doctorul Ianache din Perivoli, în Pind, care a funcţionat ca medic la spitalul Colţea, zidit în 1706 de spătarul Mihail Cantacuzino, acolo unde s'a făcut prima operaţie chirurgicală unui chervanagiu macedoromân, despre care s'a vorbit la p. 110.

Medicii macedoromâni au fost aceia care au contribuit la fondarea primelor spitale în Principate. Stând în bune relaţiuni cu boierii şi, mai ales, cu domnitorii, la curtea cărora trăiau, ei uşor i-au putut determina să facă donaţiuni pentru înfiinţarea de spitale. Astfel în 1735 s'a creat, sub directa lor înrâurire,

Spitalul Pantelimon, condus de Doctorul macedoromân Dimitrie Caracaş. Mai târziu, în 1801, prin subscripţie, s'au pus bazele spitalului Filantropia, care este opera Doctorului Constantin Caracaş, fiul lui Dimitrie Caracaş. Intr'o zi Doctorul Constantin Caracaş a văzut la un colţ de stradă pe un bolnav murind de tifos. Mişcat de această tristă întâmplare, el s'a dus la prietenii săi dela Curte, rugându-i să contribuie pentru înfiinţarea unui spital. In felul acesta s'a ridicat Spitalul Filantropia care există şi azi.

Dar medicii macedoromâni din Principate au publicat lucrări care constituie « primele începuturi ale literaturii medicale ştiinţifice române ». Tot ei sunt aceia care au încercat pentru întâia dată în Principate să pună bazele « asistenţei sociale şi de vaccinare a copiilor ». Astfel, Doctorul Constantin I. Darvari, Român macedonean din Vlahoclisura, fratele vestitului Dimitrie N. Darvari, autorul unui mare număr de tratate filosofice, a scris în 1785 o teză de doctorat « De signis coctionis in morbis », prima lucrare ştiinţifică medicală publicată de un Român. In 1800 Doctorul Constantin Caracaş a publicat la Viena teza sa de doctorat, tratând chestiuni de antropologie, higienă şi boalele locuitorilor din Valahia. In 1808 Divanul muntenesc a însărcinat pentru întâia dată pe Doctorul Constantin Darvari, ca, în fruntea unei comisiuni, să inspecteze « spiţeriile » din Bucureşti, iar după un an (1809) « să examineze titlurile medicilor şarlatani ». In fine, la 1815 tot el a fost însărcinat « să caute săracii şi să altoiască copiii de vărsat » ($CVII_{18-22}$).

Pe vremea aceea vor fi existat în Principatele Române şi alţi învăţaţi macedoromâni care se îndeletniceau cu ştiinţa. Numai că, necunoscându-li-se precis locul naşterii, nu se poate şti dacă ei erau Români sau de alt neam. Astfel se spune despre

Nicolae Zervuli, care a condus școala domnească din Iași. N. Iorga vorbind despre el (XLVIII_{52}), se referă la lucrarea istorică a lui Ion Arginteanu. Acesta, este drept, face mențiune despre Zervuli, însă nu ne dă nicio informație cu privire la locul lui de naștere (IV_{276}). Același învățat îl întâlnim la Vasile Diamandi-Amincianul cu numele adevărat Nicola Zarzuli « profesor la Academia Mihăileană din Iași », citându-i și lucrările ce a publicat, fără să se refere la omonimul în chestiune. După autor, el e din Aminciu, face parte dintre « Amincenii distinși din Țară », citând pentru aceasta pe Erbiceanu ($XXXIV_{80,261}$).

Tot de origine macedoromână este considerat de unii filologi români ca Sextil Pușcariu și alții (LXXXIX_{123}) Mitropolitul Dosoftei, cu care, în urmă, s'a ocupat Șt. Ciobanu (XXV). Nu știu întru cât familia Papară din care făcea parte, stabilită în Polonia, era de origine macedoromână. Ceea ce vreau să arăt aici este că o familie Papară apare printre negustorii aromâni sau greci din străinătate. In orice caz, în limba lui Dosoftei, care a fost luată ca punct de plecare pentru dovedirea originii sale, științific vorbind, nu întâlnim nimic din care să se poată deduce că în graiul lui s'ar păstra unele « elemente macedoromâne », așa cum a încercat să dovedească D. Găzdaru într'un mic studiu referitor la această chestiune (XXXVII), studiu pe care, mai în urmă, Șt. Ciobanu l-a folosit ca o confirmare a teoriei sale despre originea macedoromână a lui Dosofteiu (XXIV-a).

Macedoromânii din Austria. Din marea împrăștiere a Românilor macedoneni, care a urmat imediat după distrugerea Moscopolei, centrul cultural în care viața Aromânilor începuse să ia un caracter național, cei mai mulți s'au așezat

în Monarhia Austro-Ungară şi în Transilvania. Refugiul lor în aceste ţări nu se explică numai din pricina nesiguranţei ce stăpânea pe atunci viaţa din imperiul turcesc, dar şi din cauza legăturilor mai vechi pe care o bună parte din ei le aveau cu rudele lor stabilite în amintitele ţări. In astfel de condiţiuni, mulţi din ei nu mergeau în necunoscut ci ajungeau printre ai lor. Acolo, cu ajutorul rudelor și al prietenilor și cu banii pe cari îi aduceau de acasă, se apucau de lucru și câștigau.

Tot pe temeiul acestor legături ei ajungeau mai departe: în Polonia, Prusia și aiurea, unde își creiau comunităţi proprii. Pentru existența lor în Polonia ne dau mărturie toţi marii negustori macedoromâni care, la sfârşitul numelui de familie își adăogau sufixul caracteristic - s c h i. Astfel, avem faimoasa familie aromână Gheorghe Tricupa C o s m i s c h i, pentru Gheorghe Tricupa Cosma, care a îndemnat pe Theodor Cavallioti să scrie prima carte macedoromână, «Protopiria» (v. p. 190); tot așa Atanase G a b r o v s c h i dela Gabra (Gavra, Gabrovo), unchiul Mitropolitului Şaguna, D e r r o v s c h i dela Derra, familie cunoscută, M u t o v s c h i dela Mutu, V r e t o v s c h i dela Vreta, T a n s a n s c h i dela Tanasi, etc. Toţi aceștia erau originari din Moscopole și târgurile din apropiere. Ei făceau comerţ cu vinuri și alte articole din Ungaria, pe care le exportau în orașele din Polonia. In ce privește Prusia, să ne aducem aminte de comunitatea macedoromână din Posen, care a îndemnat pe protopopul dela biserică, Constantin Ucuta, să publice faimosul abecedar, scris, cum afirmă autorul «pentru gloria neamului»: O astfel de publicaţie, cu o prefaţă atât de inimoasă, cum am văzut-o la p. 191, nu putea apărea pe vremea aceea numai din ini-

ţiativa protopopului Ucuta, fără cunoştinţa şi îndemnul enoriaşilor aromâni pe cari îi păstorea.

Intr'adevăr, ceea ce îi făcea pe negustorii macedoromâni din străinătate să se păstreze vreme mai îndelungată între străini în mijlocul cărora trăiau, era mediul social ce şi-l creau. Sub acest raport, organizaţi în comunităţi religioase, cu biserica ortodoxă în frunte, ei duceau o viaţă comună ca la ei acasă. Numai că acest mediu nu şi-l puteau forma în toate centrele pe unde ajungeau, din cauza numărului lor prea mic. In cazul acesta, cei mai mulţi din ei dispăreau prin desnaţionalizare. Iată de ce, cu toate că în cursul sec. al XVII-lea şi al XVIII-lea Macedoromânii se aflau răspândiţi mai în toate oraşele din Austria şi Ungaria, totuşi informaţiuni despre existenţa lor avem abia pentru centrele mai mari.

In Austria cea mai mare colonie macedoromână exista la Viena. Aici ca şi aiurea ei trăiau în unire cu negustorii greci, din companiile cărora făceau parte. Din aceste motive, ca şi din împrejurarea că, pe vremea aceea, ei se serveau de limba greacă în corespondenţă şi în biserică, străinii, îi numeau « Greci ». Acest atribut îl meritau şi din alte motive. Pe atunci, pretutindeni în Austria şi Ungaria, termenul « grec » îşi schimbase înţelesul etnic în cel social de « negustor ». In astfel de împrejurări, ei treceau de « Greci » în faţa străinilor pur şi simplu pentrucă erau negustori. Aici trebuie să mai adăogăm, fireşte, faptul că, pe vremea aceea, Macedoromânii ca popor erau absolut necunoscuţi. Despre ei nu ştiau nici măcar oamenii de ştiinţă. Apariţia lor în istoria modernă se datoreşte învăţatului profesor german Iohann Thunmann. De aceea F. Kanitz, care scria pe la 1860, avea perfectă dreptate când, în opera lui atât de des citată, afirma: « Ei (adică Macedoromânii) trec în Viena de « Greci ».

Chiar în cercurile științifice se știe prea puțin despre interesantul popor căruia îi aparțin. Invățatul profesor Thunmann dela Halle, căruia îi datorăm primele cercetări despre originea și limba Țințarilor, ar putea să susțină chiar azi ceea ce susținuse cu 90 de ani înainte, anume: « Eu cunosc savanți istorici de profesiune, cărora nu le este cunoscută nici măcar existența lor » (LVI_{333}).

Prin urmare, amestecați cu Grecii, Macedoromânii formau la Viena o comunitate ortodoxă, având, după cum ni se arată într'un excelent studiu publicat de istoricul Ion I. Nistor, două biserici: una mai veche « Sf. Gheorghe » în Steuerhof, alta mai nouă « Sfânta Treime » în Fleischmarkt. La început ei aveau numai biserica mai veche. Mai târziu, Aromânii și Grecii supuși austriaci, despărțindu-se de conaționalii lor supuși otomani, s'au constituit în comunitate separată cu biserica Sf. Treime, pe temeiul « privilegiului » acordat de împăratul Iosef al II-lea « națiunii grecești și valahe » (« Griechische und Wallachische Nation ») ($LXIX_{8,36}$). In anul 1803 Macedoromânii cu Grecii au obținut dreptul să înființeze o școală primară care a și început să funcționeze în 1804. In afară de biserică și școală, pe vremea aceea se găsea la Viena și o tipografie condusă de negustorii aromâni Frații Marchide Puliu, originari din Sacișta în Pind, unde s'a tipărit abecedarul lui Constantin Ucuta și prima proclamație revoluționară pentru neatârnarea Greciei, scrisă de poetul aromân Riga din comuna Valeștin (p. 225). Familia Puliu din Blața este atestată în orașul Zemun (LXXXVII_{14}). Nu avem informații directe despre numărul negustorilor macedoromâni din Viena de pe vremea aceea. Dintre acești negustori au ajuns până la noi numele acelor familii care au fost relevate de atâtea ori în articolele referi-

toare la această chestiune, ca: Sina, Dumba, Cârja, Doiu, Darvari, Naum, Nitta, Ghica, Tirca, Spişta, Ghira (ultima există în Părleap), Capra, Curti, Zotta, etc. (LXIX_{28}).

In fruntea tuturor acestora stătea vestita familie Simeon Sina, originară din Moscopole, care, în scurtă vreme dela stabilirea ei în Viena, a ajuns celebră în lumea financiară europeană, prin varietatea întreprinderilor și crearea unei mari instituţii financiare. Ea este, poate, singura care, dela început până în zilele noastre, a lăsat cea mai adâncă impresie în amintirea Românilor din Macedonia.

După tradiţie, familia Simeon Sina a plecat din Albania într'un grup de 150 de negustori macedoromâni refugiaţi din Moscopole și împrejurimi, în frunte cu Papa-Iani, numit Capmare, care a trecut Sava în Slavonski-Brod, de unde apoi s'au răspândit în toată Austria ($LXXXVII,_{21}$).

Simeon Sina a avut ca urmaş pe Gheorghe, numit Gheorghe Simeon Sina, iar acesta, căsătorit cu Ecaterina Derra, a avut ca urmaş pe Simeon, numit Simeon Gheorghe Sina. Câteși trei, plini de iniţiativă și înzestraţi cu aptitudini excepţionale pentru comerţ și industrie au reușit să realizeze minuni în aceste două domenii. Intr'adevăr, dacă Simeon Sina, tatăl, a dat comerţului din Monarhie cu Orientul o extensiune extraordinară, prin importul ce-l făcea cu tot felul de produse, dar mai ales cu tutun — urmașul său Gheorghe Simeon Sina, fiul, întrecând pe tată lsău, prin desvoltarea afacerilor cu industrializarea bumbacului pe care îl importa din Orient, a reuşit în scurtă vreme să domine aproape toată industria, tot comerţul și mai ales finanţele din Monarhie. Tot Gheorghe Simeon Sina, care întreţinea relaţii cu Ungaria, a luat parte activă la ridicarea podului cu lanţuri din Budapesta, înscriindu-se ca

acţionar principal. Apreciind aceste mari merite, împăratul i-a conferit titlul de «cavaler» pentru serviciile aduse Statului austriac, şi rangul de «baron» pentru serviciile aduse Statului maghiar.

Simeon Gheorghe Sina, nepotul, care a moştenit o avere formidabilă, a continuat mai departe afacerile părinţilor săi, luând parte activă la orice operă de reorganizare economică sau financiară a ţării în care trăia. Contribuţia acestei faimoase familii macedoromâne în toate aceste opere a fost atât de hotărîtoare pentru interesele Statului austro-ungar, încât rămânem într'adevăr uimiţi, când cetim în enciclopedia maghiară «Revai» realizările aduse numai în interesul Statului ungar. Astfel, ea a contribuit «la înfăptuirea Creditului agrar ungar, la întemeierea Societăţii de asigurare maghiare, la promovarea căilor ferate şi a navigaţiei, la canalizarea fluviilor, la ridicarea agriculturii, şcoalei şi educaţiei poporului, a creat spitale şi orfelinate, institutul orbilor, Academia Comercială, Teatrul Naţional, Conservatorul, Corpul pompierilor, Casina Naţională, Basilica din cartierul Leopold, Casa artelor frumoase şi, mai presus de toate, palatul Academiei de ştiinţe maghiare. Toate acestea — adaogă autorul din enciclopedia maghiară — îi vestesc numele ca unui întemeietor».

Pentru Macedoromânii expatriaţi, familia Sina a arătat cea mai mare solicitudine, ajutându-i şi dându-le de lucru în toate întreprinderile ei. Ea a restaurat biserica Sf. Treime din Viena, împodobind-o cu opere de artă de mare valoare. Crescută în spiritualitatea elenă, care, pe vremea aceea, dăinuia şi în Principate, unde înfloreau cele două academii greceşti, familia Sina, pe lângă alte multe opere de binefacere, a ridicat la Atena o clădire monumentală pentru Academia Greacă (v. p. 228).

O altă familie macedoromână care a umblat pe urmele lui Sina a fost Dumba. Ea a început cu Sterie Dumba, care a ajuns cu alți refugiați la Viena, căutându-și de lucru la negustorii macedoromâni. După o ședere de scurtă vreme în capitala Austriei, Sterie Dumba a început afaceri proprii, îndeletnicindu-se în particular cu importul bumbacului, ceea ce i-a înlesnit crearea unei industrii textile. Dintre fiii săi, Nicolae Dumba a fost un excelent cunoscător al stărilor economice din Austria, dând țesătoriilor sale din Wiener Neustadt o nouă organizație și, fiind în același timp, un mare mecenate al artelor. Ca reprezentant al coloniei macedoromâne s'a interesat întotdeauna de nevoile ei, și, în calitate de membru în dietă și în senatul imperial, a susținut interesele Românilor. Fiul acestuia, Dr. L. Dumba, a fost ambasador la Washington. La Viena există și astăzi o stradă care poartă numele acestei familii: « Dumbastrasse ».

Alte familii mai importante din Viena erau Darvari, originară din Vlahoclisura, care a dat renumiți medici și filosofi. După Carcalechi, Dimitrie N. Darvari se ocupa și cu editarea de cărți; Cârjă tot din Vlahoclisura, care se îndeletnicea cu afaceri de bancă și importul de mărfuri din Peninsula Balcanică; în fine, o familie, care până în anii din urmă a avut reprezentanți în Bitolia, era Economu, pe cât știu, originară din Crușova. Ea se ocupa cu aceleași afaceri comerciale și de bancă, în stil mai mare, cu care se îndeletniceau ceilalți negustori și financiari macedoromâni.

La încheiere, mai adaog că, după Diaconovici, marele om politic maghiar Francisk Deak ar fi fost de origine macedoromână. Numele vechi al familiei era « Pescari ». Pentru dovedirea acestei origini, trebuie să cunoaștem neapărat locul

de obârşie al familiei, sau cel puţin legăturile ei cu celelalte familii macedoromâne din Ungaria (XXXIII).

8. **Macedoromânii din Ungaria şi Transilvania.** In Ungaria negustorii aromâni și-au făcut apariţia încă pe la începutul sec. al XVII-lea. In cursul veacului următor, toţi acești Români pe care Ungurii îi numeau «Görög» (Greci), adică «negustori», se găseau răspândiţi aproape în mai toate târgurile şi orașele din Ungaria. In acestea din urmă ei erau organizaţi în companii. Pe atunci acești «Görög» se aflau în număr atât de mare încât puţinii comercianţi unguri, care își vedeau negoţul primejduit, începuseră să se plângă autorităţilor maghiare în contra lor. Orașele și târgurile în care negustorii aromâni se găseau în număr mai mare erau: Budapesta, Miskolz, Keskemet, Debreţin, Zemlin, Tokay, Gyongyos, Nagy-zombat, Tornya, Battonya, Muncaci, Csanad, Nagylaka, Rimdszombat, Radvan, Gyarmat, Beszterezbanya, etc.

In Transilvania se pare că numărul negustorilor macedoromâni era tot atât de mare. Ei au apărut cam în aceeași epocă, ca în Ungaria. In arhiva bisericii din Miskolz, unde exista o puternică colonie macedoromână, s'a găsit un registru în care sunt trecute numele coloniștilor aromâni şi dacoromâni, după naştere, botez, moarte,etc. Ei apar dela 1606. (LXXV_{197}).

Cei mai mulţi se găseau răspândiţi în centrele mai mari ca: Braşov, Alba-Iulia, Blaj, Cluj, Oradia-Mare, Beiuș, Timișoara, Lugoj, Caransebeş, etc. Dar ei se aflau și în localităţi mai mici. Iată ce ne spune Gh. Ciuhandu, în ce privește ţinutul Aradului: «Expansiunea comercianţilor «Greci» (inclusiv macedoromâni) a trecut, peste româneştile judeţe ale Aradului şi Bihorului, până departe în nordul Ungariei de pe vremuri. Cât

privește județul Aradului, aici avem o serie întreagă de douăzeci și șase de localități, în care am putut verifica deocamdată prezența acestor comercianți. Iată localitățile: pe Valea Murășului, începând din sus spre Arad: Petriș, Șoimoș, Paulis, Miniș Ghioroc și Cuvin, iar mai jos Nădlac; apoi Curticiu, Otlaca, Șiclău, Socodor, Erdeis, (Pădureni), Chișineu-Criș și Zerind...». In Oradea Mare Aromânii au dat și un episcop: Meletie Covaci, originar din Neagușta. El a fost numit în această demnitate la 12 Aprilie 1748. A murit la 1 Aprilie 1775. ($XXXII_{196-207}$).

In centrele cele mai mari din Ungaria, ei, în unire cu negustorii greci, după ce se constituiau în comunități, își ridicau biserici proprii.

In ce privește Transilvania, nu există locaș bisericesc care să nu fi primit donația unei familii macedoromâne. Pentru dovedirea acestui lucru, nu este nevoie de cercetări în arhive. Ajunge o simplă ochire pe inscripțiile de pe pietrele mortuare din cimitirele mai vechi ale acestor biserici, spre a putea descoperi pe marii lor donatori. Sub acest raport bisericile din Budapesta, cu cea mai mare donație din partea marelui negustor Dimitrie Arghir din Moscopole, biserica din Miskolz, pe frontispiciul căreia stă scris, «prin cheltuiala confraților Români din Macedonia», biserica din Tokay, reședința familiei Mocioni, în fine, biserica din Zemlin, etc. vor rămânea multă vreme mărturii vii despre generozitatea și dărnicia acestui neprețuit element românesc.

Rolul pe care familiile macedoromâne l-au jucat în provinciile de sub stăpânirea maghiară locuite de Români, din nenorocire, nu este încă bine studiat. Atâta se știe numai că ele venind în atingere cu elementul românesc din acele părți, imediat

s'au înfrățit cu el, luând parte activă la toate frământările lui naționale și dându-i o seamă de bărbați care, prin genialitatea și patriotismul lor, au scris cea mai frumoasă pagină din istoria renașterii poporului român de peste munți. Din felul cum acești Români s'au comportat în provinciile românești în Ungaria, rezultă că acolo unde, în înstrăinarea lor, dădeau de un mediu românesc, ei reveneau repede la conștiința națională, identificându-se cu aspirațiile Românilor; acolo însă unde acest mediu lipsea, ei se pierdeau, prin încuscrire, în mijlocul străinilor cu care trăiau.

Cea mai numeroasă colonie macedoromână din Ungaria se afla la Budapesta.

In acest oraș Aromânii împreună cu Grecii aveau biserica lor, ridicată încă din 1788 pe un teren dăruit de Dimitri Arghir, originar din Moscopole. Cheltuiala pentru clădirea bisericii a fost făcută în cea mai mare parte de un alt Aromân, Gheorghi N. Maciu, mare negustor, de loc din Gopeș, lângă Bitolia. Printre ceilalți donatori sunt Atanasie și Constantin Gabrovschi, mari negustori de vinuri pe care le exportau din Ungaria și Polonia, Marcu Raicovici toți din Graba (Grabova), Dimitrie Bechella, medic, originar din Veria, lângă Salonic, Naum Fărăcat din Moscopole, Andrei Mocsoni. La început, serviciul divin se citea numai în grecește. Mai târziu, când Aromânii, din contactul lor cu Românii din Transilvania aflători în capitala Ungariei, s'au simțit Români, ei au cerut să se oficieze în biserica lor și în românește, ceea ce n'au vroit să primească Grecii, sub pretext că limba română din țară nu este tot una cu graiul macedoromân. Acest incident, care a ținut vreme multă, a desbinat comunitatea religioasă, despărțind pe Aromâni de Greci.

Nu cunoaştem exact numărul familiilor aromâne din Budapesta. El trebuie să fi fost destul de mare, dacă ţinem seamă de unele fapte care au ajuns până la noi numai în mod fragmentar. Unul dintre acestea este constituirea în anul 1815 a unei « Societăţi » a doamnelor macedoromâne din Budapesta, pentru strângerea de fonduri necesare la întreţinerea unei şcoli româneşti în capitala Ungariei, în care scop Românii obţinuseră autorizaţie dela împărat încă din 1811. In această societate figurau 33 de membre din aristocraţia macedoromână. Un alt fapt care pune într'o deosebită lumină năzuinţele acestor Romånce pentru propăşirea culturii naţionale este o « Odă » ce li s'a oferit în ajunul anului nou 1819. Scrisă în nemţeşte şi dedicată « Domnilor şi Doamnelor cetăţeni şi cetăţene de naţiune română din Pesta », ea a ajuns până la noi într'o broşură de 24 de pagini. Din conţinutul ei se vede marea mulţumire ce stăpânea sufletele Românilor din Pesta pentru nobila iniţiativă a doamnelor macedoromâne. Iată câteva versuri din această Odă, în traducere română: « Ceea ce a făcut Aromânul din Pesta introducând ştiinţa în şcoală, şi cultivând limba, să judece orişicine care cunoaşte lucrările foarte bine. Pretutindeni se ştie doar că treizeci şi trei la număr sunt acele care s'au adunat laolaltă, spre a se constitui în societate » (LX-a).

Was der Pesther Wlache that,
Um der Wissenschaft Saat
In seine Schule einzuführen

Und die Sprache zu kultivieren,
Das urteile jedermann,
Der die Sach'am besten kann.

Bewusst ist ja überall,
Dass drey und dreyssig an der Zahl
Ihrer sind., die sich gesellten

Und einen Verein bestellten
. . . .

Lipsa de informaţie îngreunează cercetările noastre. Puţinul ce ştim se reduce mai mult la nume pe care le găsim săpate pe pietre mortuare, zugrăvite pe pereţi de biserici, sau, în fine, trecute în lista prenumeranţilor unei opere tipărite. Prea puţine din aceste familii au ajuns până la noi. Astfel ştim că Teodor Mutovschi şi Atanasie Grabovschi au fost printre fruntaşii coloniilor româneşti. Ultimul, o personalitate bine cunoscută în cercurile intelectuale din Pesta, ţinea casa deschisă tuturor acelora care se interesau de viaţa politică şi culturală a Românilor din Transilvania. « Casa lui Atanasie Grabovschi era locul de întâlnire al scriitorilor români care începuseră a-şi tipări cărţile în Tipografia crăeştii Universităţi din capitala Ungariei. El însuşi înţelegea să sprijinească, prin propriile sale mijloace băneşti, cartea românească. Preotul Ioan Teodorovici din Pesta, tipărind la 1824 « Istoria Universală sau a toată lumea » tradusă în limba română... o dedică lui Atanasie Grabovschi, spunând în prefaţă că s'a simţit îndemnat să traducă această carte, fiindcă ştia « cu câtă sete aşteaptă Românii să poată ceti vreo istoriuţă ». Această dărnicie l-a îndemnat şi pe Teodor Aron la 1828, când şi-a tipărit cartea întitulată: « Scurt apendice la istoria lui Petru Maior », să o închine « preacinstitului şi de bun gen născutului Domn Atanasie Grabovschi

de Apadia... a ştiinţelor marelui mecenas și părtinitoriu» (LXII_8).

Atanasie Grabovschi a îngrijit de creşterea şi cultura nepotului său Andrei Şaguna, marele Mitropolit al Ardealului ortodox, care și-a pus toată priceperea și întreaga energie în serviciul bisericii și neamului.

Mai bine informaţi suntem asupra familiilor macedoromâne Mocioni și Gojdu. De altfel, sunt printre puţinele care s'au păstrat până la urmă ca Români, au lucrat pentru interesele naţionale românești, şi şi-au sacrificat averile pentru apărarea acestor interese. Prin aceasta ele au înscris cele mai strălucite pagini în istoria renașterii poporului românesc din Ardeal.

Amândouă erau originare din Moscopole.

Din familia Mocioni, primul care a descins în Ungaria a fost preotul Constantin Mocioni. El a venit în 1747 și a trăit 110 ani. Dintre cei cinci fii pe care i-a avut au trăit numai trei: Andrei, Mihai şi Petre. Primii doi, căsătorindu-se, au dat naștere la două linii separat innobilate: Andrei Mocioni de Foen, cu reședința în Banat, şi Mihai de Mocioni cu reședința în Tokay. Având în vedere că primul atac asupra orașului Moscopole a avut loc abia în 1769, părintele Constantin Mocioni trebuie să fi venit în Ungaria nu ca refugiat, ci ca om cu parale în compania altor negustori aromâni. Această presupunere rezultă din faptul că fiii săi au reuşit să facă dela început negoţ în stil mare (amplum commercium exercendo), trecând în fruntea coloniei românești din capitala Ungariei. In felul acesta se explică şi innobilarea lor de către împărat chiar din prima generaţie. Este greu să urmărim aici în cuprinsul acestor câtorva rânduri întreaga genealogie a acestei ilustre familii macedo-

române, începând cu preotul Constantin, descălecătorul, până la ultimul vlăstar în viață, Antoniu Mocioni de Foen, marele Maestru al Vânătoriilor Regale. Este destul să arătăm că, deși mulți din ei au avut relații de înrudire cu familii din nobilimea maghiară, germană, etc., nu s'au înstrăinat ci au rămas Români, luând parte activă la toate frământările fraților noștri din Transilvania (IX_9).

In ce privește familia Gojdu, cu reprezentantul ei Emanoil Gojdu, originea ei macedoromână rezultă atât din înrudirea acestuia cu familiile macedoromâne, cât și din cele două soții Anastasia Pometa și Melania Dumcea, ambele făcând parte din aristocrația coloniei aromâne din Pesta.

Cu prilejul celei de a doua căsătorii a lui Emanoil Gojdu, ziarul « Concordia » din Pesta scria următoarele: « Ilustritatea Sa D. Emanuil Gozsdu, fostul comite suprem al Carașului, a încredințat zilele acestea pre d-șoara Melania Dumcia, fiica cea mai tânără a d-lui Ign. Dumcia, director la banca filială a Institutului Ipotecar (Kreditanstalt) din Pesta. Familia e română de origine macedonică. Lăudata mireasă pune toată silința să învețe limba română ». Din ultima frază aflăm că ea, în calitate de Romăncă, știa numai aromânește și ca atare, după căsătorie, trebuia să învețe și românește.

Aceste două căsătorii făcute numai cu tinere alese din societatea aromânească din Pesta precum și relațiile cu fruntașii macedoromâni din capitala Ungariei au avut o influență binefăcătoare asupra lui Emanoil Gojdu: « De însemnătate hotărîtoare pentru întreaga viață a lui Emanuil Gozsdu par a fi devenit relațiunile prietenești încheiate de tânărul avocat cu Atanasie Grabovschi, unchiul Anastasiei

Şaguna, şi cu fiul acesteia, cu talentatul student Anastasiu, călugărul Andrei de mai târziu, sortit să devină restauratorul Mitropoliei ortodoxe române din Transilvania şi neîntrecutul ei « dătător de legi şi datini » (LXII_8).

In urmă de tot s'a descoperit şi o inscripţie cu numele acestei familii în biserica Sf. Nicolae din Moscopole (XXXIV_{82}).

Emanoil Gojdu este cel mai mare everghet al Românilor, care şi-a lăsat averea în folosul culturii naţionale. Nu există un alt fiu al neamului care, după ce a agonisit prin muncă cinstită o avere atât de mare, să o lase toată pentru ajutorarea studenţilor lipsiţi şi cultura poporului român, eternizându-şi în modul acesta pururea numele în sânul naţiunii sale.

Invăţaţii macedoromâni din Austria şi Ungaria. Printre mulţimea Românilor macedoneni din Austria şi Ungaria se găseau unii care se ocupau şi cu cartea. Cei mai mulţi din ei scriau în limbi străine şi, mai ales, în limba greacă, pe care o stăpâneau foarte bine. Erau alţii, însă, care au încercat să scrie şi în dialectul macedoromân. Dacă cei dintâi, luaţi de curentul vremii ce stăpânea atunci chear şi pe puţinii cărturari din ţară, scriau mai bine greceşte decât româneşte, ultimii, cu toate că nu ignorau limba greacă, încercau totuşi să iniţieze pe Macedoromânii rămaşi în patrie în studiul limbii materne. Iniţiativa lor pare cu atât mai interesantă pentru noi astăzi, cu cât ea avea loc într'o vreme, când Statul român nu ştia nimic despre existenţa Românilor din Macedonia.

Tot ce se făcea pe atunci în această privinţă, pornea oarecum din proprie iniţiativă. Este drept că ei erau foarte mult influenţaţi de mişcarea Românilor din Transilvania. Era timpul când, în vreme ce în Principatele Române stăpânea spiritul

fanariot susţinut de academiile greceşti, în Ardeal se pregăteau în domeniul limbii și al istoriei naţionale cele două mari opere fundamentale: « Lexiconul Budan », apărut abia în 1825, la care s'a lucrat mai mult ca treizeci de ani şi « Istoria pentru începutul Românilor », publicată în 1812. Am arătat în lucrarea mea « Aromânii » că unul dintre învăţaţii macedoromâni, despre care va fi vorba imediat în rândurile de mai jos, stetea în legături de prietenie cu Petru Maior.

In cele ce urmează mă voi ocupa pe scurt mai întâi de învăţaţii macedoromâni care au încercat să scrie în româneşte, după aceea de ceilalţi.

Printre primii locul întâi îl ocupă medicul Gheorghe Constantin Roja, născut în 1786 în Bitolia. El a fost adus la Timișoara, în vârstă de opt ani, la un unchi al său care se îndeletnicea cu comerţul. După terminarea studiilor liceale în Timișoara, el s'a înscris la Facultatea de medicină din Pesta, unde și-a luat doctoratul cu lucrarea istorică « Cercetări asupra Românilor care locuiesc dincolo de Dunăre » (Untersuchungen über die Rumanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen, Pesth, 1808), tradusă în românește de Sergiu Hagiade din Craiova în 1867. Un an după aceasta a scris în dialectul macedoromân faimoasa încercare de unificare a graiului Românilor macedoneni cu limba Românilor din ţară. Lucrarea este intitulată: « Măestria ghiovăsirii (= citirei) româneşti cu litere latinești, care sunt literile Românilor ceale vechi », Buda, 1809.

Roja, care semna în teza sa de doctorat « Vallachus Moscopolitanus », era un om de acţiune și foarte învăţat. Avea talent pentru studiul limbilor — după Szinnyei el vorbea 14 limbi — şi-l interesau chestiunile istorice.

In prima lucrare, Roja, influențat de opera lui Thunmann, atât de des citată în cursul acestei lucrări, își propune să lămurească pe toți aceia care nu cunosc pe Românii din sudul Dunării, dar mai ales pe înșiși Românii, despre originea acestui popor și felul cum se înfățișează el astăzi. Macedoromânii, după Roja, sunt Traci romanizați. Limba lor este românească şi conţine foarte multe elemente latine. Cuvintele grecești nu sunt prea numeroase. Iar scrierea trebuie să fie cu litere latinești. Literile grecești le-a introdus, după autor, Cavallioti, ceea ce n'a făcut bine, fiindcă, odată cu ele, s'au strecurat și cuvinte grecești. La sfârșitul lucrării ni se dă o listă de prenumeranţi în care există foarte mulţi Români macedoneni. Intre aceştia se întâlneşte foarte des numele familiei Şaguna care apare sub forma macedoromână « Şăgune » (haină de lână de coloare albă sau neagră, despre care vezi p. 40): Gheorghi Dimitri Şăgune, Vreta N. Şăgune, Gheorghi Vreta N. Şăgune, Ion Şăgune, Naum Şăgune, toţi aşezaţi în Mişcolţ.

In a doua lucrare Roja a încercat, cum am spus, să unifice graiul Macedoromânilor cu acela al Românilor din țară. Ideea nu era numai a lui. După cum am căutat să arăt într'un studiu întitulat « Aromânismele la Petru Maior », însuși Petru Maior a încercat să introducă în limba română cuvinte macedoromâne de origine latină. Era pe vremea curentului latinist, când cuvintele slave din limbă trebuiau eliminate, iar forma limbii apropiată de cea latină. La Macedoromâni numărul lor nu era prea mare; în schimb, existau cuvinte grecești, pe care Roja vroia să le înlocuiască cu cuvinte latinești din limba română. Iată două-trei fraze din limba lui Roja:

« Cui place multă grăire, nu scapă de peccate. Quare dorme multu, nu va se aibă stranie pentru acoperire. Quare și face cassa analtă, currundu va se o veadă apussa ».

In prima frază, avem două cuvinte dacoromâne: « place » și « peccate » care sunt înlocuite de Macedoromâni prin forme grecești. In schimb, ultimele două: « stranie » pentru « straie » sau « haine » și « apussa » pentru « joasă », sunt neschimbate aromânești.

Se presupune că, în afară de cele două lucrări citate, și de o disertație inaugurală la Viena, el ar fi scris și alte tratate medicale, între care ar fi și o carte despre epidemii, ce s'ar găsi aici la București.

Celălalt învățat Mihail G. Boiagi a publicat « Gramatica română sau macedoromână » tipărită în 1813 la Viena, unde funcționa la un gimnaziu ca profesor de limba greacă. Este scrisă în limba germană și greacă, cu exemple și multe bucăți de citire în dialectul macedoromân. Lucrarea lui Boiagi se răspândea în toiul campaniei, pe care o ducea în contra Românilor din Pind, în Grecia, vestitul dascăl grec Neofit Duca, fost profesor la Academia grecească din București și dat peste graniță afară, după ce mai întâi a fost bătut, imediat după venirea lui Gheorghe Lazăr în Muntenia.

Iată în ce termeni triviali se adresa Aromânilor acest pedant grec, oridecâteori aceștia ridicau pretenții de a se instrui în limba română: « Se laudă Aromânii că vor să constitue o națiune deosebită și nu vor să se unească prin limbă încetul cu încetul cu națiunea greacă, după cum s'au unit prin religie ». Și mai departe: « Așa sunt acei ce se prostesc cu limba aceasta românească, murdară și ticăloasă dacă este

iertat să se numească limbă, acea care pretutindeni șchiopătează și nu-i urmarea unei limbi, având scârbă mare și rostire uricioasă». La toate aceste alegațiuni, al căror ecou ajungea până la coloniile macedoromâne din Austria și Ungaria, Boiagi răspundea demn și liniștit în prefața gramaticei sale: «Românul n'are de ce să se rușineze de limba lui, din contra, el se va simți mândru când, reușind să-și cultive spiritul, limba maternă îl va urma bucuros, în orice caz mai bucuros decât ca multe alte limbi. Așa dar, din considerațiunile înșirate până aci, nu înțeleg flecăriile nedemne ale lui Neofit Duca, căruia fiindcă nu cunoaște nicio altă i-ar fi plăcut să distrugă toate limbile din lume, pentru ca, în locul lor, să introducă limba sa macaronicească (cum o numesc în batjocură conaționalii săi). De altfel, zelul acestui învățat grec este atât de orb, încât dorește această înlocuire, deși el însuși pretutindeni declară că Românii sunt mai apți pentru cultură și mai sensibili la artele frumoase decât Grecii. Impins așa dar numai de orbire și de ignoranță ridicolă, el poate să întrebe într'un ton atât de provocător, unde au Românii țară, orașe, preoți, legi, nobilime, etc.?». In fine, gramaticul macedoromân, după ce continuă mai departe prefața, revenind la afirmările lui Neofit Duca, adaogă: «Hotentoți de ar fi Românii, totuși ar avea dreptul și datoria să se perfecționeze în limba lor» (XVII_{67-81}).

In rândul acestor doi învățați putem pune și pe Nicolae Ioanovici, autorul unui dicționar macedoromân în cinci limbi «Diccionariu tru cinci limbe: ellinescu, grecescu, rumanescu, nemcescu shii (= și) madsarescu» rămas în manuscript în posesia Academiei Române. Acest Ioanovici, după cum am încercat să arăt într'un articol asupra activității sale, ține de familia Căliva, originară din Moscopole, stabilită la Timi-

şoara. Din această familie macedoromână cunoaştem pe Gheorghe Ioanovici, nepot al lui Pavel Ioanovici, fiu al lui Ioan Căliva, de care s'a ocupat profesorul D. Braharu. In ce priveşte originea autorului dicţionarului nostru, Nicolae Ioanovici, după cum el însuşi mărturiseşte în prefaţa lucrării sale, este din Moscopole. El cunoaşte perfect aromâneşte; de asemenea limbile: latina, greaca, modernă, germană şi maghiară. Pentru frazele macedoromâne se serveşte de cunoştinţele sale proprii. Limba lui se identifică cu aceea a textelor româneşti din Albania ($LVII_{102, 108}$).

Intre învăţaţii români din a doua categorie, locul de frunte îl ocupă marele cărturar Dimitrie Nicole Darvari. El era conştient de deosebirea ce exista între Aromânii şi Grecii din Viena. A publicat în limba greacă o serie de lucrări cu caracter filosofic, pedagogic şi educativ. O listă a lucrărilor sale a fost publicată pentru întâia dată în primul număr din faimoasa revistă ce apărea pe atunci la Viena; Ἑρμῆς ὁ λόγιος. Familia Darvari era originară din Vlahoclisura (Macedonia). Gheorghe Constantin Darvari era mare negustor şi proprietar de imobile la Viena. Maramuşanul Vasilie Ghergheli din Ciocotici, căruia îi ajutase la publicarea lucrării sale « Cod al manierelor elegante », îl numeşte: « ceteţienescu neguţiătoriu şi avutoriu a mai multe case din Vienna, fierbânte zelos spre cultura Romane naţiei sale » ($XVII_{38\ n.}$).

Despre Doctorul Constantin I. Darvari, care a profesat medicina la Bucureşti şi a publicat lucrări medicale, am vorbit la p. 203.

După el vin: Constantin Emanuil Ghica de Djanfalva, numit de Carcalechi în Biblioteca românească din 1821 « bărbat prea învăţat între Românii din Macedonia »;

Vasilie Papa Eftimiu care a publicat în 1807 o « Istorie a Greciei » tradusă din limba germană, cu afirmarea în titlu că este destinată pentru şcoala întemeiată de « frăţia localnicilor din Viena Greco-Români (Ῥωμαῖοι Βλάχοι) », şi în fine, Ioan Nicolidi de Pindo, medic vestit, originar din Gramoste.

Ioan Nicolidi de Pindo era mândru de originea sa grămusteană. De aceea, după cum Gheorghe C. Roja semna « Vallachus Moscopolitanus », tot aşa el, în teza sa de doctorat, semna « Macedo-Grammostensis ». După ce a terminat şcoala primară din Gramoste, Ioan Nicolidi de Pindo a trecut în Sacişta pentru studii mai înalte. Pe vremea aceea exista în Sacişta un « colegiu » în care se studia ştiinţă, istorie şi teologie. Fără voia părinţilor săi, el a plecat în Austria să studieze medicina. Ajuns la Viena, după câţiva ani de studii, a obţinut doctoratul şi dreptul de a practica medicina în capitală, ceea ce era un mare succes pentru el. Pentru meritele sale excepţionale în practica medicinii, el a fost înnobilat în timpul împăratului Leopold al II-lea, cu predicatul « de Pindo ». După un necrolog ajuns până la noi, Ioan Nicolidi de Pindo era foarte învăţat, mare filantrop şi om bun la suflet. Ajuta pe săraci vindecându-i de boale şi dându-le medicamente. O parte din biblioteca sa, constând din clasicii greci, a dăruit-o încă în viaţă comunităţii greco-valahe din Viena. In afară de teza sa de doctorat, el a publicat, după baronul Störck, o lucrare despre sifilis şi alte câteva articole mai mărunte. Se spune că avea obiceiul să scrie ca Turcii de pe vremea lui, ţinând hârtia în palme şi de multe ori stând în picioare (XCVII).

In afară de Ion Nicolidi, la Viena se afla şi un nepot de frate al acestuia, Sterghie Eustatie Nicolide, înnobilat în acelaşi timp cu unchiul său.

Contribuţia Aromânilor la viaţa politică şi culturală a Grecilor. Toate popoarele creştine din Peninsula Balcanică, până aproape de prima jumătate a sec. al XIX-lea, formau sub raportul culturii şi al civilizaţiei, o singură lume. Ideea călăuzitoare a acestei lumi era viaţa creştină, susţinută de şeful suprem al spiritualităţii orientale care era Patriarhul din Constantinopol. Macedoromânii lipsiţi de o biserică proprie, ţineau direct de această spiritualitate.

In astfel de împrejurări, atunci când în Orient începu să bată un vânt de libertate, alături de marii patrioţi care luptau pentru restaurarea Eladei în graniţele imperiului bizantin, se găseau şi Macedoromânii. Dela început ei s'au arătat cuceriţi de măreţia acestei idei. De aceea printre protagoniştii greci din patrie şi din străinătate, lucrând pentru realizarea acestei idei, se găseau şi Macedoromâni care, în multe privinţi, formau sufletul mişcării.

In lipsă de izvoare, noi nu cunoaştem toate amănuntele acestei mişcări. Ştim numai că înainte de 1800, acela care a tras clopotul de alarmă, vestind Grecilor de pretutindeni o nouă viaţă, a fost poetul revoluţionar de origine macedoromână Riga din Veleştin sau, cum îi zic Grecii, Rigas Velestinlis (XVI şi XCVII-a $_{368}$).

El era originar din Pind, vorbea româneşte şi lucra în legătură cu fraţii săi români din patrie şi străinătate.

Dându-şi bine seama de faptul că o astfel de mişcare nu va putea fi dusă la bun sfârşit numai cu Grecii şi Românii din patrie, Riga din Veleştin a trecut graniţa, venind întâi la Bucureşti, într'o vreme când la noi grecismul era a tot stăpânitor, şi, de aici apoi, a trecut la Viena. Acolo a intrat în legătură cu vestiţii editori şi tipografi aromâni Fraţii

Marchide Puliu, despre care am vorbit (p. 207), originari din Sacişta în Pind; acestora le-a mărturisit planul său revoluționar și propaganda ce vroia să facă în Monarhia Austro-Ungară. Fraţii Puliu, aprobându-i planul, s'au angajat să-i tipărească versurile împreună cu vestita proclamaţie revoluționară, care trebuia să apară în taină, fără aprobarea autorităţilor locale. După apariția şi distribuirea ei, el a fost nevoit să se refugieze în Triest, la alţi negustori macedoromâni, unde a fost prins de autoritățile locale și predat Porţii, care l-a trimes la Belgrad, unde a fost decapitat, în 28 Febr. 1793. Fraţii Puliu, care erau tot atât de vinovaţi pentru tipărirea proclamaţiei, fiind supuși austrieci n'au fost extrădaţi.

Amintesc aici că la această tipografie s'a tipărit în 1797 şi cartea macedoromână pentru şcolile primare la Aromâni «Noua pedagogie», scrisă de protopopul coloniei românești din Posen, Constantin Ucuta, despre care s'a vorbit mai sus (p. 191). Tot la această tipografie s'a imprimat și primul jurnal grecesc «Ephemeris», ca și alte multe reviste și scrieri de propagandă.

Cu toate greutăţile ce a întâmpinat această mișcare, marea revoluţie greacă ce a precedat războiul pentru eliberarea Greciei n'a putut fi înlăturată. La aceste două momente hotărîtoare pentru viaţa politică a Greciei moderne, contribuţia Românilor din munţii Pindului a fost atât de hotărîtoare, încât nu exagerăm când afirmăm că, printre eroii cu care s'a mândrit elenismul de mai târziu, un loc de frunte îl ocupă și căpitanii români: Andruţu, originar din Vlaholivadi din Olimp; faimosul șef al Armatolilor, Căpitanul Bucuvala, care la adânci bătrâneţe s'a dus la Ierusalim; Hagi-Petru, pe care Turcii îl numeau Vlah-bei, în fine, Caciandoni, Diacu, Vlahu, Cionga şi alţii.

Grecii mai luminaţi au ţinut seama întotdeauna de această contribuţie a Românilor la renaşterea politică a Greciei moderne. Astfel, în revista franceză « L'Hellénisme » din Iunie 1904, care apărea la Paris, cetim următoarele rânduri: « Aceşti Kutsovalahi au luat parte atât de activă în luptele pentru asigurarea existenţei noastre naţionale, încât şi-au vărsat sângele şi cheltuit banii pentru susţinerea cauzei greceşti ». Iar scriitorul francez Edmond About care a cunoscut atât de bine pe Greci, afirmă cu drept cuvânt că « Armatolii din Tesalia sunt aceia care au fondat prin jetfa lor Grecia de astăzi » (LVIII_{62}).

Tot cam pe vremea aceea au răsărit din mijlocul Românilor din Pind câţiva poeţi, care au scris versuri pline de avânt şi caldă simţire, citite şi astăzi de poporul grec cu multă plăcere. Printre aceştia cei mai de seamă au fost Valaoritis, Zalacostas şi Cristalis, ultimii doi din comuna românească Siracu din Pind, care, împreună cu Riga din Veleştin, despre care am vorbit, au contribuit atât de mult la îmbogăţirea literaturii şi înfrumuseţarea limbii greceşti.

După constituirea Eladei în Stat independent, printre bărbaţii politici ai Greciei moderne, se ridică figura impunătoare a lui I. Coletti, la început medic particular al lui Ali-Paşa tiranul din Ianina, după aceea mare om de Stat al Greciei.

Român de origine din comuna Siracu în Pind, Coletti a apărut într'o vreme de frământări politice în Grecia, în care patimile personale, mai mult decât la oricare alt popor balcanic, duceau câteodată la desbinări catastrofale. Coletti, cu temperamentul său liniştit, cu inteligenţa sa scăpărătoare, cu fineţea şi tactul său politic, ştia să le potolească pe toate.

Rolurile lui în viaţa politică a Greciei au fost multe şi variate. La urmă de tot a fost «trimisul extraordinar al primului rege al Greciei la Paris».

Aici Coletti s'a întâlnit cu Ion Ghica în saloanele d-nei Champy, cu care s'a întreţinut în româneşte. Coletti vorbea în dialectul macedoromân, iar Ion Ghica în limba literară. «Son Excellence le Général Coletti» — ne spune Ion Ghica — era înalt, trupeş, frumos, îmbrăcat cu fustanelă cu mintean şi cepchen alb, cusut cu găitanuri albastre». Această memorabilă întâlnire ne este descrisă de scriitorul şi omul politic român, în vol. III din scrierile sale (XVII_{21}).

Dar Macedoromânii n'au dat Greciei moderne numai eroi naţionali și oameni politici ci și învăţaţi şi, mai ales, evergheţi. Printre cei dintâi avem pe vestitul istoric Spiru Lambru, pe Pantazi, Zvolu și alţii; printre cei din urmă, familia Sina din Viena despre care am vorbit. Membrii acestei familii au cheltuit sume mari pentru opere de binefacere în Grecia. Ei au ridicat la Atena localul pentru Academia Greacă, o capodoperă de arhitectură şi cel mai frumos edificiu din capitala Greciei. Weigand, care a vizitat această academie, regretă că marele donator macedoromân, odată cu edificiul, nu le-a putut dărui Grecilor şi pe academicieni: «nur Schade, dass er mit dem Gebäude nicht auch gleich die Akademiker mitschenchen konnte». Gheorghe Averoff, originar din Aminciu, a cheltuit o bună parte din averea sa pentru flota greacă, a clădit stadionul din Atena pentru jocurile olimpice și a ridicat școli şi spitale în mai multe orașe din Grecia.

Tot munificenţii macedoromâne se datorește măreţul local pentru școala politehnică din Atena. O inscripţie de pe frontispiciul localului arată ca întemeietori pe macedoromânii Sturnara,

Mihail şi Elena Toșița şi Gheorghe Averoff. Ca recunoștință pentru toate aceste binefaceri, Grecii i-au ridicat lui Toșița în cimitirul din Atena un monument pe care, în mod ridicol, locul de naştere din inscripţie l-au schimbat din Meţova în « Messovon », dându-i o factură grecească, spre a ascunde originea macedoromână a mărinimosului donator. Faptul a fost relevat tot de profesorul Weigand, care se exprimă în felul următor: « Dem Wohlthäter Tošitsa hat man auf dem Friedhofe von Athen ein prächtiges Denkmal in Marmor gesetzt, dabei in lächerlicher Weise den Geburtsort desselben « Metsovo » in « Messovon » umgeändert, um dem Worte ein mehr griechisches Aussehen zu geben » ($CX_{I\ 179}$).

Renaşterea Românilor macedoneni prin şcoli naţionale. Acţiunea învăţaţilor patrioţi macedoromâni din Austria și Ungaria, ca Gheorghe Const. Roja, Mihail Boiagi și alții, care au publicat lucrări în dialect cu scopul bine vădit de a produce printre Aromânii din Macedonia o mișcare pentru trezirea lor la conștiința națională, n'a reușit.

Pe vremea aceea propaganda greacă în Peninsulă și chiar aici la noi în ţară era atât de puternică, încât orice iniţiativă în această direcţie era condamnată să rămână fără niciun rezultat.

Abia când evenimentele politice din cele două Principate, cu prilejul revoluției din 1848, au silit pe unii bărbaţi de Stat şi mari patrioţi români, ca poetul Dimitrie Bolintineanu, generalul Cristian Tell, I. Ionescu dela Brad să treacă în Orient, s'a început, prin silința Macedoromânilor stabiliţi la București, o nouă acţiune pentru cultivarea elementului românesc din Balcani prin şcoli naţionale.

Trebuie să recunoaştem dela început, că, în această a doua perioadă de redeşteptare a conştiinţei naţionale la Macedoromâni, acela care pentru întâia dată a deşteptat interesul publicului românesc din ţară pentru soarta Macedoromânilor a fost Dimitrie Bolintineanu. In acest scop, el a publicat un volum de călătorii în Macedonia, în care a încercat să redea o parte din frumuseţile regiunilor locuite azi de Macedoromâni. Nu se ştie dacă autorul a făcut aceste călătorii la faţa locului, sau le-a descris din simplă închipuire. Intr'un mic studiu făcut în acest scop, mi-am exprimat părerea că el n'a călătorit în Macedonia. In vremea lui şi chiar înainte, obiceiul de a publica călătorii în Orient, fără a-l cunoaşte, era destul de răspândit. Cu toate acestea, apariţia descrierilor de călătorie ale lui Dimitrie Bolintineanu, numai cu câţiva ani înainte de înfinţarea primelor şcoli româneşti în Macedonia, a fost clopotul de alarmă care a trezit opinia publică din ţară şi a deşteptat nădejdi noi în inimile fraţilor români din Macedonia. Fără călătoriile lui Dimitrie Bolintineanu, Macedoromânii ar mai fi rămas încă multă vreme necunoscuţi. Bolintineanu a fost acela, care, chiar atunci când a exagerat, s'a silit să-i înfăţişeze marelui public din ţară într'o lumină cât de simpatică. Şi încercarea lui n'a rămas zadarnică. Apariţia acestor călătorii, scrise cu atâta căldură, n'a fost numai o revelaţie pentru publicul românesc, care abia dacă auzise despre existenţa Macedoromânilor, dar a trezit în inimile Românilor macedoneni stabiliţi în ţară speranţe pentru salvarea din ghiarele grecismului a fraţilor rămaşi în patrie.

De altfel, şi alţi patrioţi români din ţară, care cetiseră în autorii străini despre aceşti Români, ar fi voit să se ducă în mijlocul Macedoromânilor. Printre aceştia era şi Nicolae

Bălcescu care dorise să plece în Macedonia, înaintea lui Bolintineanu. Fapt este că curentul de simpatie pentru soarta acestor Români devenise în vremea aceea atât de puternic, încât în 1860, în Bucureşti s'a format un comitet, în fruntea căruia se aflau cele mai marcante personalităţi din ţară, ca: C. A. Rosetti, Dimitrie Bolintineanu, Cezar Boliac, Cristian Tell şi alţii, al cărui unic scop era să procure mijloace pentru începutul unei acţiuni culturale la Românii din Macedonia. Acest comitet, la început, a redactat un manifest scris în româneşte şi greceşte, care trebuia să fie trimes la Românii din Macedonia. Apoi, s'a deschis prima şcoală românească (1864), de către institutorul macedoromân care învăţase 3—4 ani carte românească la un liceu din Bucureşti, Dimitrie Atanasescu, originar din comuna Târnova de lângă Bitolia.

Acesta este începutul.

Dimitrie Bolintineanu ca scriitor, Dimitrie Atanasescu ca apostol şi fecund autor de cărţi didactice au fost ctitorii şcoalelor româneşti din Macedonia, întreţinute de Statul românesc.

Activitatea dascălului, care ducea o nouă învăţătură printre Românii din Peninsula Balcanică, deşi la început a cunoscut multe piedeci din partea şcoalei greceşti, n'a rămas fără răsunet în celelalte comune româneşti. După şcoala din Târnova s'au deschis altele. Numai că lipseau institutorii. Pentru acest scop, s'a ales un număr de tineri macedoromâni care au fost aduşi în ţară de părintele Averchie, spre a studia, şi a fi apoi întrebuinţaţi ca dascăli în Macedonia. Aceşti tineri au fost aduşi în ţară în două serii: în prima serie erau zece, toţi originari din Pind; în a doua, optsprezece, între care se găseau şi câţiva din Macedonia.

In modul acesta şcolile se înmulţeau din an în an, în aşa fel încât, după o activitate de 36 de ani, în 1900, Macedoromânii aveau în sudul Peninsulei Balcanice 6 şcoli secundare, 113 şcoli primare şi mai multe biserici, în care serviciul divin se oficia în limba română. Toate aceste şcoli înfiinţate în bună parte prin activitatea şi directa conducere a inspectorului Apostol Mărgărit, mai în urmă au fost înmulţite şi sistematic reorganizate de Administratorul, mai târziu Consulul general la Salonic, George C. Ionescu, în prezent pensionar la Bucureşti.

Acum mai trebuia rezolvată chestiunea bisericească, în virtutea căreia Macedoromânii puteau avea episcopii lor, care să le sfinţească bisericile şi să le hirotonisească preoţii. In anul 1905, guvernul român a reuşit să realizeze pe lângă guvernul turc şi această ultimă dorinţă. Acum totul ar fi mers bine, dacă, în urma revoluţiei Junilor Turci, nu s'ar fi precipitat evenimentele cu izbucnirea războiului balcanic, în urma căruia a urmat desmembrarea elementului românesc între statele învingătoare: Grecia, Serbia şi Bulgaria. (XVII_{38}).

In ce priveşte starea culturală la Meglenoromâni, nu cunoaştem nimic până în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, când au început să se deschidă primele şcoli româneşti în comunele lor. Până atunci, ei se instruiau cum puteau şi mai ales cât puteau, în limba slavă din contactul lor cu Slavii din comunele vecine, şi, în limba greacă, din contactul lor cu biserica, în care limba de serviciu a fost grecească.

Inainte de şcolile româneşti, ei n'au avut şcoli slave. In schimb au avut şcoli greceşti. Acestea n'au influenţat câtuşi de puţin asupra limbii sau asupra sentimentelor lor naţionale. Sub

acest raport, ei s'au considerat întotdeauna deosebiţi de Greci şi de Slavi.

Năzuinţa de a se cultiva în limba maternă a început să se arate la ei încă din 1864, adică cam atunci, când Dimitrie Atanasescu, marele dascăl al românismului din Macedonia, deschidea primele şcoli naţionale în mijlocul Macedoromânilor.

Cu toate acestea, ei n'au ajuns să cunoască şcoala românească prin Macedoromâni. Pe vremea aceea, contactul dintre Meglenoromâni şi aceştia lipsea atât de mult, încât nu numai oamenii din popor, dar chiar cărturarii macedoromâni nu aveau o idee clară despre existenţa unei populaţiuni româneşti în Meglen.

Meglenoromânii au aflat despre poporul român şi despre limba română la Sfântul Munte. Incă înainte de 1864, un oarecare Ioan Popa-Gheorghe din Oşani (Meglen), vroind să se călugărească, a plecat la Sfântul Munte. Fiind însurat, călugării greci n'au vroit să-l primească la mânăstire. Atunci s'a dus la schitul românesc Prodrom. In acest schit el a petrecut o iarnă întreagă, învăţând româneşte. După aceea s'a întors în Meglen ca preot, introducând în biserică limba română. Cu toate că patriarhia greacă din Constantinopol l-a pedepsit pentru această inovaţie în biserică, totuşi întrebuinţarea limbii române printre săteni s'a întins din ce în ce mai mult şi, numai după câţiva ani, cu ajutorul dascălilor macedoromâni, Meglenoromânii au deschis şcoli româneşti (XX II $_9$).

Societatea de Cultură Macedoromână. Acţiunea pentru trezirea Românilor la conştiinţa naţională prin şcoală, întreprinsă de guvernul român din ţară, la început, n'a mers tocmai aşa de uşor. Greutăţile şi piedicele proveneau din faptul că această ini-

ţiativă era luată într'o vreme când populaţiunile din Balcani se găseau în fierbere sub ameninţarea bandelor de insurgenţi formate de Bulgari, Greci şi Albanezi. In astfel de împrejurări, Turcii nu înţelegeau rostul unei acţiuni pur culturale, chiar atunci când ea se făcea în folosul unei populaţiuni care nu avea niciun interes politic. Guvernul român, la rândul lui, nu se putea angaja prea mult, mai întâi pentrucă avea prea puţină trecere la Poartă, al doilea, şi din cauza atitudinii ostile a Patriarhiei, care era foarte indispusă în urma secularizării averilor bisericeşti dela mănăstiririle din ţară.

In astfel de împrejurări, o acţiune în interesul acestor Români putea începe numai pe cale particulară şi dela oameni care cunoşteau întreaga situaţiune a elementului românesc din sudul Dunării. Aceştia nu puteau fi alţii decât Macedoromânii stabiliţi în ţară. De fapt, ei au şi început să se mişte, în fruntea unor patrioţi ca Dimitrie Cazacovici, ajuns mai târziu membru activ al Academiei Române, Iordache Goga, Zisu Sideri şi Dimitrie Bolintineanu, reuşind să formeze în anul 1860 un prim comitet despre care am pomenit mai sus, compus din cele mai distinse personalităţi din ţară: C. A. Rosetti, Cristian Tell, Cesar Boliac şi V. A. Ureche.

Imediat după constituire, comitetul astfel compus a adresat Românilor macedoneni din Peninsula Balcanică un călduros manifest, din cuprinsul căruia ei aflau pentru întâia dată că nu sunt singuri pe lume în locurile îndepărtate unde se găsesc şi că au fraţi mai mari care se interesează de soarta lor.

Este de prisos să arăt aici că sufletul acestui comitet era V. A. Ureche, acest mare patriot şi neobosit luptător pentru cauza tuturor Românilor de peste hotare, nu numai pentru soarta Macedoromânilor.

In urma stăruinţelor depuse de acest prim comitet, s'au înfiinţat, începând dela 1864, primele şcoli româneşti în Macedonia. Tot în urma stăruinţelor lui s'au trimes primele cărţi româneşti în Macedonia şi s'au adus din Epir, Tesalia şi Macedonia, aici în ţară, primii elevi, înfiinţându-se o şcoală macedoromână cu internat şi cu un program făcut anume pentru pregătirea acelor tineri, care trebuia să înveţe mai întâi bine limba literară şi ceva latineşte, şi numai după aceea să treacă la liceul Sf. Sava pentru învăţături mai înalte.

In urma acestor promiţătoare începuturi pentru cultura Românilor din Macedonia, sforţările Comitetului nu ajungeau. Acum şi numărul Românilor macedoneni din ţară, care se interesau de mersul cauzei româneşti în Macedonia, se mărea din ce în ce mai mult. In astfel de împrejurări, s'a simţit nevoia ca, în locul comitetului, să se fondeze o societate care să cuprindă cele mai marcante personalităţi din ţară. Această societate s'a şi constituit sub numele de «Societatea de Cultură Macedoromână», în forma în care există şi astăzi.

Prima adunare a avut loc la 23 Septemvrie 1879 în sala Ateneului Român.

Această memorabilă şedinţă a fost ţinută sub înalta preşedinţie a Mitropolitului Primat Calinic Miclescu, secretar fiind V. A. Ureche. In Consiliul de Administraţie de 35, ales de adunare, figurau, pe lângă fruntaşii macedoromâni din ţară, cele mai distinse şi marcante personalităţi din lumea politică şi literară dela noi, ca Dumitru Brătianu, C. A. Rosetti, Principele D. Ghica, Ion Câmpineanu, Dumitru Sturdza, General Tell, George Chiţu, Vasile Alecsandri, Titu Maiorescu, Iacob Negruzzi şi alţii.

Entuziasmul stârnit la fondarea ei era atât de mare, încât adeziunile veneau dela cele mai distinse personalități din țară. Sub acest raport mă mulțumesc să arăt aci că însăși Doamna Elena, care pe vremea aceea se găsea la Paris, a cerut să fie înscrisă la Societate cu cei doi fii ai ei, Alexandru și Dumitru, după cum rezultă din următoarea scrisoare, pe care a adresat-o cu data de 9 Iulie 1880[1]):

« *Monsieur,*

L'état de ma santé ne m'a pas permis de répondre plus-tôt à la lettre par a quelle vouz m'avez fait connaître et l'existence de la Société d'Instruction Macédo-Roumaine et la noble mission qu'elle s'est donnée.

Pour empêcher la dénationalisation des nombreux Roumains répandus sur le sol de la Turquie d'Europe, vous faites appel à tous. Pour parer aux dangers qui menacent nos intéressants congénères, vous projetez d'élever et de subventionner des écoles roumaines dans les contrées transdanubiennes et surtout en Macédoine. Rien de plus sage ni de plus efficace en effet pour entretenir chez eux l'étude de la langue, de la religion, de l'histoire et des moeurs de leurs pères.

Votre entreprise est vraiment patriotique Monsieur, elle sera bien accueillie et généreusement encouragée en Roumanie. Je m'associerai de tout coeur dans la limite de mes moyens, aux efforts que vous tentez.

Aussi bien la Société d'Instruction Macédo-Roumaine vient-elle répondre à une grande pensée du Prince Couza. Ce n'est pas à vous que j'apprendrai, Monsieur, que le Prince subventionna d'abord sur sa cassette privée plusieurs écoles roumaines de Bulgarie et de Macédoine, les quelles reçurent plus tard une dotation de l'Etat, si j'ai bonne mémoire. Il me souvient encore que le Prince sur les indications de Monsieur C. Négri, et de Monsieur D. Bolintineano, qui avaient visité ces populations, fit venir un certain nombre de jeunes Roumains de la Macédoine à Bucarest pour y compléter leur éduca-

---

[1]) Conținutul acestei scrisori mi-a fost comunicat de d-l Victor Papacostea, căruia îi exprim, aici, mulțumirile mele.

tion et former le noyau d'une sorte d'Ecole Normale qui devait être une pépinière de professeurs pour les écoles roumaines d'au de là du Danube.

Ces institutions ont-elles disparu et, dans ce cas, voulez-vous les ressusciter ? Ou bien, ont-elles subsisté jusqu'ici et voulez vous profiter des circonstances politiques pour les revivifier et revendiquer le droit de tendre une main protectrice à nos frères de Macédoine ? Dans tous les cas, la Société que vous présidez est une oeuvre patriotique. Je tiens à honneur d'être inscrite avec mes deux fils, Alexandre et Démètre, au nombre de vos adhérents.

Croyez, Monsieur, à mes sentiments d'estime particulière.

Princesse *Hélène Couza* »

Paris 7 Juillet 1880.

Imediat după constituirea Societăţii, un apel semnat de patru membri din consiliul de 35 cu V. A. Ureche în frunte a fost trimes ziarelor din ţară în care, după ce se expunea în mod amănunţit felul cum gândeşte această Societate să întreprindă acţiunea pentru apărarea intereselor naţionale ale Românilor din sudul Dunării, le cerea să-i ajute în această luptă, prin luminarea opiniei publice din ţară. Tot atunci Societatea de Cultură Macedoromână a organizat ţinerea de conferinţe pentru o mai bună orientare a publicului românesc în problemele naţionale din Balcani.

Spre a ne putea da seama de efectele acestei acţiuni, trebue să ne amintim că, pe vremea aceea, toată activitatea oficială a Statului Român se reducea la întreţinerea a câtorva şcoli primare. Ele erau prea puţine faţă de numărul Aromânilor care se instruiau la şcolile greceşti. Este drept că pe atunci iniţiativa Statului nostru de a se ocupa de soarta unor Români pierduţi în mijlocul celorlalte popoare balcanice era hotărîtoare pentru trezirea lor la conştiinţa naţională. Cu toate acestea ea singură nu ajungea, mai întâi, din cauza atitudinei de suspi-

ciune a autorităţilor turceşti care, în orice îndeletnicire culturală în Macedonia, susţinută de afară, vedeau un pretext pentru o acţiune pur politică, al doilea şi din cauza intrigilor venite din partea Patriarhiei din Constantinopol.

Sub regimul turcesc înfiinţarea unei şcoli româneşti era una din încercările cele mai grele. Pentru aceasta se cerea existenţa unei comunităţi românești recunoscută de autorităţile locale, ceea ce nu se putea obţine uşor, fiindcă era supusă direct autorităţii spirituale a Bisericii grecești, reprezentată prin Patriarhia din Constantinopol. Pentru emanciparea ei de sub această autoritate, se cerea multă abilitate. Aci venea intervenţia Societăţii de Cultură Macedoromâne prin oamenii ei din ţară, de obicei Macedoromâni de origine, care aveau legături cu Românii din Macedonia, dându-le instrucţiuni asupra felului cum trebuie să procedeze la întemeierea comunităţilor româneşti, care înlesneau obţinerea unei autorizaţii. Pentru acest fel de operaţiuni, în cele mai multe cazuri, Societatea se adresa pe cale particulară învăţătorilor. Pe vremea aceea un învăţător sau institutor nu se mulţumea să-şi facă numai orele de cursuri la şcoală. Adevărata lui activitate începea după ce ieşea din şcoală, prin vizitele pe care le făcea la Aromâni, sfătuindu-i, îndemnându-i şi îmbărbătându-i să facă totul pentru triumful cauzei naţionale.

Cât de mult a lucrat Societatea de Cultură Macedoromână în această direcţie în primii ani de existenţă, se poate vedea şi din turburarea ce s'a produs la Fanar, imediat după constituirea ei, după cum rezultă din conţinutul circulărilor pe care Patriarhia din Constantinopol le trimetea Mitropoliţilor şi Episcopilor din Macedonia, Epir, Tesalia şi Albania. Iată una din aceste circulări, tradusă în româneşte:

«Prea Sfinte Mitropolit al Pelagoniei și prea Venerabil «Exarh al Macedoniei Superioare!...».

«Prin scrisoarea noastră particulară și sinodală cu data de 30 Octomvrie trecut, v'am înștiințat confidențial că nu de mult s'a format în București o Societate cu numele de «Societate de Cultură Macedoromână» și în același timp am atras atențiunea Sfinției Voastre asupra unor articole ale statutelor sale organice și v'am recomandat discrețiune. Asemenea prin scrisoarea noastră patriarhală, v'am încunoștiințat că de curând am adresat un takrir Inaltei Porți. Prin acest takrir am pus afacerea sub ochii guvernului otoman, făcându-l să întrevadă marile desordini și pericole care amenință Statul turcesc și Biserica noastră. I-am arătat de asemenea necesitatea de a atrage atențiunea guvernatorilor generali din provincii și prin ei subguvernatorilor, pentru ca, cu concursul Arhiepiscopilor noștri, școalele și Bisericile grecești să nu fie încredințate Românilor. Inalta Poartă, în urma acestui takrir, a dat ordinele necesare. Așa dar vă recomand Sfinției Voastre să lucrați de acord cu autoritățile turcești, veghind ca Biserica și Școala să fie la adăpostul celor mai mici mișcări venite din partea propagandei românești» (C-a).

In astfel de împrejurări, pe care noi de aici din țară nu le cunoaștem, menirea Societății de Cultură Macedoromână a fost întotdeauna de a apăra cu orice mijloace interesele românismului din Balcani, formând sub acest raport, puntea de legătură între elementele active din mijlocul acelui românism și între elita conducătorilor din țară. In acest scop, la început, ea a desfășurat o activitate foarte mare aproape în toate direcțiile, prin publicarea de articole și studii în țară și străinătate pentru apărarea cauzei Aromânilor, prin trimiterea de delegațiuni

politice la diferitele congrese în străinătate, prin răspândirea de cărţi româneşti şi înfiinţarea de şcoli în Macedonia întreţinute de Macedoromânii înstăriţi din ţară, prin publicarea de cărţi ştiinţifice şi literare, prin încurajarea şi îndemnarea tinerilor macedoromâni care veneau pentru studii în ţară, în fine, prin orice alte mijloace, menite să întreţină şi să progreseze lupta pentru salvarea elementului românesc din sudul Dunării, atunci când se va hotărî în mod definitiv de soarta fraţilor noştri din Peninsula Balcanică.

Toată această activitate condusă cu multă abilitate de toţi preşedinţii ei: V. A. Ureche, Doctorul Leonte, Iuliu Valaori, Doctorul Petre Topa, Doctorul Şt. Petraşincu, a variat după timp şi împrejurări. In orice caz, niciodată ea nu a pierdut din vedere scopul ei suprem care a fost şi este de a fi folositoare Românilor macedoneni, la ei acasă, prin întărirea şcoalei şi culturei naţionale, şi, aici în ţară, prin apărarea intereselor lor colective, oridecâteori împrejurări nenorocite ca acele care au urmat după războiul mondial i-au forţat să se expatrieze, aşezându-se în Cadrilater.

Literatura macedoromână. Acţiunea românească în Macedonia n'a contribuit numai la trezirea sentimentului naţional la Aromâni dar şi la înfiriparea unei literaturi dialectale, din care, cu timpul, s'a putut forma o limbă unitară pentru toate tulpinile româneşti din sudul Peninsulei Balcanice, afară de Meglenoromâni care vorbesc o limbă puţin deosebită de a Macedoromânilor.

Chestiunea limbii, din care Macedoromânii, cu timpul, trebuia să-şi formeze un instrument de cultură, punea o problemă foarte grea pentru instrucţia lor în şcoală. Limba greacă,

pe care o avuseseră ei până la începutul acţiunii româneşti în Macedonia, o învăţau de nevoie pentru necesităţile lor comerciale. Această limbă la Românii din Pind şi Tesalia, care veneau mai des în atingere cu Grecii, se putea însuşi uşor. La nord însă, în Macedonia și Albania, unde lipseau Grecii şi nu era vorbită în popor, ea prezenta greutăți foarte mari. In acele părţi se vorbește aromânește, albanezește, bulgărește, însă în niciun fel greceşte. Din cauza acestei necunoștinţe totale a limbii grecești se explică în parte faptul dece primele texte aromânești, cum sunt «Protopiria» lui Cavallioti, «Lexiconul în patru limbi» al lui Daniil Moscopoleanul, în fine «Codex Dimonie» și altele, au fost scrise de Aromânii din Macedonia și Albania, nu de cei din Pind şi Tesalia. Aceștia cunoscând limba greacă, în biserică simţeau mai puţin nevoia să audă cuvântul lui Dumnezeu şi în limba lor maternă. La nord, din contră, Aromânii necunoscând această limbă, simţeau mai mult necesitatea traducerii cărţilor bisericești în dialect.

Insă cu introducerea limbii literare în școlile lor, problema limbii la Aromâni, care vorbeau în dialect, rămânea tot nerezolvată. Ea prezenta mari greutăți pentru lectura lor de acasă. Tinerii aromâni, care apucau să treacă prin şcolile secundare, cunoșteau atât de bine limba literară, încât se puteau ușor instrui numai în această limbă. Din contră, acei care isprăveau numai clasele primare, cu toate că reuşeau să o înveţe în oarecare măsură, după câţiva ani o uitau. Pe de altă parte aceştia din urmă formau majoritatea celor rămaşi acasă, îndeletnicindu-se cu comerţul și meseriile.

Din pricina acestor greutăţi, dela început, s'a simţit nevoia creării unei literaturi dialectale, redată într'o limbă unitară înţeleasă de toţi Macedoromânii.

16

Inceputurile au fost foarte promiţătoare. In urmărirea acestui scop, s'au tradus părţi din sfânta scriptură, s'au creat reviste şi jurnale, în care prima pletoră de poeţi şi scriitori macedoromâni, ca: Mihail Nicolescu, Constantin Belimace, George Murnu şi alţii, au publicat bucăţi literare, a căror lectură a format multă vreme hrana sufletească a Românilor din sudul Dunării. Mai în urmă, această literatură a fost îmbogăţită prin contribuţiile scriitorilor mai tineri, ca Nuşi Tuliu, N. Baţaria, Ion Foti, Marcu Beza, G. M. Samarineanu, Nicolae Velo, Z. A. Araia şi alţii. O expunere mai amănunţită a acestei literaturi a fost făcută de Tache Papahagi, care a editat şi o bibliotecă cu transpuneri în limba literară a celor mai reprezentativi poeţi macedoromâni.

In ce priveşte literatura populară, s'au publicat frumoase şi bogate colecţii de cântece şi basme datorite lui Pericle Papahagi. Culegeri parţiale fuseseră făcute înainte de D. Caragiani, publicate în «Convorbiri Literare», de Vangheli Petrescu din Cruşova, în «Mostre de dialectul macedoromân», de Dr. G. D. Obedenaru, publicate de Ion Bianu, în fine, de profesorul G. Weigand în opera sa «Die Aromunen». Traduceri în limba germană, în afară de culegerile lui Weigand, avem pe acele ale lui Martin Löpelmann «Aus der Volksdichtung der macedonischen Rumänen». Transpuneri în limba română din basmele aromâneşti avem de Iulia Murnu «Poveştile Pindului».

In culegerea de basme publicată până acuma de Pericle Papahagi, ni se prezintă un material bogat şi impresionant de variat. Ea cuprinde povestiri simple şi naive cu atâta comic şi humor, încât ele ar putea sta alături de basmele popoarelor

celor mai culte. Filologul Alexandru Philippide, care a cunoscut mai de aproape bogăţia de imaginaţie a acestor basme, a afirmat cu drept cuvânt că ele întrec în frumuseţe poveştile din dialectul dacoromân: « După mine, basmele macedoromâne sunt mai frumoase decât cele dacoromâneşti » [1]).

In schimb, poezia lor populară este relativ săracă.

Cineva, dacă va lua în mână culegerea intitulată « Din literatura poporană a Aromânilor » de Pericle Papahagi, va vedea că, din 1055 de pagini, format mare, numai 238 conţin versuri populare cu transpunere literară. Restul cuprinde jocuri copilăreşti, ghicitori, proverbe, etc.

Faptul acesta ne surprinde cu atât mai mult, cu cât păstorii aromâni duc o viaţă foarte prielnică pentru desvoltarea unei literaturi mai bogate. Trăind cu turmele veşnic în munţi, ei au prilejul să vină foarte des în contact cu intimitatea naturii. Cu toate acestea, din puţinele poezii populare ce avem în această culegere, rezultă că Aromânii prea puţin şi-au exprimat dragostea pentru natură, pentru codru, pentru munte, etc.

Sub acest raport ei nu s'au putut ridica nici pe departe la înălţimea imaginilor şi frumuseţilor, pe care ni le oferă poezia populară la Dacoromâni.

In preocupările lor cu păstoritul transhumant sau seminomad, anotimpul pe care păstorii români din Pind îl aşteaptă cu nerăbdare este primăvara, când ei pornesc cu oile la munte. Cu toate acestea, puţine sunt cazurile, când, în cursul acelor peregrinări pline de atâta farmec, întâlnim tresăriri în faţa muntelui sau a codrului înfrunzit.

---

[1]) Alexandru Philippide, *Orginea Românilor*. Iaşi (1927), Vol. II p. 562.

Este drept că încă nu avem o culegere completă a poeziei lor populare. Totuși judecând după felul cum se oglindește viața lor spirituală în ceea ce ne oferă versurile din culegerea amintită, avem impresia că frumoasele lor calități dovedite în viața practică nu-și găsesc corespondentul ideal în domeniul literar.

Toată literatura lor populară se reduce mai de grabă la exprimarea unor simțiri mai mult de ordin primar, ca bocete, cântece haiducești — în care este vorba de isprăvile căpitanilor Fetu-Mare, Caciandoni, Bacola, Zerva, Zidru, Hagi-Bira, Nica, Dema și alții — cântece de nuntă, cântece de dragoste (foarte puține!), balade, din care, după mine, una singură « Puntea din Arta » este cu caracter popular, celelalte fiind plăsmuite de cărturari. In fine, câteva versuri (și ele foarte puține!) referitoare la viața lor pastorală, versuri în care D. Caracostea a putut găsi o variantă a « Mioriței » cu un fond ce prezintă « izbitoare asemănări » (XXIII).

STĂRILE ACTUALE

Astăzi situaţia Românilor macedoneni este gravă.

E c o n o m i c e ş t e cea mai mare parte din ei sunt ruinaţi. In anul 1928, când am călătorit pentru ultima dată în sudul Peninsulei Balcanice, am rămas profund impresionat de mizeria economică în care se găseau.

Această situaţie le-a fost creată Macedoromânilor atât din cauza luptelor ce s'au dat pe vremea primului război mondial chiar în centrele lor, cum au fost acele situate la nord de Florina, cât şi din pricina transformărilor politice ce au urmat după război. Fapt este că situaţia Românilor din Bitolia, cu satele şi târgurile din apropiere, este, sub raportul economic, dintre cele mai rele. Oraşul Bitolia a fost golit de cea mai mare parte a negustorilor macedoromâni. Pe mulţi din ei i-am întâlnit în Florina şi Salonic, pe alţii în Scopie şi alte oraşe din nordul Macedoniei. In locul lor au invadat ţărani din satele bulgăreşti. Comunele mari din apropierea Bitoliei, ca Nijopole, Târnova, Magarova sunt în ruine. In Molovişte din 500 de case mari, numai 80 erau locuite de un număr de Români cărbunari. Ceilalţi au plecat din comună, unde nici până azi nu s'au întors.

In satele din apropierea Vodenei şi a Veriei stările de lucruri nu sunt mai bune. Acolo Românii păstori deposedaţi de munţii

lor atât de necesari pentru întreţinerea turmelor de oi, s'au văzut nevoiţi parte să părăsească satele lor mutându-se aici în ţară, parte să-şi vândă vitele spre a se apuca de comerţ. In orice caz, starea celor rămaşi acasă este destul de precară. In aceeaşi situaţie se găsesc, în parte, şi Românii din Epir şi Albania. Aceştia, în urmă de tot, au avut de suferit şi din cauza rechiziţiilor în oi, cai şi catâri — singurul lor avut — făcute de autorităţile greceşti în timpul luptelor ce s'au dat între armata greacă şi cea italiană, chiar în apropiere de aşezările lor.

Cercetătorul care va întreprinde astăzi o călătorie la aceşti Români nu va mai găsi starea înfloritoare de mai înainte, văzută de mine şi descrisă de toţi călătorii străini care au cercetat pe aceşti Români la ei acasă. Din contră, în oraşele şi satele lor va da de o mizerie de nedescris.

Aceeaşi schimbare s'a produs şi în viaţa lor culturală.

In urma intervenţiei României în războiul balcanic, prin tratatul din Bucureşti (1913), Grecia, Serbia şi Bulgaria se angajau să asigure Macedoromânilor autonomia şcolară şi bisericească. Aceste angajamente abia au început să fie aplicate, când a izbucnit marele război.

In cursul acelui război, o parte dintre Macedoromânii aşezaţi în masivul Pindului, profitând de prezenţa armatelor italiene de ocupaţiune, într'un congres ţinut la 27 Iulie 1917, la care au luat parte delegaţi din toate comunele din Pind, s'au declarat independenţi într'un Stat naţional-canton, sub protecţia Italiei (CXVI).

In articolul « I. Kutso-Valachi », publicat în revista italiană « Le vie d'Italia », Giotto Dainelli arată entuziasmul cu care Aromânii au primit trupele italiene în Epir.

Tot el povestește cum, pe vremea când Albanezii opuneau o rezistență înverșunată în contra trupelor italiene care înaintau în Epir, deodată le veni vestea că « in immediata vicinanza dei loro accampamenti, erano alcuni villagi, i cui abitanti si erano rifiutati di prendere le armi contro gli Italiani ». Surprinderea lor a fost mare, când au aflat că locuitorii satelor care refuzaseră să ia armele în contra Italienilor erau Aromâni (« quegli abitanti erano Kutzo-Valachi ! »).

Din nenorocire această ocupațiune a armatelor italiene n'a ținut multă vreme. După câtva timp, ele retrăgându-se, armatele grecești au reocupat masivul Pindului, iar o bună parte dintre fruntașii macedoromâni, care luaseră parte activă la mișcarea pentru constituirea lor în Stat național, s'au refugiat în sudul Albaniei, de teama persecuțiilor grecești.

După încheierea armistițiului, Macedoromânii, printr'un memoriu adresat Puterilor la conferința păcii, au cerut crearea unui cămin independent, în legătură cu Albania. Propunerea lor, lipsită de sprijinul eficace chiar al guvernului român, care era preocupat de alte chestiuni mai importante, n'a fost luată în seamă.

Rămași fără sprijin, ei sperau să-și păstreze mai departe autonomia școlară și religioasă din fiecare Stat căruia aparțineau, autonomie garantată prin tratatul din București (1913).

Din nenorocire, nici ea nu li s'a mai acordat în toate statele.

J u g o s l a v i a, aliata României, n'a înțeles să-și țină angajamentele luate prin tratatul din București, sub pretext nemărturisit că, dacă ar lăsa pe Macedoromâni să se instruiască în limba națională, atunci și cealaltă minoritate reprezentată prin Slavii din Macedonia, pe care Bulgarii îi socotesc după limbă

de conaţionali ai lor, ar cere să se bucure de aceleaşi drepturi. Dar în cazul acesta Statul sârb n'ar mai fi putut deschide în Macedonia de sub stăpânirea lui nicio şcoală cu limba de predare a Statului. Din cauza acestui inconvenient, imediat după marele război, bisericile româneşti au fost prefăcute în biserici sârbeşti, iar şcolile româneşti au fost desfiinţate pentru totdeauna.

Cu acest procedeu neobişnuit de arbitrar, Jugoslavia s'a făcut vinovată de cea mai grozavă intoleranţă faţă de minoritatea macedoromână, care, atât prin numărul ei relativ mare, cât mai cu seamă prin rolul covârşitor pe care îl joacă în viaţa economică a ţării, se dovedeşte ca un element de valoare în Statul jugoslav. Macedoromânii au pierdut în Jugoslavia cele mai frumoase biserici zidite din moşi-strămoşi cu banii lor proprii şi cele mai înalte instituţiuni de cultură, cum au fost un vechi liceu clasic cu localul lui propriu, o şcoală normală profesională de fete, toate în Bitolia, unde elita comerţului şi a intelectualităţii a aparţinut din toate vremurile elementului românesc. Tot în Macedonia jugoslavă, Macedoromânii au pierdut şcolile elementare, răspândite în toate comunele, târgurile şi oraşele mai mici, unde ei se găsesc în număr mai mare.

In Albania, la început, în curs de câţiva ani după război, şcolile româneşti au fost lăsate să funcţioneze mai departe. Mai târziu, ele au fost statificate, pentru ca, numai după un an-doi, să fie desfiinţate. Dacă Jugoslavia, prin suprimarea şcoalelor româneşti, s'a făcut vinovată de cea mai grozavă intoleranţă, Albania s'a făcut de cea mai mare ingratitudine. Albanezii din patrie şi cei care fac averi la noi în ţară ştiu că primele

încercări de redeşteptare a conştiinţii lor naţionale s'au făcut în România, din iniţiativa negustorilor albanezi aşezaţi în Bucureşti şi în oraşele din provincie, însă cu ajutorul intelectualilor şi, mai cu seamă, a oamenilor de Stat din ţară. In urmărirea acestui scop, s'au înfiinţat societăţi de cultură şi s'au scos ziare şi reviste albaneze, în fine, s'a făcut tot ceea ce putea contribui la afirmarea unei acţiuni albaneze în străinătate, cu scopul de a influenţa asupra soartei conaţionalilor lor din patrie. Pe vremea aceea, România pentru Albanezi, era, după o expresie curentă în ziarele şi revistele lor de atunci, «Franţa Orientului, patria libertăţilor» (în limba albaneză: Vlahia asht Frangija e Lindies, vatan e lirimëvet!). Iată într'adevăr ce scria un mare patriot al Albanezilor în 1888: «Pe când fiii Albaniei lâncezesc, bărbaţi nobili, oameni mari ai României, cu o adevărată iubire fraternă, ne îmbrăţişează cu căldură, ne dau azil de mântuire, ne încurajează întreprinderea noastră, oferindu-ne în acelaşi timp şi bani, spre a putea continua opera începută» (cf. ziarul albanez «Shgipetari» Nr. 16 din 1888). Albanezii de astăzi le-au uitat pe toate. Ei speră că Românii noştri, care trăiesc în relaţiuni de perfectă înţelegere cu Albanezii şi, în afară de aceasta, vorbesc tot aşa de bine albanezeşte ca şi româneşte, mai curând sau mai târziu vor fi desnaţionalizaţi.

In Grecia şcolile şi bisericile româneşti n'au fost închise. In schimb, autorităţile greceşti fac Românilor, pe cale administrativă, tot felul de mizerii, dându-le să înţeleagă că, dacă-şi trimet copiii la şcolile greceşti şi se declară de Greci, vor fi trataţi mai bine.

In afară de aceasta, imediat după marele război, pentru Românii din Grecia a urmat o altă nenorocire. Prin pierderea

din partea Greciei a războiului din Asia, a urmat schimbul de populaţiuni dintre Turci şi Greci, în urma căruia, pentru 400.000 de Turci din Macedonia grecească, au trecut în Grecia 1.500.000 de Greci asiatici, insulari şi din Tracia. O bună parte dintre aceştia au fost aşezaţi în comunele româneşti. Ceva mai târziu, o lege agrară a deposedat pe proprietarii macedoromâni de toate livezile şi de toţi munţii lor plini de păşuni necesare turmelor lor. In astfel de împrejurări, situaţia lor devenea foarte gravă. Cei mai mulţi din ei, ne mai putându-se ocupa cu păstoritul, şi-au vândut turmele de oi, cu toţi caii şi catârii spre a se ocupa cu comerţul. Dar foarte mulţi au pierdut, şi, din cauza aceasta, o parte din ei s'au gândit să imigreze în ţară. Aceasta însă nu s'a putut face decât numai pentru un număr de zece până la douăsprezece mii de păstori. Restul nu s'a mişcat din locurile lor.

Acest rest reprezintă azi câteva sute de mii de Macedoromâni cu aşezări în mase mai compacte, după cum am văzut, în Epir, Tesalia, Albania şi Macedonia. Ei nu cer în locurile în care se găsesc decât respectarea dreptului lor la viaţă naţională, cu biserică şi şcoală românească. Acest drept li se cuvine atât pe baza vechimii şi numărului lor în Peninsulă cât, mai ales, pe temeiul contribuţiei lor binefăcătoare la prosperitatea economică şi culturală a Sud-Estului european.

INDICE

A) MATERII

B) NUME DE AUTORI

C) NUME DE PERSOANE

D) NUME DE LOCALITĂŢI

E) CUVINTE

Albaneze

Aromâneşti

BIBLIOGRAFIE

Albumul Macedo-Român sub direcţiunea lui V. A. Urechia. I

Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris (1930).. II

Anonymi geographi descriptio Europae orientalis, publicat în *Fontes historiae Daco-Romanorum* de G. Popa-Liseanu, Bucureşti (1934)......................... III

Ion Arginteanu, *Istoria Românilor Macedoneni*, Bucureşti (1904). IV

Arhiva Românească. Anul I. .... IV-a

Dr. M. Arnaudoff, *Die bulgarischen Festbräuche*, publicat în « Bulgarische Bibliothek », Lipsca (1917).......... V

Victor Bérard, *La Turquie et l'Hellénisme Contemporain*, Paris (1893)................................ VI

M. Beza, « Observaţii asupra poeziei populare la Aromâni », publicat în *Conv. Lit.* XLIII. Bucureşti (1909) 1—30. VII

Dr. V. Bologa în « Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani » (1931), p. 31. ...... VII-a

S. S. Bopčev, « Coup d'oeil sur le régime juridique des Balcans sous le régime ottoman », publicat în *Revue Internationale des Études Balkaniques*, I (1934—35)... VIII

Dr. Teodor Botiş, *Monografia Familiei Mocioni*. Fundaţia pentru Literatură şi Artă « Regele Carol II », Bucureşti (1939)................................ IX

Ami Boué, *La Turquie d'Europe*. I—IV Paris (1840)... X

C. A. Bratter, *Die kutzowalachische Frage*. Hamburg (1907). XI

Maximilian Braun, *Die Slaven auf dem Balkan bis zur Befreiung von der türkischen Herrschaft*, Leipzig. XII

Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale, III-ème année, nr. 10—12........................ XIII

T. T. Burada în *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie* II (1888), 96; G. Weigand, *Die Aromunen* II, 32; Th. Capidan, *Românii Nomazi*, 12 (unde se dă toată bibliografia), *Meglenoromânii*, I 39 urm. XIV

C. N. Burileanu, *I Romeni di Albania*, Bologna (1912). XV

Nestor Camariano, « Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Velestinlis », publicat în *Balcania* I (1938), 211—229. XVI

Th. Capidan, *Aromânii*. Dialectul aromân. Studiu lingvistic. Academia Română. Studii și Cercetări, București (1932). XVII

Th. Capidan, *Elementul slav în dialectul aromân*. Academia Română Mem. Literare. Seria III, Tom. II, Mem. 4, București, (1924). XVIII

Th. Capidan, *Fărșeroții*. Studiu lingvistic asupra Românilor din Albania, București (1931). XIX

Th. Capidan, *Meglenoromânii*. Istoria și graiul lor. Academia Română. Studii și Cercetări, vol. I, București (1925)...................................... XX

Th. Capidan, *Romanitatea Balcanică* (Discurs rostit la 26 Mai 1936 în ședința solemnă). Academia Română. Discursuri de recepție, București (1936). XXI

Th. Capidan, *Românii Nomazi*. Capitolul: « Păstoritul aromân, vieața și îmbrăcămintea lui », Cluj (1926). XXII

D. Caracostea, « Miorița la Aromâni », publicat în *Omagiu lui I. Bianu din partea colegilor și foștilor săi elevi*, București (1927), p. 91—108. XXIII

Ion Caragiani, *Studii Istorice asupra Românilor din peninsula balcanică*. București (1929). .... XXIII-a

Ion Caranica, *130 de melodii populare aromâne*, Bucureşti (1937).. XXIV

St. Ciobanu, «Versuri poloneze necunoscute în opera Mitropolitului Moldovei Dosoftei», publicat în *Mélanges offerts à Charles Drouhet*, Bucarest (1940). .... XXIV-a

St. Ciobanu, *Contribuţii privitoare la originea şi moartea Mitropolitului Dosofteiu* (Discurs de recepţiune la Academia Română), Bucureşti (1920)............... XXV

Gh. Ciuhandu, «Comercianţii «Greci» în părţile ungurene şi în special în ţinutul Aradului», publicat în volumul omagial *Fraţilor Alexandru şi Ion Lapedatu*, Bucureşti (1936). XXVI

B. Conev, *Ezikovni vzaimnosti měždu Bălgari i Români* (Raporturile lingvistice între Bulgari şi Români), Sofia (1921). XXVII

E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris (1831), I—II....................................... XXVIII

D. Cosmulei, *Datine, credinţe şi superstiţii aromâneşti*; Pericle Papahagi, *Din literatura poporană a Aromânilor*; A. I. B. Wace and M. S. Thompson, *The nomads of the Balkans*. London.......... XXIX

I. Cvijić, *La Péninsule Balkanique*, Paris (1918)......... XXX

Dacoromania, Buletinul Muzeului Limbii Române din Cluj. XXXI

Petre Dejeu, *Monografia municipiului Oradea şi judeţul Bihor*, Oradea (1926).............................. XXXII

C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*. Vol. I—III, Sibiu (1898, 1900, 1904)......................... XXXIII

Vasile Diamandi-Aminceanul, *Românii din Peninsula Balcanică*, Bucureşti (1938)................. XXXIV

Sterie Diamandi, *Oameni şi aspecte din istoria Aromânilor, Bucureşti* (1940). .... XXXIV-a

Silviu Dragomir, *Vlahii şi Morlacii*. Studiu din istoria romănismului balcanic, Cluj (1924). XXXV

E l e f t h e r u d a c h i, *Epitomon Enghiclopedicon Lexicon* (Dicţionar prescurtat enciclopedic) în 12 vol. Atena (1935).. XXXVI

D. G ă z d a r u, « Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa Mitropolitului Dosofteiu », Iaşi (1927), capitolul « Macedoromânismele în limba scrierelor Mitropolitului Dosofteiu », 3—4. XXXVII

S e r g i u G e o r g i a d e, *Cercetări despre Românii de dincolo de Dunăre*, traducere din limba greacă, Craiova (1867). XXXVII-a

A n a s t a s e N. H â c i u, *Aromânii*, comerţ, industrie, arte, expansiune, civilizaţie, Bucureşti (1936).............. XXXVIII

I. G. von H a h n, *Albanische Studien* I, Jena (1854). XXXIX

Dr. L u d w i g H a h n, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig (1906). XL

T r a i a n H e r s e n i, *Probleme de sociologie pastorală*. Biblioteca de sociologie, etică şi politică condusă de D. Gusti. Studii şi cercetări Bucureşti (1941). XLI

L. H e u z e y, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris (1860). XLII

C a r s t e n H ö e g, *Les Saracatsans*, une tribu nomade grecque. I. Étude linguistique précédée d'une notice ethnographique. II. Textes (contes et chansons), vocabulaire technique, index verborum. Paris (1925). Vezi la aceasta şi T h. C a p i d a n, *Sărăcacianii*, publicat în *Dacoromania* IV (1926), 924—959 şi T a c h e P a p a h a g i, în *Grai şi Suflet* III, 259—273. XLIII

Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani, Cluj, (1931). XLIV

N. I o r g a, *Câteva ştiri despre comerţul nostru în veacurile al XVI-lea şi al XVIII-lea* în Anal. Ac. Rom. (1916). XLV

N. I o r g a, *Comerţul românesc* Vol. I şi II, Bucureşti (1929); *Scrisori de Negustori* (1935). *Studii şi documente. Note Polone* etc. etc. XLVI

N. I o r g a, *Geschichte des rumänischen Volkes*, Leipzig (1926). I, 100.. XLVII

N. Iorga, *Istoria Românilor din Peninsula Balcanică*. Bucureşti (1919).................................... XLVIII

N. Iorga, *In Serbia de după războiu*. Bucureşti (1927). XLIX

N. Iorga, *Operile lui Constantin Cantacuzino*. Bucureşti. L

Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, herausgegeben von dem Leiter des Instituts Prof. Dr. Gustav Weigand, B. I 8, IV 136, V 192, VI 86. LI

C. Jireček, *Die Heerestrasse von Belgrad nach Constantinopel und Balkanpässe* (1877). LII

Const. Jireček, *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien* IV................................ LIII

Const. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag (1875). Vezi şi Lubor Niderle, *Manuel de l'antiquité slave*. Tome I, harta dela sfârşit. LIV

Iulius Iung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck. LV

F. Kanitz, *Serbien*. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868, Leipzig (1868)..... LVI

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι (Ce sunt Cuţovlahii?), ἐν 'Αθήναις (1939). LVI-a

Langue et Littérature. Bulletin de la Section Littéraire, rédigé par Th. Capidan et D. Caracostea, Vol. I nr. 1. LVII

Victor Lazăr, *Die Südrumänen der Türkei und der angrenzenden Länder*, Bucureşti (1910). LVIII

William Martin-Leake, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London (1835). LIX

William Martin-Leake, *Researches in Greece*, London (1814)... LX

O. Lugoşianu, « Societatea femeilor române din 1815 », publicat în *Revista Nouă*, anul VII (1894) p. 278—284. Vezi şi altă bibliografie în lucrarea mea: *Aromânii* p. 40, nota.................................... LX-a

I o a n L u p a ş, *Mitropolitul Andrei Şaguna*, Sibiu (1909). LXI

I. L u p a ş, *Emanuil Gozsdu* (1802—1870). Originea şi opera sa. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Seria III, Tomul XXII, Mem. 28. Bucureşti (1940).. LXII

Letopiseţele Moldovei şi Valahiei........................ LXIII

V i n t i l ă M i h ă i l e s c u, *Excursia Societăţii regale române de geografie prin Jugoslavia şi Albania*, Bucureşti (1940).. LXIII-a

G. M u r n u, *Istoria Românilor din Pind* « Vlahia Mare », Bucureşti (1913). LXIV

G. M u r n u, « Les Roumains dans la Bulgarie médiévale », publicat în *Balcania* (1938), I, 1—21................ LXV

I u l i a M u r n u, *Poveştile Pindului*. Cartea satului. Fundaţia Culturală Regală « Principele Carol », Bucureşti. LXVI

V a s i l e T h. M u ş i, *Un deceniu de colonizare în Dobrogea Nouă* (1925—1935), Bucureşti (1935). LXVII

T. N e ş, « In memoriam », publicat în revista *Ţara visurilor noastre*, anul I nr. 3—4, p. 3—6.................. LXVIII

I o n I. N i s t o r, *Bisericile şi şcoala greco-română din Viena*. Academia Română, Mem. Secţ. Ist. Seria III, Tom. XIII. Mem. 3. Bucureşti (1932). LXIX

F r. N o p t s c h a, « Die Herkunft des nordalbanischen Gewohnheitsrechtes des Kanons Lek Dukažinit », publicat în *Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss*. XL, II—III, 371—375. LXX

Dr. M. A. O b e d e n a r u, *Texte Macedoromâne*, basme şi poezii populare dela Cruşova, publicate de prof. I. B i a n u. Ediţiunea Academiei Române, Bucureşti (1891). LXXI

G u ş u P a p a c o s t e, *Din zilele redeşteptării macedo-române*, publicat în *Conv. Lit.* LIV (1924), 585—622; Dr. S. Ţ o v a r u, *Problema şcoalei româneşti din Balcani*, Bucureşti (1934). LXXII

Victor Papacostea, « Esquisse sur les rapports entre la Roumanie et l'Epire », publicat în *Balcania* I (1938) 230—244 LXXIII

Victor Papacostea, *Teodor Anastasie Cavallioti*, București (1932). LXXIV

Pericle Papahagi, « Coloniile aromâne (macedo-române) în fosta Ungarie », publicat în revista *Transilvania*, anul 54, nr. 4—5 (1923), 185—201 LXXV

Pericle Papahagi, *Din literatura poporană aromână*, București (1900); *Basme Aromâne*, București (1905). Vezi și Tache Papahagi, *Antologie Aromânească*, București (1922). LXXVI

Pericle Papahagi, *Scriitorii Aromâni în secolul al XVIII-lea* (Cavalioti, Ucuta, Daniil), București (1909). LXXVII

Tache Papahagi, *Antologia Aromânească*, București (1922). LXXVIII

Tache Papahagi, *Din folklorul romanic și cel latin*, București (1923). LXXIX

Tache Papahagi, *Images d'ethnographie roumaine*, București. Vol. I (1828) 115—173 și II (1930) 175—225. LXXX

Tache Papahagi, *La Românii din Albania*, București (1920). LXXXI

Valeriu Papahagi, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian*. București (1935). LXXXII

Valeriu Papahagi, « Contribuții la istoria cărăvănăritului la Aromâni », publicat în *Lumina*, revista liceului român din Grebena, anul II (1938) nr. 4, p. 3—10... LXXXIII

Valeriu Papahagi, « Les Roumains et l'Albanie et le commerce vénitien aux XVII-e et XVIII-e siècle », publicat în *Mélanges de l'école roumaine en France*, Paris (1931). LXXXIV

Emile Picot, « Les Roumains macédoniens en Autriche et en Hongrie », publicat în *Albumul Macedo-Român*. LXXXV

M. Popescu, «Bisericile de rit greco-oriental din Viena», publicat în *Revista Aromânească*, vol. I, nr. 2 (1929) 125—136. LXXXVI

Dr. D. I. Popovici, *O Cincarima*, prilozi pitanju postanka naše čaršije, Beograd, tradus în româneşte de C. Constante, *Despre Aromâni*, Bucureşti (1934). LXXXVII

F. G. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*. Tome deuxième, Paris (1820) LXXXVIII

Sextil Puşcariu, *Istoria Literaturii Române*, Sibiu (1930). LXXXIX

Sextil Puşcariu, «Die Rumänen auf dem Balkan», publicat în revista *Berliner Monatsheft*, 19. Jahr. (1941). LXXXIX-a

Gheorghe Racoveanu, *Gravura în lemn la mănăstirea Neamţu*, Bucureşti (1940). Vezi şi O. Tafrali, *Arta şi Arheologia*, fasc. 11—12 (1935—1936), Iaşi (1936) 1—36. XC

Rădulescu-Codin, *Literatură, tradiţii, obiceiuri din Corbii Muşcelului*. Academia Română, Din vieaţa poporului român, Bucureşti (1929), 43, 47. Vezi Ştefan Paşca în *Dacoromania*, VI (1929—1930), 468 XCI

C. Récatas, *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-Roumains du Pinde* et le rôle de la femme dans le langage, Paris (1934). XCII

Revue Internationale des Études Balkanique, Beograd XCIII

Gheorghe Constantin Roja, *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen*, Pesth (1808), tradus în româneşte de Sergiu Hagiadi, *Cercetări despre Românii de dincolo de Dunăre*, Craiova (1867). XCIV

Gheorghe Constantin Roja, *Măestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti care sunt literile Românilor ceale vechi*, Buda (1809). XCV

St. Romanski, «Makedonskitě Români», publicat în revista *Makedonski Pregled*, Sofia, I kniga 5—6 (1925). XCV-a

R. R ö s l e r, *Romänische Studien*. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens, Leipzig (1871). XCVI

Dr. F r i t z R u l a n d, « Rumänisches Volkstum auf der Balkan-halbinsel », publicat în *Volkstum im Südosten*, Viena, XVIII (1941).. XCVII

D. R u s s o, *Studii Greco-române*, vol. I (1939), p. 325—334. Vezi Dr. V. B o l o g a în revista *Viața Medicală* nr. II (1928). .... XCVII-a

Κωνστ. Σκένθερης, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως, Atena (1928)........................ XCVIII

I v a n S n ĕ g a r o v, *Istoria na ohridskata Archiepiskopia*, I 192 şi părintele N. P o p e s c u în *Biserica ortodoxă*, anul 52 (1934), 457............................. XCIX

L e o S p i t z e r, « Arom. MAMĂ kinderpapp, rum. MĂMĂLIGĂ « polenta », publicat în *Dacoromania* VIII. C

V i r g i l i u S t o i c e s c u, *Românii din Macedonia*, Bucureşti (1901). .... C-a

T a f e l, *De Thessalnica ejusque agro dissertatio*. Cf. şi G. M u r n u, *Istoria Românilor din Pind*, 133.......... CI

T h o m a s c h e c k, « Die Vorslavische Topographie der Bosnia, Herzegovina », publicat în *Mitteilungen der geograph. Gesell.* Viena (1880), XXIII CII

A. I. B. W a c e and M. S. T h o m p s o n, *The nomads of the Balkans*, London (1913)................... CIII

G r. T o c i l e s c u, *Cronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*, Bucureşti (1901). CIV

J o h a n n T h u n m a n n, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig (1774). CV

W. T o m a s c h e k, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel*..... CVI

S. Ţ o v a r u, « Medicii aromâni în trecutul ţărilor române », publicat în *Tribuna Românilor de peste hotare*, anul II, nr. 7—8 (1925)................................ CVII

Dr. S. Ţ o v a r u, « Un ilustru medic vienez de origine grămustean, primul sifiligraf român », publicat în *Revista Macedo-română*, Vol. III, nr. 1—2 (1931), 36—53.... CVIII

G h. T u l b u r e, « Influenţa binefăcătoare şi rolul important al coloniştilor macedo-români în istoria desvoltării noastre culturale », publicat în *Familia* nr. 1, seria II, an. II.. CIX

G. W e i g a n d, *Die Aromunen*. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romänen oder Zinzaren, Bd. I, II, Leipzig (1895). Citatele se referă la vol. I......... CX

G. W e i g a n d, *Die Sprache der Olympo-Walachen*, Leipzig (1888)... CXI

G. W e i g a n d, *Ethnographie von Makedonien*. Geschichtlich-nationaler sprachlich-statistischer Teil, Leipzig (1924).. CXII

G. W e i g a n d, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, publicat în *Dreizehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig* (1908) 1—105......... CXIII

A l b e r t W i r t, *Der Balkan, seine Länder und Völker in Geschichte, Kultur, Politik, Volkswirtschaft und Weltverkehr*. Berlin (1926)........................... CXIV

G. V r a n o u s s i s, « Ethnologische Differenzierungen in Epirus (Griechenland) », publicat în *Archiv für Anthropologie Völkerforschung und kolonialen Kulturwandel*. B. XXVI (1941)................................. CXV

N. Z d r u l a, « Mişcarea Aromânilor din Pind în 1917 », publicat în *Revista Aromânească*, Vol. I, Nr. 2 (1929) 162—168....................................... CXVI

G h e o r g h e Z u c a, *Studiu Economic asupra Românilor din Pind* (Epir, Tesalia), extras din Foaia de Rapoarte Consulare şi Informaţiuni comerciale nr. 16, Bucureşti (1906). CXVII

LISTA HĂRŢILOR

LISTA PLANȘELOR

Lucrări în filigran executate de argintari macedoromâni.

Catapeteasma bisericii românești din Crușova, executată de meșteri macedoromâni.

TABLA DE MATERII

Pag.

MONITORUL OFICIAL ŞI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI, 1942